ЧОРНИЙ АНГЕЛ

Розділ перший. Протокольні факти

Року тисяча дев’ятсот двадцять першого, вночі під шосте жовтня селяни Липового, Тартаків і Вересок з жахом побачили, як над Липівською комуною, в лісі, спалахнуло велике полум’я. Була, либонь, чи не дев’ята година, бо в селі мало хто спав, а ті, що встигли поснути, прокидалися від метушні й галасу та вибігали на вулицю, шепочучи оборонних молитов...

Палахкотлива заграва кривавилася у чорному небі, як крила пекельної птиці, що злетіла на землю й мордує чиєсь нечестиве серце та викльовує сороміцькі очі...

Горіло панське добро. Огонь сушив кров і піт, виссаний з давно зотлілих у землі липовецьких, тартаківських та верещанських предків, і нащадкам не спадало й на думку гасити тую пожежу.

Тільки у представників сільської влади, як адміністративний рефлекс, постала думка гасити, але зникла без сліду по тому, як з боку комуни почулися часті вибухи, а крила пекельної птиці ледь-ледь вилискували вогнем.

Вибухи то вгавали, то геготіли ще з більшою силою, немов чортячі гармати гупали під землею, і луна зітханнями велетенських грудей переливалася в таємних нетрях соснового бору.

За півгодини останній вилиск заграви згас над чорним Муром лісу, а чортяча артилерія причаїлася в довічній підземній темряві.

Та люди не заспокоїлися, як тиша запанувала в просторах між небом і землею. У тій чорній тиші причаїлася Пекельна птиця заграви, що

могла впасти на беззахисну солому стріх і пожерти политий потом врожай болота і пісків.

Цілу ніч по хатах блимали страсні свічки та лампадки. Цілу ніч жах ворушив молитви на старечих устах, а згаслі очі, прикуті на лики богів у кутку, німотно, по-тваринному благали захисту. Навіть зухвала молодь і та принишкла і до ранку не спала, згадуючи таємні події, які, може, є початок невідомих ще лих та нещасть.

До комуни вночі з усіх трьох сіл так ніхто й не наважився підійти, щоб хоч поглянути, що саме сталося. Таємничий жах обгорнув і бородатих чоловіків, і безвусих хлопців, що не боялися на фронтах іти проти багнетів і куль...

На світанку закрапотів дрібний дощ, і день виплив у опаловому світлі. Люди шушукались про нічні події й значуще хитали головами, переказуючи свої полохливі думки.

Коли ж пелехаті нічні тумани відійшли від Липового й повисли білими ряднами на соснах, а день веселіше поглянув, немов розгладивши турботні зморшки на чолі, люди посходилися до збірні. На душі стало якось легше, і хоч говорилося про кару божу та про сили небесні, що не стерпіли комуни, та не було в тих словах нічної моторошності. Одчаюги хлопці відразу зголосилися піти до комуни подивитися, що там сталося, і громада схвалила цей намір. Витягши утинки й рушниці з похоронок і тримаючи зброю напоготові, ватага хлопців рушила з села.

До комуни треба було пройти верстов зо три коструватим полем, що земля на ньому була як попіл і, окрім щавлю, нічого не родила, а за тим полем дві верстви лісом, що перетятий болотистими рівчаками, які невідомо де починалися й хтозна-куди текли...

Комуна "Червона сила" містилася в колишньому маєтку пана Борзецького. Маєток був убогий, під старі часи закладений-перезакладений у банках, а тому й будівлі його не значилися ніякою архітектурою чи то багатством. Одноповерховий панський будинок з мезоніном покривленим набік; довгий, як ковбаса, флігель та загнутий глаголем сарай оточували широке дворище, на якому в безладді були покидані уламки реманенту, що його не можна було застосувати в селянському господарстві. Те ж, що пасувало до селянського побуту, розпливлося, скоро-но пан Борзецький утік з маєтку.

Будинки дворища довго стояли без вікон, без дверей, аж поки не розташувалися в ньому якісь утікачі чи то з Волині, чи з Польщі — невідомо — і заснували там під проводу агронома, Гайдученка Артема Петровича, комуну. Чи не хотіли вони, чи не встигли зайти в стосунки з місцевими селянами, а тільки не налагоджувалися якось знайомства. Та й недовірливі, мовчазні поліщуки десятою дорогою обходили комуну, як річ, видимо, не вгідну богові, а до того ж ще й небезпечну, коли вважати на можливу зміну влади... Тільки "комунський заводило" агроном Гайдученко кілька разів заходив до селян, намагаючись ближче зазнайомитися з хазяїнами, та, бачачи приховану ворожість у холодних поглядах, покинув свої одвідини.

Хлопці вирушили з села, сподіваючись на всілякі напасті. Вітер ворушив верхів’я сосен і зойкав на вогких пісках, їм здавалося, що то в комуні ще не скінчилися нічні події, і мороз пробігав крижаними павуками по спинах, тимчасом як груди молодецькі випиналися, а з уст злітали зухвалі слова.

Коли вже наближалися до комуни, руки мимоволі міцніше стискували зброю, а очі гостріше вдивлялися між дерев, а як підійшли до дворища, то побачили великі ями, вириті вибухами; але ями ті не справили на хлопців враження — не такі ще бачили на фронтах!

У село повертались, заховавши зброю та виспівуючи жартівливих пісень. Справа для них була ясна — комуну спалено, а набої, що там

переховувалися, під час пожежі вибухнули і подовбали землю. Та в селі вони розповідали про бачене, докидаючи свого домислу до оповіді, щоб хоч цим набути слави сміливих людей. Їхні оповідання нічого не пояснили селянам, навпаки, ще більше, аніж нічна пожежа та вибухи, напустили туману в голови.

Хлопці розповіли, що на місці маєтку вони бачили великі ями, разів удесятеро більші, ніж це там було, що дерева обгоріли не на сажень, як справді, а на цілі гони навколо маєтку, а господарський реманент не просто був розкиданий по дворищу, а майже на порох перемелений...

Трупів у дворі маєтку хлопці не знайшли, і тільки вже повертаючись назад, помітили коло дороги в кущах щось обгоріле. Чий то був труп, вони не дізналися, бо і одежа, і тіло на ньому обгоріли, обголивши подекуди кістки. Видимо, людину було чимось облито, чи то гасом, чи бензином, і підпалено. Обгорів і кущ, під яким лежав той труп.

Люди з острахом слухали оповідання хлопців, прикрашені фантастичними вигадками, і в головах їхніх поставали жахливі картини кари божої за людські гріхи.

Липівська подія сполошила не тільки найближчі села, а й посіяла тривогу далі, аж до самих Оболонів, що стояли на краю світу, там, де стояли непрохідні болота.

Чутки ширилися на сотні кілометрів навколо і щодалі од місця події ставали химерніші та жахливіші. Полісся наситило їх містикою, і темна фантазія деревлянських нащадків диким розгнузданим конем топтала здоровий глузд і творила легенду про божу кару, що вогнем і громом підземним упала на липівських комунарів.

Розповідали, що на Спаса зайшов до комуни старий чоловік, вельми убогий та калічний. Одну паралізовану ногу він волік, підпираючись милицею, і пророчо-суворо дивився одним своїм видющим оком на

зустрічних людей. І сива борода, і скуйовджене волосся робили його схожим на стародавнього пророка, божого вісника, що мав переказати людям про кару, уготовану за нечестиві вчинки та гріховне життя... Тільки солдатська шинеля на кощавому тілі та драна гумова калоша на здоровій нозі нагадували про сувору сучасність. Од шинелі лишилося одне рам’я та мідний ґудзик з орлами, що безглуздо жовтів на одній петлиці...

Був той чоловік і в Тартаках, і в Липовому. У Липовому його нагодували, пустили переночувати й розповіли про комуну. А через якийсь час бачили люди, що той старець божий пас комунську череду на порубі. Кажуть, що наставили комунари того сірому пасти скотину, і він, як то й належить святому, смиренно справляв свій нескладний обов’язок удень, а ночами молився до сходу сонця, і сяєво мерехкотіло тоді коло його голови, як на іконах навколо святих... А як виганяв було корови на пашу або загонив до двору, то скотина слухалася його, як мала дітвора матері.

Мудрі старі люди відразу зрозуміли, що то за дід оселився в комуні, та мовчали, щоб не накликати на себе гніву божого, бо не було на те віщого воління, та й язики не поверталися в роті, і слова не складались в голові для розповіді. А пас комунську череду Микола, мирлікійський чудотворець, що зійшов з неба справити грішників комунарів на путі праведні...

З чотири місяці боровся святий Микола з дияволом, в як побачив чудотворець, що ні греця з того не виходить, а ворог дедалі більшу виявляє силу, з чого сталися праведникові непереливки від диявольської сили, він ужив суворих заходів і за допомогою небесної сили запроторив комунарів живцем у пекло, а головного комунара Артема Гайдученка блискавкою спопелив за призвід... Ото саме Гайдученкового трупа обгорілого липівські хлопці й бачили в кущах...

За іншою чуткою, що була менше поширена, не Микола мирлікійський був чередником у комуні, а сам Ісус Христос, а Артем

Гайдученко — не хто інший, як диявол, що прибрав людського образу, а як притисла його господня сила, спопелив він своє людське тіло і подався до пекла, захопивши з собою живцем комунарів.

Розповідали також, що упав на комуну стовп огневий, і по тому стовпі, як по бруківці, промчався на баских конях Ілля-пророк і швиргонув стонадцять громів у комуну; повертаючись назад, захопив з собою в таратайку й діда-чередника. Навколо голів і Іллі і чередника бачили мудрі старі люди сяєва, завбільшки з днища великих балій, і в діда-чередника на тому світосяйному днищі значилося: ІНЦІ, точнісінько, як у липівській церкві на образі спасителя.

Бачив це чудо й церковний староста Ярема Головатий, але згодом виявилося, що всі липівчани бачили і святих, і стовп огневий, і сяєво навколо голів небесних угодників. А про напис говорила навіть неписьменна баба Никінка, що в селі Липовому була найбожественніша. Згодом самовидці чуда виявилися і у Вересках, і в Тартаках і розповідали про нього так докладно, немов те чудо було звичайною річчю хатнього побуту...

Того ж дня, як повернулися липівські хлопці й розповіли про бачене на місці комуни, Липівська сільська влада, щоб не мати халепи від начальства, сповістила волосний ревком, а через два дні приїхало і слідство.

Розташувалася слідча комісія в селі з кінною охороною на півста чоловіка і два дні з ранку до вечора шпорталася на руїнах комуни. Члени комісії ніби здивовано, ніби недовірливо хитали головами, знизували плечима, таємничо про щось шепталися, а склавши довжелезного акта та поховавши з військовою славою труп невідомого комунара, Рушили собі до волості.

Таким чином чутки про липівську подію збагатилися на продовження, що тільки підтверджувало чудодійність справи. Говорили,

що над слідчою комісією з хмари чувся голос громовий: "Ізидітє, окаяннії, бо й вам те саме буде!" Цьому всі вірили, бо логічно таке виникало з попередньої чудодійності всієї справи.

В акті слідчої комісії згадки про таємний голос не було, та й не на руку, видима річ, писати більшовикам про пророкування своєї загибелі...

У губерніальних "Вістях" про липівські події надруковано коротенький допис, в якому всі події пояснювалося просто й докладно, немов сам редактор був присутній при загибелі комуни:

Комуну "Червона сила" при селі Липовому розграбувала петлюрівська банда, не менше як на сто чоловіка озброєних негідників. Вони напали на комуну вночі і, зустрінуті вогнем комунарів, почали стріляти в дворище комуни з гармати. Комунари боронилися довго й завзято, та перевага була бандитів, які й захопили комуну. Одного комунара, Артема Гайдученка, чесного радянського агронома, бандити забили, а решту погнали в ліс. Загін по боротьбі з бандитизмом уже частину бандитів зловив і розстріляв на місці. Напад, як то виявила слідча комісія, вчинено за допомогою місцевих куркулів, котрих теж заарештовано. Дальше слідство в цій справі провадиться...

Чи справді за бандитами хтось ганявся, чи ні, відомо тільки, що піймати нікого не пощастило, так само як нікого й не було заарештовано...

Про цю подію скоро забули, як забували в ті часи про все, бо не було нічого такого, що б не затьмарилося у світлі революційних подій. Навіть зміну влади, що могла збурити хоч яку європейську державу, сприймалося з епічним спокоєм, і посполиті люди спокійно сперечалися про чергове число нового уряду, що заступав на той тиждень українську державність. І хоч Радянська влада лічила вже місяцями своє існування на Україні, та знищення комуни, проте, не викликало ні інтерпретації в парламенті, ні переполоху в урядових колах, бо та подія здавалася

такою блідою і малозначною поруч боротьби на фронтах, що про неї й говорити не мали охоти. Тільки в паперовому шматті, що гучно іменується архівом волревкому, збереглася, певно, і по цей час копія слідчого акту, оригінал якого надіслано до центру.

В акті значилося:

1921 року, жовтня 8 дня с. Липове на Кутеніцині. Ми, нижченойменовані члени комісії, з уповноваження трійки ревтрибу Кутенщини, в складі члена ревтрибу товариша Кожухова Андрія Сидоровича, командира загону для боротьби з бандитизмом, товариша Вербовця Семена Максимовича та члена Кутянського волревкому товариша Мезенчука Івана Петровича, розслідували на місці справу зруйнування комуни "Червона сила" і знайшли:

1. Усі будинки комуни "Червона сила", що містилися в колишньому маєтку колишнього поміщика Борзецького, вщент зруйновані вибухом якоїсь незвичайної сили вибухової речовини, очевидно, динаміту або піроксиліну, через що на місці дворища утворилися великі ями на сажень завглибшки. У дворищі, крім обпаленого дерева, знівеченого реманенту та хатньої меблі, як-от: стільці, горшки, відра тощо,— нічого не знайдено.

2. Якихось трупів людей та свійських тварин у дворі не знайдено, коли не рахувати роздертого надвоє поросяти та двох курей, пошматованих під час вибуху, та й то не можна було визначити, чи живі, чи дохлі ті тварини були під час катастрофи.

3. Од вибуху все подвір’я засипано землею, і знайти будь-які сліди не пощастило ні в дворі, ні поза двором чи на дорозі, бо в ту ніч, за свідченням місцевих мешканців, ішов дощ, що не переставав і під час самого слідства.

4. На триста кроків од дворища під кущем виявлено трупа невідомої людини мужського полу. Людина, видимо, була облита якоюсь горючою речовиною й підпалена. Кущ і трава поблизу обгоріли, та, не дивлячись на це, дізнатися — чий то труп, не пощастило, бо обгорів він до кісток, особливо на голові та грудях. З положення трупа, проте, видно, що людина, яка обернулася на труп, або боролася, або втікала, хоча ніяких слідів коло трупа та поблизу його не видно. Є гадка, що труп належить агрономові Артемові Гайдученкові, що водночас був і районовим агрономом, і керівником та фундатором комуни "Червона сила".

5. Виявити, хто зруйнував комуну, з розпиту місцевого населення не вдалося, бо налякані подією селяни натякають на нечисту силу, яка в Радянській республіці існувати ніяк не може.

Через це, і беручи на увагу вищезазначене, комісія, за відсутністю явних вказівок на контрреволюційність, ухвалила скласти цього акта і передати справу на розгляд трійки ревтрибу Кутенщини.

Далі були підписи членів комісії та понятих, а вгорі олівцем ніби помітка чи резолюція: "Все це гади контри Кожу..." Яку ухвалу в цій справі виніс ревтриб Кутенщини — невідомо. У справах залишилася копія папірця, що його надіслав Кутенський волревком од себе до повітревкому, такого змісту:

Село Липове, як само, так і більшість населених пунктів Республіки, не може похвалитись, що населення його складається виключно з бідняцького люду, демократично настроєного, котрий бажає, щоб правда як можна швидше запанувала б між людьми. Тільки цим і можна пояснити підлоексплуататорські операції темного елементу, що ловить дітей пролетарської сім'ї, як рибу на вудку. Цей елемент, маючи сильну енергію в смислі нахабства, наскочив на Липівську комуну "Червона сила" і 5 вересня зруйнував її вщент, на радість елементам противного класу.

У цей сучасний момент куркуль забрав велику силу, хоч його й небагато. Забравши таку силу, він підбиває бідняцький елемент на різні злочинні діла проти свого ж класу, а незаможник, по своєму слабому політичному розвитку, згоджується з усім тим, з чим він по своєму соціальному стану зовсім не повинен був згоджуватись. Скоро так з куркульського елементу розвинувся бандитизм і заснував своє траншейне перебування в лісі, котрий з корінням треба вирвати і котрий по своєму існуванню на кожному ступні не дає провадити в життя своїх революційних завоювань Радянській владі. Куркулі по своєму соціальному стану задовольняють бандитів харчами і такою іншою потребністю, а незаможники та темне бідняцьке населення, по темному політичному розвитку, допомагає їм.

Тому, хоч Кутенському волревкомові й не загрожує небезпека від бандитів, котрі свої операції роблять на півтораста верстов на Волині, та ми, бажаючи допомогти Радянській владі та її Комуністичній партії, просимо повітревком надіслати озброєну охорону для волревкому і хутко розслідувати цю історію, бо вона має специфічний характер, і функції її вже позначились на релігійному дурмані в головах місцевого населення.

Красномовне волревкомівське звідомлення старанно підшили до справ у повітревкомі і забули про нього, як і про десятки інших подібних повідомлень.

Про липівську подію автор дізнався, перебуваючи в тих місцях за продагента, і вона дуже зацікавила його. Щось було в ній тривожно-незрозуміле, якась містична плівка обволікала подію, а відомо, що все незрозуміле і таємниче найбільше притягає нашу увагу.

Та як не цікавився автор подією, як не розпитував про неї, а вона залишилася для нього загадкою, і тільки через чотири роки до його рук дістався ключ од таємниці.

Одного разу поштар приніс грубого пакунка, зашитого в сирове селянське полотно. У пакунку були різні форматом зошити, записні книжки, листи, шпаргалки, все те так дрібно списане олівцем, що розібрати без побільшувального скла не можна було, бо олівець місцями стерся й замазався.

До пакунка був прикладений лист, у якому, між іншим, писалося:

"Може, ви мене пам’ятаєте з того часу, як працювали ми разом на Кутенщині. Коли ви забули про мене, то я про вас не забув і пам’ятаю досі, що ви дуже цікавилися липівською справою комуни "Червона сила". Тоді нічого ви не могли про неї розвідати, і здавалося, що так і залишиться таємницею вся та трагічна історія, та виявилося, що це не так. Невдовзі по тому, як ви покинули наші краї, я дізнався, що один з персонажів, який брав участь у комуні, живий, але довгий час мені так і не привелося з ним побачитись. Тільки оце нещодавно на одному кооперативному з’їзді я почув його прізвище й поспитав, чи він той самий, чи ні. Виявилося, що я не помилився. Він мені дуже багато розповів про долю тієї комуни і передав папери, коли дізнався, що вони можуть попасти в руки літературної людини і перетворитися на художній твір.

З цих паперів ви, звичайно, багато не вичитаєте,— багато там плутаного й незрозумілого, але задовольнити хоч "заднім числом" свою цікавість ви можете. Наколи б вас зацікавила справа в більшому обсязі і ви задумали б щось про неї писати, рекомендую вам самовидця цих подій, що розповість вам так, як я не берусь розповісти.

Одверто кажучи, прослухавши його оповідання, у мене з’явилася думка самому сісти й писати повість як то роблять тепер багато людей з не більшими, ніж у мене, літературними даними, та скоро я опам’ятався, бо хіба, справді, шпортатись з такими речами, коли щодня до вечора голова пухне від усяких справ, а мозок обертається на пересмажену телячу котлету, що думати ніяк не може.

Людина, що передала мені ці папери, буде у вас за якийсь тиждень, і коли ви, звичайно, зацікавитесь, вона розповість усе, що знає про липівську справу.

Я був би дуже радий, коли б побачив щось написане про старі діла, та ще й такі романтичні. Читаючи, я буду втішатися, що сам я, своєю скромною персоною, хоч трохи прислужився всьому тому, що написано в книзі, а це приємно як-не-як..."

Автор листа ще довго просторікував з міркуваннями про вагу літературного твору, про липівські події та мої майбутні літературні заслуги перед революцією. Та від міркувань тих тхнуло обивательським схематизмом поглядів на мистецтво, і я зрадів, коли дочитав цю частину листа і дійшов до підпису Мезенчука, колишнього члена комісії ревтрибуналу Кутенщини, а тепер голови окрвиконкому.

Забуті діла знову стали перед мої очі, і цікавість моя до липівської справи поновилася, будучи вже застелена димкою романтичних згадок. Я з цікавістю почав переглядати надіслані папери й документи. Вони були дрібно-дрібно написані нерівним почерком, і деякі листки вже напівстерлися, а деякі підмочилися так, що атрамент розійшовся в химерні плями і заважав читати.

Я читав цілими ночами з упертістю шукача золота, що промиває тисячі тонн піску, щоб здобути кілька грамів щирого золота.

У писаннях тих було багато химерного, але що далі я читав, то фантазія виразніше малювала трагічні постаті людей революції.

Здобути якісь закінчені образи і уявлення з тих записок не можна було. Їх писала людина хоч і освічена, але для себе, без намагання подати матеріал для стороннього читача, як це ми звичайно робимо в записках, писаних ніби для себе... Деякі натяки зовсім не можна було

розшифрувати, або вони мали інтимний характер нотаток для власного вжитку.

Прочитавши, я замислився: чи варто, справді, заходжуватися коло перетворення всього цього химерного матеріалу на художній твір? Що можна повідати суспільству, крім цікавої пригоди, яких було тисячі за часів революції?

Та що далі я думав, то вагання набирали серйознішого характеру, і я облишив думку використати папери як матеріал для роману. На біса, справді, мені матеріали про пригоди з життя, коли куди цікавіші пригоди і разом з тим імовірніші я можу вигадати?

Так хоч і відмовився писати роман на підставі матеріалів липівської події, а думка про них мене не кидала. Щось було в тих подіях і в обрисах людей характерне для епохи перших років великої революцій і що далі я думав, то більше й виразніше люди тих часів почали виступати як символи соціальної значності та ваги.

Нарешті я піймав себе на придуманні й постидався цього. Навіщо придумувати? Може, саме й правильно роблять письменники, що загалом нічого не придумують і пишуть тільки те, що трапилося з ними або з їхніми знайомими та кревними.

Мої сумніви й вагання розвіяв одного вечора чолов’яга, що прийшов до мене на квартиру і назвався прізвищем, що мені нічого не говорило. Тільки коли він нагадав мені про Кутенщину й про липівську комуну, у мене з’явився інтерес до цієї людини, і я припросив прибулого до господи.

Був кінець серпня, коли дні вже коротшають, і тому незабаром довелося запалити електрику. З одчинених вікон у кімнату вривався гуркіт міста і віяло вогкою теплотою від великої української ріки.

У мене, на щастя, вечір був вільний, і я, попрохавши господиню нікого до мене не впускати, почав частувати гостя чаєм з вином.

Гість хоч і справляв враження суворої людини, що не полюбляє довгих розмов і трохи нітиться в колі незнайомих людей, якось одразу відчув себе вільно й розмовляв непримушено, як з давнім знайомим. Мабуть, Мезенчук добре мене порекомендував.

Спочатку я розказав своє враження від паперів і висловив свої вагання. Гість уважно прослухав усе і на мої слова про соціальну значність постатей сказав:

— Я довго думав над тими людьми, і тільки нещодавно мені спало на думку відшукувати їхнє класове коріння… Я й сам не знаю, чому я раніше до цього не взявся… Та, певно, про це ніхто не думає, коли має справу з живими людьми, що весь час маячать перед очима, а ці люди були мені близькі, а деякі й залишилися мені близькі… А от коли подумав про соціальну природу, так раптом аж здивувався: кожне з них відбиває саме те оточення, з якого вийшло…

Я згадав про свої придумування та фантазування і розказав їх гостеві. Гість подивився на мене і з легенькою усмішкою відповів:

— Знаєте, у вас є нюх… Уявіть собі, що й я думав приблизно так… А втім…

Місто потроху притихало за вікном. Кроки пішоходів по асфальту, не приглушені міським шумом, ставали чіткіші, а коло лампочки в кімнаті кружляли міріади нічних комах і жуків. Гість говорив, і я тільки зрідка перебивав його запитаннями або пропозицією покуштувати вина.

І що далі говорив мій гість, то виразніша ставала картина подій і люди починали жити живим життям.

І що далі я слухав просту мову мого бесідника, то вагання зникали і події наливалися змістом, як овоч соками, визріваючи під мудрим сонцем...

Так, про це треба писати! Хай моя письменницька рука буде менш вправна, аніж мій гість у розповіді,— події й люди говорять самі за себе і урятують читача і від порожнечі авантурного оповідання, і від нудоти літературної доброчинності.

Голос мого гостя щодалі набирає твердості, немов в його уяві повстають події давноминулих літ, його настрої передаються мені, і мене починають печалувати незгоди і радувати радощі героїв.

У нічній тиші за вікном цокають підкови далекого візника і лунко віддають у вогкому повітрі. І слова мого бесідника дзвенять у нічній тиші кімнати і збуджують в уяві події та картини давно пережитого...

Розділ другий. Артем Гайдученко наймається

Вулиця плювалася на перехожих багном з-під автомобільних коліс, скреготала кам’яними зубами і раз у раз перегукувалася лайкою та міліційними сюрчками.

Над містом ниділи осінні дні і ніяк не могли висушити вогких ряден, що туманно звисали з будинків і хлюпостали над головами перехожих. Навіть осінньому вітрові, цьому запеклому ворогові старців та хронічних безробітних, було над, силу роздерти жебрачу рядюгу туману. Дмухне, заплутається й ущухне під поваленим парканом або в обшарпаних кущах і деревах скверу на виполісканих дощами кізяках невідомо чиєї кінноти та чорних покидьках похідних кухонь чийогось війська.

Кінські сліди грубим шаром лежали на брукові коло пошарпаного будинку, що на ньому, як на пом’ятій солдатській кашкетці кокарда, красувалася вивіска лаконічна й змістовна: "Продком".

У кізяках, немов провадячи наукові досліди, поважно длубалися горобці й пурхали полохливо, ледве побачать кого поблизу.

Артем Гайдученко усміхнувся їм, як пустотливим дітям, коли вони сірою зграйкою знялися перед ним, і підійшов до дверей будинку. Взявшися рукою за клямку, щоб одчинити двері, Гайдученко раптом втупив очі в клаптик білого паперу, наклеєного на дверях. Там лаконічно і безапеляційно значилося: "У продкомі посад немає, просимо не турбувати".

Прочитавши попередження, Гайдученко насунув кашкета на лоб і подибав далі тротуаром. І стоптані чоботи, і сіра потерта солдатська шинеля, і пом’ятий кашкет свідчили за безпорадне фінансове становище їхнього власника.

Через кілька кроків перехожий зупинився, вийняв засмальцьованого блокнота і, позирнувши в нього, рушив далі прискореною ходою, зливаючись із туманом, що ніби всмоктував сіру шинелю і розчиняв її в собі.

За рогом вулиці Гайдученко зупинився перед великим сірим будинком і, хвильку подумавши, увійшов у широкий вестибюль. Люди метушилися по коридорах і, зупиняючись на хвилю, пошепки переказували одне одному їм тільки відомі таємниці. Скидалося на те, що установа чи лаштується евакуюватися, чи повернулася з евакуації і ніяк не може унормалитися та оговтатися.

— Вам, товаришу, кого треба? — запитав прибулого службовець.

— Повітового агронома...

Службовець показав на двері поблизу й пішов своєю дорогою. Гайдученко озирнувся навколо й попростував до показаних дверей.

У великій кімнаті було напалено й гамірно. Дехто розмовляв, дехто мовчки розглядав кімнату, дехто жваво сперечався, але ніхто не сидів на місці, бо сидіти не було на чому. Тільки три-чотири чоловіка в кімнаті мали стільці "Певно, найважніші персони",— подумав Гайдученко і посміхнувся собі в ус. Він ніяково зирив навколо, не наважуючись спитати про повітового агронома, аж поки, на щастя, не натрапив на табличку з написом "Повітагроном". Під табличкою за столом сидів рухливий сивий чоловік і щоразу гукав то одного, то другого службовця.

Гайдученко терпляче очікував, поки той зверне увагу, і нарешті дочекався. Повітагроном зняв очі, щоб когось покликати, і зупинив свій погляд на відвідувачеві. Очі його допитливо втупилися на сіру шинелю.

— Ви, товаришу, до мене?

— Коли ви будете повітовий агроном, то до вас...

Сивий дідок підвів голову, і клинцювата борідка його стала поземно, немов захищаючи свого господаря від ворожого нападу.

— Вам що завгодно? — маленькі очі пробігли підозріло по сірій постаті відвідувача і зупинилися на рівні грудей.

— Я агроном... хочу працювати... коли, звичайно, є посада...

Очі агрономові перескочили з грудей на обличчя, і в них спалахнуло підозріння й недовіра до цієї людини в сірій шинелі, що рекомендує себе за агронома. Хіба мало швендяє різних пройдисвітів, що ладні оголосити себе не то що агрономом, а чим хочеш?

— У вас документ про освіту є?

Одвідувач пошпортався в кишені і витяг паку паперів, з котрих одного подав повітовому агрономові.

— Це мій диплом.

— Сідайте, будь ласка,— промовив дідок і втупив очі в папір. Одвідувачеві сісти не було де, і він стояв, очікуючи на відповідь.

— Так ви скінчили Стеблівський інститут? Дуже приємно... Я теж там учився, тільки багато раніше від вас, років на п’ятнадцять...

Агрономи перекинулися згадкою про інститут, про старих професорів, і нарешті повітовий агроном перейшов до діла.

— Посада у нас є, тільки... тільки... знаєте, там дуже добре... тільки трохи небезпечно...

— А де саме?

— В Липівському районі... Це на Кутенщині... Ми, знаєте, не примушуємо агрономів жити на своїх районах, бо час, знаєте, такий, що це не завше зручно... ну, ви розумієте, інколи небезпечно... Тому ви можете вибирати собі резиденцію за межами свого агрономічного району...

Гайдученко трохи подумав, немов витримуючи поважний тон, і, зітхнувши, промовив:

— Що ж, я згоден...

Гайдученко був задоволений з названого району, але виду не подавав, вдаючи, ніби тільки злидні примушують його згодитися на таке призначення.

Агроном із здивуванням подивися на відвідувача і, нахилившись до нього, пошепки сказав:

— Ви, може, не уявляєте, що то за район? Так я вас по-товариському попереджаю, що край там дикий... Один агроном збожеволів, а другого бандити забили... Майте це на увазі.

— То нічого... я згоден їхати...

Повітовий агроном знизав плечима, мовляв, що ж з тобою вдієш, і, пошпортавшись у паперах, подав Гайдученкові анкету.

— Як хочете, моє діло по-товариському попередити... Заповніть анкету...

Незабаром повітовий агроном дізнався, що Артем Петрович Гайдученко родом з Волині, має тридцять років, одружений, але бездітний, був на фронті прапорщиком артилерії, а після імперіалістичної війни працював на господарстві у батька в селі близько Житомира.

Повітовий агроном ще раз перечитав анкету, проглянув диплома, але недовіра, що не мала фактичного ґрунту, До цієї людини не вщухла, а, навпаки, ще більше непокоїла його старе серце.

— Почекайте, я дам вашу заяву на резолюцію завідувачеві земвідділу...

Старечими кроками агроном вийшов із кімнати і незабаром, щільно зачинивши двері в кабінеті завідувача говорив:

— Агроном прохає посади... Згоджується на Липівський район...

— Ну, то що ж? Хай собі їде...

— Все гаразд... І інститут закінчив, та не схожий він якось на справжнього агронома... Я ж цю породу добре вивчив... Агронома з тисячі відрізню...

— Киньте містику!— засміявся завідувач і, взявши з рук агронома папера, написав резолюцію.

— Видайте йому гроші і хай щасливо їде!

Поки писали папери, Гайдученко сидів на підвіконні в коридорі й думав. Цей район у десятьох кілометрах од того містечка, в якому він зупинився з сім’єю. Дружина зрадіє, що врешті закінчилося їхнє циганське життя і вони осядуть хоч на якому, але певному місці... Та й Марта буде задоволена... А вже він вибере найглухіший закуток у лісі, якийсь покинутий маєток, і осяде там, щоб довести до краю, завершити справу цілого свого життя... Гайдученко усміхнувся сам собі, і очі йому засвітилися ясним світлом.

Нарешті йому дали папери й гроші, і новий агроном, попрощавшись із своїм стареньким шефом, вийшов на вулицю.

Туман розвіявся, але небо було вкрите рудими шматками хмар, що летіли кудись у безвість, і осіннє сонце виблискувало між ними, як червінець, загублений на смітнику.

Гайдученко зняв кашкета і підставив голову під свіже дихання вітру. Попелясте нечесане його волосся заворушилося на голові, немов живе, а давно не голене обличчя з ряботинням на носі виблискувало задоволенням людини, що рідко його має, а тому соромиться перед ним.

Він засунув руки в драні кишені шинелі і раптом відчув голод. Так, він сьогодні ще нічого не їв, приїхавши вранішнім поїздом до міста,— пригадав Гайдученко і попростував до химерної постаті на розі, що

тремтіла, зігнувшись над кошовкою з пиріжками. Він купив пару пиріжків і, не відходячи, почав їсти.

— Що це, самі печете? — спитав він постать.

— Дружина, а я продаю...

— Певно, раніше не пекли?

— Ні, не пік...— У голосі дідка почулася образа,— це тепер тільки порядним людям і діла, що пиріжками торгувати.

Гайдученко доїв пиріжка і, обтираючи масні руки об поли шинелі, казав:

— Так, доводиться... Нічого, в житті треба всього покуштувати! — кивнув він головою і пішов вулицею. Химерна постать пробурмотіла йому вслід сердите "хам", і од того слова Гайдученкові стало ще веселіше. Усміхаючись собі в миршавий ус, він попрямував на вокзал.

На вокзалі стояв неймовірний галас. Усі кудись поспішали, лаялися, штовхалися. У натовпі нишпорили озброєні люди і раз у раз виводили кудись обшарпаних клумачників.

Гайдученко зайшов у такий коловорот людських тіл, що ледве вибрався на платформу, де стояв його поїзд. У теплушках було повно людей, і він довго ходив, поки не вскочив в один вагон, викликавши незадоволення пасажирів. Та поїзд незабаром рушив, і всі заспокоїлися.

Знітившись у кутку теплушки і спершись на кінчик чийогось чувала, Гайдученко виразно відчув, що йому пощастило в житті. Він випростав стомлені ноги, і сон непомітно підкрався до його очей, міцно їх скувавши...

Та недовго Гайдученко спав. Вагон струснуло, і він прокинувся.

Поруч бабуся розмовляла з молодицею:

— ...І говорить він, матінко моя, каже: "не псуйте свого життя дріб’язками"... Так і сказав "дріб’язками", каже...

— А сваха ж що йому?

— Сваха? Сваха нічого... Ходить з того часу, як блажна, навіть з Палажкою не лається... Істинно, мудрий чоловік!

Баба широким хрестом перехрестилася й суворо подивилася на молодицю.

— А що він, бабусю, не відгадає, хто у нас сало торік покрав?

— Ні, дочко, він не гадає. Він каже, що то тільки мошенники гадають. Правдивий чоловік, мудрий...

Молодиця побожно слухала, а стара повагом, як піп казань, промовляла:

— У нас у Липовому і старе й мале до нього йде... Істинно, мудрий чоловік...

Гайдученко уважніше почав прислухатися. Баба була, видимо, липівська, і він вирішив розпитати в неї про село і про тамтешніх людей.

Незабаром поїзд зупинився, і з вагона вилізла майже половина пасажирів. Стало вільніше, і Гайдученко ближче підсунувся до бабусі.

— З Липового, бабусю? — спитав він ввічливо.

— З Липового... А вам не туди, бува, їхати?

Баба докладно висповідала Гайдученка раніш, ніж той дістав од неї деякі відомості про Липове. Щоправда, ці відомості були надто скупі й однобокі, та проте вони дещо дали Гайдученкові. Принаймні він дізнався, що в Липовому є церква і півтораста дворів, що навколо села ліс і болото, а земля така, прости господи, як камінь. Відомості про людей стосувалися тільки трьох осіб: попа, "який істинно був би святого життя чоловік, коли б не проклятуща самогонка, що збиває батюшку з путі праведної", про мудреця й пророка Карлюгу, що живе в панському маєтку й усім допомагає — "ну просто тобі свята людина", про церковного старосту Ярему Головатого — "то таке стерво, таке стерво, прости господи, що й сказать не можна"...

Більш нічого баба не розповіла, видимо, мало довіряючи цій цікавій людині в подраній шинелі, бо весь час трималася за свій клумак.

Уставши на своїй зупинці, Гайдученко пішов додому, будуючи дорогою плани на майбутнє.

"Завтра ж піду до Липового та подивлюся, як там, та розпитаю людей. Не вік же жити в містечку, де не то що працювати, а й спати ніде... Та ще й весь час на людях, кожне тобі цікавиться, що робиш та для чого... От тільки Марту треба десь приткнути... Обговтаюсь, а там видно буде..."

Ліс стояв нерухомий, немов із зеленого каменю. Тиша навколо така, що хрускіт піску під ногами здається занадто гучний. Думки пливуть тихими лебедями одна по одній, і Гайдученко за довгий час відчув приємну свіжість у голові і прозорий спокій на душі.

Майже сім років блукань по всіх усюдах без можливості заглибитись у свою працю позбавили були його рівноваги й загострили нервову

систему до того ступеня, коли найменша дрібниця псує настрій на цілі тижні і кидає в каламутні води прострації.

Тепер, ідучи мовчазним лісом, Гайдученко мріяв про той час, коли ніхто йому вже не заважатиме працювати і він провадитиме далі свої досліди в тиші всіма покинутої садиби десь у глибині цього мовчазного лісу. А до кінця роботи лишилося так небагато! Якихсь два-три роки, і справа, яку задумав Гайдученко ще в школі, стане справою цілої країни, а можливо, й цілого світу...

Од цієї думки по тілу Артема пробігла лоскотна електрична іскра, і в грудях не вистачило повітря. Адже ж то буде ловкий і несподіваний підступ під старий світ із усіма його загальновизнаними істинами — з його правом, мораллю, з соціальними проблемами, на розв’язанні яких так ловко шахраюють усякі спекулянти.

Щоправда, праця Гайдученкова тільки частково підкопає старий світ, вона буде першим справжнім кроком на шляху звільнення людини з-під влади матеріальних обставин. Вона буде вихідною точкою того великого процесу, що внаслідок його зникнуть класи, визиск людини людиною...

Хай то буде перший крок людства, але крок справжній, що навчить ходити правильним шляхом, а не борсатися безпорадно, запевняючи себе й інших, що щось там перемагається.

Гайдученко за думками не помітив, як поминув ліс і вийшов у поле. Сонце вже закотилося за щербатий обрій, і сутінки обволікали землю блакитною мережкою.

Розділ третій. Тома Карлюга довбає ночви...

Тома Карлюга незадоволення носить у серці з самісінького ранку. Він то поглиблюється в свої думки, і посмішка шматує йому шорстке

обличчя гострими холодними борознами, то підходить до каламутного вікна своєї кімнати й пильно вдивляється в сині верхівлі далеких і близьких сосен, то знову йде, схиливши голову, в темний куток і довго сидить там нерухомо, скупчено про щось думаючи.

Ще вчора він був переконаний, що його спокій і самотність ніхто не посміє порушити. Адже ж два роки жив він тут один, і ніхто не виявляв бажання на довший час поділяти його самотність. Тільки поодинокі відвідувачі селяни заходили до нього в різних справах, та й то не залишалися Довго. Карлюга був переконаний, що та самотність, яку він так уперто шукав у житті, в нього є, та це переконання сьогодні розвіялося, як дим. На дворі іржали коні, скрипіли підводи, метушилися люди, і чути було їхні голоси.

Тома Карлюга підсунув до вікна колоду і, зручно вмостившись на ній, почав спостерігати, що робиться на дворі. Картина, що він її побачив за вікном, спочатку схвилювала його, але згодом він набрав байдужості ученого дослідника і вже спокійно дивився через каламутну шибку надвір і дослухався голосів.

На возах було накладено гори різного манаття. Вози розвантажували, і майно вносили до флігеля. Схоже було на те, що прибулі переїздять на нову квартиру.

Одну підводу, видимо, вже розвантажили, бо вона стояла порожня, а з другої зносили тепер убоге й сіре майно що на нього так багаті люди середнього достатку. Ночви балії, рогачі, пошарпаний чемодан, самовидець житечних негод господаря, якась одежина непевного призначення, вузли й мішки з барахлом, що не потребує делікатного з собою поводження. Тільки одна річ притягла увагу Карлюги. То була химерної форми скриня, з якимись рогами по боках і з великими скляними рурами. За скринею понесли ще якийсь предмет у формі літери "Т", а потім важкий ящик, що його ледве тримали візники.

Коли важкі речі поскидали, візники стали коло підвід і більше участі в розвантажуванні не брали, а тільки філософськи спокійно, немов виконуючи поважні державні обов’язки, смалили свої цигарки і, меланхолійно спльовуючи, стежили за високим білявим чоловіком, що, скинувши шинелю й кашкета, порався коло майна. Йому допомагала висока чорнява жінка з виснаженим обличчям хворої людини. Вона то брала неважкі речі з воза, то підсаджувала чоловікові якогось мішка на плечі.

Карлюга вже з тиждень знав, що в маєтку бажає оселитися новий районовий агроном Артем Петрович Гайдученко, але він сподівався, що цей чолов’яга, на вид не дуже героїчний, не зважиться осістися тут, у хащах, щоб бути завжди під загрозою різних небезпек, які чигають на людину в цих глухих лісових закутках. При першій зустрічі Карлюга натякнув Гайдученкові на небезпечне життя в цьому місці і був певен, що агроном передумає й оселиться деінде. Та помилився Карлюга в своїх сподіванках і тепер був незадоволений, а більше з того був незадоволений, що самотність його назавжди порушено і йому, певно, доведеться шукати якогось іншого, глухішого закутка. Живучи тут, він почував себе добре ізольованим од зовнішнього світу, а тепер та ізольованість зникає, і світ, од якого він так тікав, починає докочувати свої каламутні хвилі до його острівця...

Карлюга сидів коло вікна й думав. Ота чорнява нервова жінка, певно, дружина агронома Гайдученка. Бабуся, що пішла до флігеля і більше не повертається звідти, мабуть, мати або теща його. Та бабуся, певно, жінка економа з маєтку, або дячиха, або сільська крамарка...

Агроном далі переносив речі з подвір’я до флігеля, а пружина його стомлено стояла, немов спочиваючи, і оглядала дворище глибоко запалими очима. Її, видимо, гнітили якісь турботи, що їх не могли розвіяти житечні дрібниці.

Особливу Карлюжину увагу притягла до себе дівчина років двадцяти, що стояла осторонь і не брала ніякої участі в

розвантажуванні, виявляючи цілковиту байдужість до всього, що робиться навколо неї. Тільки одного разу вона, ніби почуваючи ніяковість, що інші працюють, а вона ні, потяглася щось взяти, та Гайдученко делікатно відсунув її, а дружина докірливо подивилася на дівчину і щось сказала.

Дівчина одійшла і стала осторонь, немов приборкана птиця, що їй допіру підрізали крила, і вона ще не призвичаїлася до цього. Так, ніби вона випадково потрапила на це подвір’я і не знає, як швидше втекти звідси. Вона стоїть осторонь, суворо зімкнувши брови над тонким гострим носом.

"Вона некрасива, ця дівчина",— подумав Карлюга.

Справді, монгольські вилиці псували їй середню частину обличчя, а гостре підборіддя надто випиналося наперед. Сухорляве тіло та неприродно піднесені плечі вдавали з неї сутулу й смішну, немов дівчина хотіла стрибнути вгору, та не насмілювалася.

Карлюга посунувся від вікна так, щоб його не видно було знадвору, і спостерігав далі. От Гайдученко, проходячи повз дівчину, сказав щось їй і ласкаво усміхнувся. Дівчина повернулася до нього і ще більше зімкнула брови. Губи їй, як крила червоної птиці, піднялися, щоб дати дорогу словам.

Якесь неприємне почуття заворушилося в грудях Карлюги, і він, відсунувшись од вікна, почав довбати жолобчастим долотом почате корито. Звиклі до цієї роботи руки автоматично виколупували шматки немудрого дерева, а в голові снувалися думки і підносилися все вище й вище над болотами й лісами, шугали у чорних надхмарних високостях, гостро, як готичні шпилі, протинаючи таємниці життя... Карлюга вірив, що таємниці відкрили перед його думкою свої найтемніші кутки і що немає нічого ні на землі, ні на небі неприступного його допитливій думці...

Руки Карлюжині набирали в такі хвилини дикої впертості й сили, а дерев’яні трісочки пирскали вгору жовтим липовим водограєм, немов бажаючи піднестись у небо разом із його думками. Молоток і долото рухалися залізним згармонізованим темпом, і хоч земні очі пильно стежили за струментом, та небесний зір з готичних високостей думки оглядав землю, таку мізерну з усіма її ділами, як ці буденні речі, що їх видовбує Карлюга з м’якої липи...

Тома Карлюга був захожа людина в цих місцевостях. Оселився він у напівзруйнованому липівському маєтку і чимало довелося йому попрацювати, пристосовуючи собі для житла кімнату на другому поверсі панського будинку. Та він не шкодував рук. Адже ж тут він міг гарантувати собі самотність, якої шукав останні три роки життя,— у маєтку ніхто не жив і не збирався жити, а найближче село було за п’ять кілометрів.

Ніхто в околишніх селах не знав, хто такий Тома Карлюга, звідки й чого прийшов сюди, в ці дикі місцевості, та, певно, ніхто й не цікавився цим. Хіба мало з’являлося нових людей, що селилися в покинутих панських маєтках, лісових сторожках, а то й просто в селах, наймаючись на роботу та пристаючи в прийми. Кожне село мало своїх утікачів, а звідки вони були — чи з Польщі, чи з Волині, ніхто до пуття не знав, та й мало хто ними цікавився. Утікачі часто назавжди залишалися в селах, дружилися, віддавалися заміж, але назва "утікачі" залишалася за ними.

Карлюга уник цієї назви. Певно, не назвали його утікачем тому, що з’явився він якось непомітно, і до нього всі звикли раніш, ніж залучили до цієї категорії. Якось непомітно Карлюга придбав собі й клієнтуру, і з рана до вечора на примітивному верстаті довбав він з м’якого дерева ложки, корита, салотовки, тарілки, а інколи й складніші речі нескладного селянського побуту.

Довбав і думав, але говорив мало, а коли говорив, то короткими уривчастими реченнями, і поліщуки, не звиклі до балакучих людей, відчували до нього особливу повагу та потай говорили, хитаючи

головами, що Карлюга не проста людина і що він знає слово проти всього на світі.

Такому ставленню найбільш сприяла відлюдність Карлюги, а не якась особлива його побожність. Навпаки, він ніколи не говорив про бога та святих, і в хаті його не було ікон чи якихось інших релігійних прикмет. Та то нічого, мудрі святі люди і без ікон потрапляли в царство небесне. Адже Ж були колись три святителі, що, живучи в лісі, молилися до трьох дерев словами: "Троє нас, троє вас — помилуй нас". І була угодна богові та скромна молитва більше за бучні молебні, і потрапили ті святителі в рай поза всякою чергою, що завжди охоче підтвердить побожна баба Никінка, людина в божественних справах вельми досвідчена.

Підозрювали побожні люди, що й Тома з таких само, і ходили до нього радитись у трудних ділах своїх. Уважно вислухував Карлюга відвідувачів, і часом ледве помітна глузлива посмішка тоненькою гадючкою повзала у нього під вусом і боязко ховалася в бороді.

Прості поради давав Карлюга, бо й діла людські були нескладні, а це ще більше тягло людей до нього. Через звабливі трясовини, через болота, що таїли в собі смерть, люди йшли до нього з далеких сіл почути уривчасте речення на довгі й плутані свої оповідання.

Пустельний чоловік був мудрий, як змія, і холодний, як болотяне джерело. Він багато знав і все відав. Він, не дивлячись на відвідувача, казав короткі скупі слова, і од тих слів у людей прояснювалися житечні обрії, затуманені буденною каламуттю.

Старого-престарого способу вжив Карлюга, щоб заробити собі репутацію виключної людини. Він заховував од стороннього ока свої буденні звички і свій звичайний людський побут. Як справжній пустельник святий,— що показувався людям тільки за роботою, яка є найкраща прикраса людини, або за молитвою, що навіває на темні уми

містичний туман, Карлюга не міг молитися, і тому робота була єдиним способом викликати до себе повагу. Що ж особливо вражало пожадливого поліщука, так це те, що Тома ніколи не торгувався за роботу, а брав стільки, скільки давали. Ця риса могла бути тільки рисою святого або угодника, бо хіба ж звичайна людина візьме замовлення, не торгуючись?

Цілі дні Тома просиджував за роботою з своїми думками. А думки химерним мереживом спліталися на самоті.

"Хіба життя не величезний театральний кін, а я не поодинокий глядач? А може, я й не глядач, а суфлер, а може, й те й друге разом?"

"Бідні актори,— думав він про людей,— вони не знають гаразд своїх ролей, вони не знають, як закінчити драму чи Комедію свого життя і йдуть до мене як до суфлера. Вони Переконані, що я щось знаю, чого вони до віку не знатимуть, що я розгадав усі тайни буття і вичитую з тайнописної книги стихій репліки та ремарки... А може, я й справді щось знаю?"

Багато поневірявся Карлюга, і не тим він справді був, за що його вважали люди. Слухав він примітивних поліщуків і поглиблювався в темній своїй мудрості.

"Усе навколо — стихія незнана й таємнича. Люди, що намагалися розгадати стихію, зазирали в чорні безодні. Та там панував нездоланний хаос, і знання людські були перекинуті через прірву, як сталева линва, і балансували на ній люди, поки сліпий випадок не порушував рівновагу і люди не зривалися в безодню. Людськість посилає своїх дітей, свій цвіт, щоб здолати чорний хаос стихій. Як акробати, балансують вони інколи бездарно, інколи талановито, а інколи геніально, та однакова доля чекає на них — і на розумних і на дурнів.

Часто-густо ті акробати дурять людськість, що жадає вичерпного знання, і запевняють, що вони збагнули хаос. Одні з них доводять, що на початку і на закінченні того хаосу сидить бородатий бог — і тому все зрозуміло. Інші, добувши листочок, говорять про коріння, самовпевнено та нахабно, і глузують з бородатого бога, що вони з нього, на жаль, не можуть скористатись...

Знання людське тоненькою плівкою обволікає все живуще, і його легко проколоти голкою скепсису. Тільки безнадійні оптимісти можуть вірити у подолання хаосу, а більшість удає, що вірить, аби виправдати свою безпорадність...

Є тільки "ВОНО", велике й ніким не визначене. ВОНО — то велетень, ніким не здоланий. Того велетня можна тільки відчувати по зовнішніх ознаках. Велетень той має протилежні полюси, що ніколи не зійдуться, бо то б було подоланням стихій, ступінню у "ніщо".

Карлюга розв’язав для себе всі питання, що тривожать людей упродовж тисячоліть, а переконавшись, що стихія нездоланна, зажадав спокою на берегах її. Він більше не хоче балансувати над прірвою і сперечатися з хаосом, що породив його і все те, що він бачить і відчуває. Він зажадав берега і прийшов до нього.

Стихія життя мститься на зрадниках, і Карлюзі довго довелося відбиватися од чіпких рук погоні, аж доки не відчув він, а може, просто переконав себе, що пуповина, якою він зв’язаний із життям, усохла і порвалась. Принаймні він у цьому був переконаний...

Корито було видовбане вже досить, і Карлюга, кинувши долото, повернувся до вікна. Нові пожильці, видимо, вже влаштувалися. Речей на возах не було, і дрогалі лагодилися їхати. З прибулих тільки дівчина залишилася надворі, і один дрогаль говорив їй щось, показуючи пужалном на вікно Карлюжиної кімнати. Тома зрозумів, що мовиться про нього.

Уже останні промені сонця солом’яними мечами розсікали повітря, як дрогалі виїхали з двору. Дівчина все ще стояла не рухаючись, аж раптом повернулася, і Карлюга побачив, що простує вона до його житла. Він устав од вікна, старанно пригладив своє скуйовджене волосся й відразу ж піймав себе на цьому.

"Кокетуєш?" — промайнуло глузливе слово в голові, і він сердито насупився.

За дверима зашамотіло, і дівчина відчинила двері. Вона ввійшла якось боком і стала коло порога, похнюпивши голову, а Карлюга дивився на неї й мовчав.

— Ви, панно, до мене якусь справу маєте? — спитав він дівчину силуваним голосом і, одійшовши до вікна, сів спиною до світла.

— У мене... дуже важлива справа...— сказала вона глибоким грудним голосом і, невідомо чому знітившись, замовкла.

Карлюга показав дівчині на ослін проти себе.

— Кажіть, я вас слухаю...

Дівчина сіла, пильно подивилася на Карлюгу, і в очах їй засвітився переляк учениці на іспиті...

— Я... я... хочу... — вона зупинилася, а потім, немов натиснувши на слова, що клубочились їй у горлі, додала: — ...я хочу порадитись...

Карлюга мовчки допитливо дивився на неї.

— У мене трапилася...— вона знову запнулася, немов не находячи відповідних слів.

— Ви кажіть просто, я вас зрозумію.

— Добре, добре,— зраділа дівчина. Їй, видимо, було приємно, що ця людина не поглузувала з неї. Очі їй заблищали живим огнем, і зникла напруженість у постаті.

— Я боюся, що все розповідати буде надто довго й нудно...

"Одягнута як селянська дівчина, але певно, що інтелігентка",— промайнуло в голові Карлюги.

— Я селянська дівчина з-під Житомира і потрапила сюди трохи якось...

Вона не закінчила речення, тінь спала на її обличчя, і плечі знову напружено піднялися. Карлюга дивився на дівчину, і в душі йому промайнули давно забуті тіні минуло життя. Так колись говорила з ним женщина, що він її скривдив, говорила перед тим, як завіситися з розпуки.

Одвідувачка сиділа мовчки, похнюпившись, нервово стиснувши пальці, а потім раптом підвелася:

— Я піду...— промовила дівчина зміненим голосом.

Карлюга й собі встав. Тільки тепер він помітив на віях у дівчини сльози, а коли вона виходила, плечі смикалися як од придушених ридань. Йому стало чомусь страшно, як над прірвою, що в неї він хоч і не впаде, та вона кружить голову, лякаючи жахливими можливостями.

Уперше за два роки Карлюзі трапилася людська загадка що він її не розв’язав одразу. Він відчув, що тут він має справу не з примітивним якимось горем, а з дуже складною трагедією, куди складнішою, ніж ті, що траплялися йому.

Провівши дівчину, Тома довго сидів коло вікна, а коли показався мідний місяць з-за темних шпилів ялиць і сосен, він умостився на вбогому своєму ліжку з дощок і довго не міг заснути. У темряві йому вбачалися гострі монгольські вилиці, чувся придушений грудний голос.

П’ятий десяток життя свого дожовував Карлюга в тиші боліт під соснами, що безнадійно вгрузли у піщаний ґрунт. Чотири десятки років промайнули в гаморі та шумі, і Тома незчувся, як минула юність і він увійшов у дозрілі літа мужності, що, здавалося, котитимуться без краю дорогами життя, мутні й повнокровні. Та дороги раптом зав’язалися вузлом, і Тома Карлюга побачив, що все те, в що він вірив і що вважав за конечні істини,— марево, від якого не лишається навіть роси, коли подують свіжі дужі вітри.

І шляхетне походження, і вельможний титул, і маєтності, і високий стан у суспільстві, і все те, у що змалечку привчили його вірити, як у конечні цінності, що тільки й дають людині владу над людьми і землею, розсипалося, як давно спорохнявілий труп, що зберігав зовнішні форми живої людини...

З розпатланими думками два роки блукав Карлюга по необмежній країні, блукав і дивився; і далі й далі одходив од своїх чотирьох десятків років з усім їхнім надбанням і увіходив у нову країну химерних думок, аж поки не кинув обважнілу від життя котвицю на тихому острові самотності.

Інколи згадував Тома своє колишнє життя, та видавалося воно йому чимось несправжнім, немов то він грав на сцені якусь роль, вирядившись у блискучий мундир гусарина, а тепер скинув убрання й став людиною, довбачем ночов і щасливим шукачем істини...

Розділ четвертий. "Фірма існує з року 1918"

На ранок прокинувся Тома Карлюга, і події минулого дня розірваними хмарами промайнули в його уяві. Він якийсь час лежав на ліжку, хоч раніше і не мав такої звички. Нарешті встав і прислухався. На дворі жіночий голос гукав:

— Артеме! Артеме!

А з лісу у відповідь чулося:

— О-го-го! За-раз!

Відгукався Гайдученко, і серпневий ліс лунко дзвенів од того гукання.

Карлюга визирнув у вікно й побачив дружину Гайдученкову, що сьогодні переодяглася в кращу сукню та мала куди свіжіший вигляд, ніж учора. Сукня була проста і ще заховала в собі сліди колишньої елегантності, обхоплюючи стрункий стан своєї господині.

Незабаром, тягнучи велику в’язку хворосту, у двір увійшов Гайдученко і, зупинившись коло жінки, витирав спітніле чоло рукавом сорочки.

— Піч треба поладнати... не горить... певно, воронячі гнізда в димарі, — говорила жінка.

Гайдученко щось сказав у відповідь, і жінка засміялася.

Тома відійшов од вікна і взяв корець з водою. Умившись, причепурився і, суворо насупивши брови, вийшов на подвір’я. Він навмисне пройшов так, щоб було зручно поздоровкатись з прибулими. Гайдученко упередливо ступив назустріч Карлюзі, простяг йому руку, як давньому знайомому, а показавши на жінку, мовив:

— Це моя дружина, Віра Павлівна.

Карлюга з удаваною елегантністю уклонився жінці, і ця елегантність у сполученні з його неохайною зовнішністю справила кумедне враження на Віру Павлівну, і вона ледве стримала посмішку. Карлюга ніби грав зарані загадану роль.

— П-приємно! П-приємно!

Тискаючи руку жінці, Тома утрирувано серйозно додав:

— Тома Карлюга. Ложки, ночви, тарілки, корита, балії. Фірма існує з року тисяча дев’ятсот вісімнадцятого...

Віра Павлівна дзвінко засміялася, а на обличчі Карлюги промайнула не то прихована посмішка, не то гримаса огиди.

У тон Карлюзі Гайдученко, приклавши руку до грудей, продекламував з посмішкою: ‘

— У наших скромних особах ваша фірма матиме своїх постійних і завше прихильних клієнтів.

Розмова відразу набрала пародійного характеру, як то часто буває між людьми, які переконані, що знову їм зустрічатись не доведеться і тому дотримуватись серйозного тону немає рації.

Карлюга з підкреслено театральним жестом відповів;

— П-прошу, дуже радий. Постійним замовцям знижка.

Коли б хто з селянської клієнтури Карлюжиної побачив би зараз мудрого Ложкаря і почув би його легковажну розмову, то певно

розчарувався б у його мудрості. Він тепер був схожий не на мовчазного пустельника, а на босяка з колишніх інтелігентів, що кохаються на кручених книжних фразах та на галантерійних манірах.

Коли стара жінка покликала Гайдученка до флігеля, Карлюга хитнув головою й пішов до лісу. Він, лишившись на самоті, пожалкував, що так легковажно розмовляв з новими знайомими. Тома смикнув себе за бороду і піднісся думками в надхмарні високості, щоб звідти поглянути й правдиво оцінювати свої нікчемні земні вчинки. Так він робив завжди, коли доводилося спадати з тону або вдіяти недоречний вчинок. Він абстрагував свій критичний погляд од свого Карлюжиного "я" і розглядав себе, як комашинку у чарівне побільшувальне скло, що мало властивість побільшувати тільки негативні риси і зменшувати позитивні. Тепер, поглянувши на земного неабстрагованого Карлюгу, він визначив його як ідіота і кретина. Він зробив це визначення з усією суворістю й непідкупністю дослідника, для якого факт важить більше за всякі мудрування.

Серпневе Полісся вже засохло й пожовкло, вилискуючи цупкою, як дріт, болотяною травою. Зелену кров з листя випили сірі піски, і тільки сосни незалежно та гордо-зелено тримали віхті своїх верховик.

Карлюзі було приємно ступати по поліських травах. Він вибрав місцину на схилі і ліг голічерева, звівши руки над головою. Його думки знову повернулися і до вчорашнього візиту, і до сьогоднішньої зустрічі. Якийсь невиразний непокій ворушився в його душі, і від чого той непокій, Карлюга не міг визначити. Чи то якась скрита недуга турбувала його, чи втрата самотності вивела його з рівноваги.

Далекі лісові пожежі каламутили безхмарне небо, і ледве помітний запах горілого торфу лоскотав ніздрі. Карлюга непомітно для себе почав дрімати, коли раптовий шелест у сухих кущах призвів його до свідомості. Він підвівся на лікті й озирнувся навколо. З кущів вийшла вчорашня відвідувачка й, побачивши Карлюгу, попростувала до нього. З

усього видно було, що дівчина шукала його, та за жіночим звичаєм вона удала, що натрапила випадково.

Тома мовчки дивився на дівчину, аж поки вона не підійшла ближче і не сіла на пеньку, схиливши голову. Тоді він перевів очі вбік так, щоб потай можна було позирати на бесідницю.

Дівчина нічим не змінилася проти вчорашнього дня, тільки очі вдень видавалися за темніші та запаліші.

"Вона хоче говорити",— подумав Карлюга і спокійно, не хапаючись, так ніби вчорашню розмову було перервано не більше як на п’ять хвилин, він сказав:

— Ну, що ж, кажіть далі.

Дівчина подивилася на Карлюгу спідлоба холодними збайдужнілими очима.

— Я трохи нескладно говорю, але... така в мене, певно, вдача... Я бачила, як ви говорили з Артемом... Гайдученком... і пішла за вами, щоб кінчити розмову. Я вчора хотіла розповісти про себе та попрохати поради... Коли хочете, то зараз...

— Я слухаю вас,— сказав Тома, дивлячись угору на верхів’я сосен. Він тепер лежав знову голічерева, щоб не турбувати дівчину своїм поглядом.

— Я вже казала, що я з-під Житомира селянка, та це не зовсім так. Я селянка, це правда, але трохи вчилася, бо брат мій самотужки на техніка вийшов і мені допоміг... Та коли брата повісили за вбивство губернатора, я мусила кинути гімназію з четвертого класу... Дуже мама плакала, та незабаром померла... А був у нас учитель, так він інколи до нас ходив, бо товаришував з братом... з тим, що повісили...

Дівчина подивилася на Карлюгу і тим самим байдужим тоном провадила далі:

— Перед самою війною і батько мій помер, а я лишилася на хазяйстві з старою тіткою. Братового товариша, вчителя, на війну забрали, а я заступила замість нього Учителювати... Це він у земстві вихлопотав... Пішов Петро на війну і писав спочатку мені та своїм рідним, а внедовзі перед революцією не було вже про нього чутки. Дехто казав, що забили Петра солдати в революцію, бо був якимось там офіцером. Інші казали, що став Петро за революції визначною людиною, генералом чи комісаром якимось... Певно, думала я, забув про мене... Та незабаром дізналася, що він живий...

Дівчина, зіщулившись, сиділа на пеньку і немов вагалася, чи казати їй далі, чи ні. Тома зрозумів її вагання.

— Ви можете говорити мені все. Що б ви не сказали, далі мене нікуди не піде...

Сказав це Карлюга переконано і, ніби в підтвердження правдивості своїх слів, серйозно та пильно подивився на дівчину. Та стрепенулася, і очі їй засяяли теплим світлом, ніби вона зраділа, що може переказати свої жалі сторонній людині, та по цьому погляд її зів’яв, і вона, як і раніше, заговорила байдужим тоном:

— Він був живий, а тому я мусила тікати із свого села... Тікати невідомо від кого, бо, по правді, я ні перед ким не була винна... Якось зле почуваєш, коли на тебе косяка дивляться...

Далі дівчина заговорила швидко-швидко, немов переконуючи Карлюгу в своїй безневинності, і говорила вона ніби відверто, та від уваги Карлюжиної не заховалося намагання дівчини щось утаїти або не договорити початого. Вона ніби обходила якесь болюче місце, щоб ненароком не торкнутись його.

— Ви ж розумієте, я не боялась більшовиків, і Артем Петрович теж,— він здавна держить руку більшовиків... На початку революції він навіть хімію свою покинув...

— Яку хімію? Він же агроном? — спитав Тома і через мить пожалкував, що запитав про це. Дівчина зніяковіла і роблено засміялася:

— Та агрономію, я хотіла сказати...

Карлюга скоса позирав на дівчину і бачив, що вона наблизилася була до того місця, що так старанно обходила, та тепер уже схаменулася.

— А як це трапилося, що ви приїхали разом із Гайдученком? — спитав, ніби недбало, Карлюга.

— Я пристала до них, коли вони на нову посаду виїздили сюди...

Хоч це й було правдоподібно, особливо взявши на увагу становище самотньої дівчини, Карлюга не йняв віри. Він усім єством відчував, що тут усе не так, і йому пригадалася хитра присяга в одній європейській державі, де треба було клястись у тому, що будеш говорити правду, тільки правду і всю правду. Дівчина говорила правду, але не всю правду і не тільки правду...

Далі вона довго розповідала непотрібні й нецікаві речі про подорож з рідного села до сусіднього містечка і вже не торкалася ні своїх стосунків з Артемом Гайдученком, ні вчителя Петра, очевидно, свого нареченого, ні того, про що дівчина хотіла радитись. Розповідала вона про все байдужим тоном, немов усе те до неї не стосувалось, і нарешті замовкла, допитливо дивлячись на Карлюгу. Тома лежав голічерева й мовчав.

— Коли мені ворожила ворожка,— почала знову дівчина, і в голосі її зазвучали нотки піднесення,— казала: будеш ти, небого, і щаслива, й

багата, а тільки не буде тобі спокою від Чорного Ангела... Буде, каже, той Ангел Чорний ходити по твоїх стежках і сіятиме щастя, та тільки колюче й гірке щастя, що солодше за всяке інше... Хто раз покуштує його, той не захоче іншого...

Тома глянув на дівчину з неприхованим непокоєм, та вона дивилася в землю й того погляду не помітила. Але чого вона так стурбована? Не тому ж, звичайно, що їй колись наговорила ворожка дурниць? Чи, може, тому, що в житті цієї дівчини трапилося щось відповідне ворожінню? Так тоді що ж то за таємничий Ангел, що сіє на її стежках колюче щастя? І при чому тут Артем Гайдученко? І до чого тут учитель, братів товариш? Ці питання постали в голові Карлюги, та хоч відповіді на них він не знаходив, але з виглядом людини, що розгадала всі таємниці й недоговореності, мовив:

— Що ж? Живіть у цьому закапелку та й пийте своє колюче щастя, коли Чорний Ангел і тут сіятиме його на ваших стежках...

— А далі як?

— Що далі? — і собі перепитав Тома.

Марта замовкла, зщулилася, немов з неї хтось намірявся здерти одежу, і нічого не сказала. Тільки вставши з пенька, щоб іти, вона ледве чутно промовила:

— Спасибі...

Карлюга стежив за дівчиною, як вона йшла, по-пташиному піднявши плечі, а за десять кроків зупинилася й кинула докірливий погляд на нього.

— Мені казали, що ви дуже, дуже мудра людина! — Промовила вона, і в голосі її вчувся жаль і розчарування.

Тома нічого не відповів на це, і Марта зникла за купками посохлої ліщини.

Аж коли вона зникла і шелест її кроків затих, Тома скочив на рівні ноги, і почуття гострої образи заполонили його.

"Дурна якась дівчина; видимо, закохана в того Гайдученка і боїться, що їй дружина коси повириває!.. Якої тобі ще поради дати!"

І вже вголос, плюнувши спересердя на червоно-мідну траву, вилаявся:

— Психопатка якась! Гістеричка!

Так давно вже не сердився Карлюга. За останні роки його ніщо не виводило з рівноваги, і тому, коли гнів ущух, занепокоєння зросло в його душі. Що це таке?

Карлюга ліг знову на траву й довго-довго дивився в спокійне каламутне небо, аж поки не викликав того стану, коли суворим дослідником з височини свого абстрагованого "я" міг розглянути свої вчинки. Він суворим судією аналізував земного конкретного Тому Карлюгу та його поведінку, аж поки не зробив безапеляційного присуду:

— Тома Карлюга поводився сьогодні як безнадійний ідіот...

Розділ п’ятий. Розмова у присмерках

Розмова з Мартою та Гайдученком сколихнула трохи Карлюгу, і перші дні він ходив, втративши рівновагу і свій дволітній спокій. Думки мимоволі блукали в минулому, і це нервувало Тому. Він злісно плювався й намагався думати про інше.

Прибула сім’я його більше не цікавила, і навіть сутулу дівчину він пропускав повз себе, не звертаючи на неї жодної уваги.

"Психопатка, гістеричка",— думав він про Марту, але и Марта не затівала з ним розмови, і це чи не найбільше дратувало Карлюгу. Марта цілі дні блукала в лісі й приходила навантажена грибами, стомлена та засмучена. Одного разу Карлюга навіть почув, як дівчина щось наспівувала собі тихо, і спів той нагадав Томові курлюкання осінніх журавлів у високому сірому небі.

Артем Петрович Гайдученко поводився на дворищі панської садиби як дбайливий господар, що по довгій відсутності повернувся у своє занедбане господарство. Він лагодив сарай, стукав коло колодязної цямри, і одного ранку Карлюга побачив якусь невковирну споруду коло колодязя,— то було влаштоване коло, щоб легше тягти відра. Флігеля обмазано, і з’явилися шибки у вікнах, що до того чорніли безокими дірками.

"Якийсь міщанин, що його ніщо в світі не турбує... Знайшов посаду, надибав на квартиру й радіє!" — думав Карлюга і, дивлячись на подвір’я, саркастично посміхався.

Гайдученко справді узявся до господарювання. Він ще й разу не виїздив у своїх агрономічних справах і, видимо, не дуже квапився. Тягав із лісу хворост і складав у хлівці. Умілою рукою шпарував флігель, а потім вправно білив вапном. Жінки поралися більше в хаті, а Марта тільки під дощ сиділа вдома; коли ж не було дощу, вона цілі дні вешталася в лісі, повертаючись додому смерком.

Одного ранку Гайдученко вийшов з двору з клунком на плечах і повернувся об обіді вже не сам, а з якимось засмаглим дебелим чоловіком, що найменше скидався на поліщука.

Той чоловік днів два порався з Гайдученком у хаті й на подвір’ї, а третього дня пішов з двору й повернувся через кілька день підводою, що на ній було наватажене убоге майно.

"Новий квартирант",— незадоволено констатував Карлюга і не помилився. З підводи зняли речі, а розвантаживши, поставили коня в сарай. Потому Гайдученко вийшов з прибулим за двір у проходку, і вони довго про щось розмовляли, нахиляючись один до одного, немов боячись, що їх може хтось підслухати.

Ще більше був незадоволений Карлюга, як коло двору зупинилося цілих п’ять підвід, навантажених майном. На підводах прибули люди, що своїм одягом найменше були подібні до місцевих селян,— це швидше були волиняки або Холмщани. Прибулих привітав Гайдученко з дружиною і повів до хати.

"І ці оселяються тут!" — гірко подумав Карлюга.

Надвечір прийшов липівський селянин за ночвами і, придавшись, єхидно спитав:

— Та камуна у вас тут, чи що?

— Яка комуна? — не зрозумів Карлюга.

— Та огроном же камуну заводить, а ви й не знали? живете і не знаєте,— докірливо похитав головою селянин,— ох, не буде з цього добра!

— Я такими справами не цікавлюся,— суворо промовив Карлюга і одійшов у куток. Селянин сів на колоду, скрутив цигарку й викресав огню.

— Довела проклята камуна, що й сірника ніде купити... Спасибі, кресало зосталось... Виручає...

Тома мовчав, але це не турбувало селянина. Всі звикли що він не охочий говорити, а більше слухає, як другі говорять.

— Огроном біженців зібрав, тих, що з Тартаків селяни вигнали... Об’їдають тільки... Камуну гарнізує... Каже: разом робитимемо, разом і їстимемо... А якого чорта отут робити? І якого дідька їсти?..

І, докуривши цигарку, гість додав:

— І той з гути, Чмир, допомагає йому...

— Який то Чмир? — поцікавився Карлюга.

— Майстер, бісової халяви, хороший, той Чмир... З гути майстер...

Поцмокавши, селянин додав:

— Погано йому прийдеться, коли власть перевернеться. Он що!

Карлюзі був гидкий цей селянин, що не міркує інакше, як тільки з погляду власної шкури... "Як скотина, куди не стьобни, туди й піде... Народ!" — подумав Тома.

Позітхавши над сумною долею комуни, як "власть перевернеться", селянин встав і раптом запитав:

— А ви до камуни не пристаєте?

— Ні,— сухо відповів Карлюга і теж устав. Йому набрид дядько, і хотілося, щоб він скоріше йшов із хати.

— Та таким людям, як ви, і не годиться з усякою босотою... там...

Тома нічого не відповів, а коли дядько, нарешті, вийшов із своїми ночвами, Карлюга ліг на ліжко, стомлений, як од довгої й тяжкої роботи.

"Так. Його затишок зруйновано. Треба шукати іншого місця, куди б не сягали брудні хвилі стихій..." — думав Тома, і зненависть піднімалася в його грудях проти нових пожильців, що так брутально вдерлися в його самотність і сповнили турботним галасом і метушнею його лісовий закуток.

А приїжджі розташовувалися на подвір’ї, як у себе вдома, і почали вже лагодити другу половину флігеля. На Карлюгу всі дивилися скоса, і тільки Гайдученки привітливо кивали йому головою при зустрічі.

Одного дня Гайдученко виїхав підводою до залізничної станції й повернувся тільки через три дні. Замість нього на подвір’ї господарював Чмир, даючи всьому лад.

З підслуханої розмови Карлюга довідався, що комуну затверджено і їй наріжуть землі та дадуть допомогу. Одне тільки його дивувало, що комунари не виявляли особливого захоплення... "Певно, комуна комуною, а в цих селюків своя думка",— посміхнувся сам собі Карлюга.

Минали нудні осінні дні, Гайдученко рідко з’являвся на подвір’ї, а ночами в його кімнаті довго горіло світло.

Карлюзі кортіло поговорити з Гайдученком, але не випадало нагоди. Та одного ранку агроном несподівано сам зайшов до Карлюги і, кивнувши головою господареві, сів на чурбак коло вікна.

Карлюга стежив за гостем.

— Ось уже місяць, як ми з вами близькі сусіди, а досі не зазнайомились ближче... Все робота та господарчі турботи... Ніколи і вгору глянути...— немов виправдуючись, сказав Гайдученко.

— Та я бачу, що ви дуже зайняті... Видимо, любите морочити собі голову дрібницями...

Карлюга хотів сказати "дурницями", та для першого знайомства утримався. Він стежив за обличчям гостя і бачив те, чого він не помітив під час першої зустрічі. Гайдученкове обличчя було надто рухливе, як це буває в дуже нервових людей, і щоразу рот його неприродно кривився, немов з огиди або від болю, а права брова, підморгуючи, тремтіла.

— Як то дрібниці? — підняв брови Гайдученко, і разом із здивуванням весела посмішка промайнула в нього коло рота. Він, видимо, зрозумів затаєну думку Карлюжину і відповів на неї: — Одна людина ніколи не досягне того, чого можна досягти колективом.

— Колективом? — глузливо усміхнувся Карлюга й махнув рукою,— ви хочете сказати — в отарі або в череді?

У чорній вовні Карлюжиної бороди й вусів забіліли рядки зубів, і чомусь вони спали на очі Гайдученкові.

— Чому отара, череда, а не колектив? Не сподівався від вас обивательського упередження...— розчаровано сказав Гайдученко, і в цьому розчаруванні чулися ворожі нотки До цієї людини, що так презирливо ставиться до людського колективу.

— Отара стає тільки тоді колективом, коли кожен член її усвідомить інтереси всієї отари... А у ваших волиняків яке вже там усвідомлення!..

Карлюга засміявся, немов забулькав, занурившись головою у воду.

Гайдученко силувано посміхнувся:

— А на чорта ж тоді ми? Ми, що можемо посунути наперед і прискорити те усвідомлення інтересів? Хіба на нас не лежить обов’язок ту свідомість передати отарі?

— Це як кому...— непевно протяг Карлюга,— у кожного барона своя фантазія...

Гайдученко утримався від дальшої суперечки, але Тома його зацікавив. Що воно за один? Колишній інтелігент чи просто волоцюга?

Карлюга помітив небажання Гайдученка далі провадити розмову і перевів розмову на спокійніший тон, намагаючись витягти якнайбільше інформацій. Те саме мав на меті й Гайдученко.

— Так ви, кажуть, комуну заснували?

— Так, заснували... А вам цікаво? Може, запишетесь до комуни?

— Ні, до комуни мені нема чого лізти... Та й навіщо це?

— Щоб зробити отару колективом... Навчити оту сіру скотину, якій ви, мудрець, ставите завдання усвідомлювати спільні інтереси,— одказав Гайдученко, усміхаючись не знати від чого, чи од натяку на ставлення селян до Карлюги, чи од чогось іншого, але Тома захвилювався. Він, втрачаючи рівновагу й намагаючись її втримати, кинув не до речі:

— У кожного барона своя фантазія...

Хоч почуття образи й залило всю істоту Карлюжину гарячою хвилею, та він змовчав і стримав себе від будь-якої противної акції. Тома, коли треба було, умів себе загнуздати.

У кімнаті снували легкі присмерки рано згаслого осіннього дня, і речі втрачали свої опуклості, а контури їхні здавались за вирізані з паперу. Гайдученко чорним силуетом маячив на тлі вікна, і це чомусь дратувало Карлюгу, немов на око попала порошинка і заважала дивитися. Він устав із свого ослінчика і пройшовся по кімнаті, порушивши сторожку тишу мовчанки.

"Певно, цю людину життя немало терло на своїх жорнах, і неласкава доля добре випатрала з нього молодечу зухвалість та безоглядність, лишивши йому, на довічне користання, старечу обережність і підозрілість до всього нового й незвиклого",— думав Гайдученко про Карлюгу.

А Тома, ходячи з кутка в куток, нервувався своєю невправністю в розмові з якимось пересічним агрономом.

"Звик до тупоголових дядьків, а коли довелося говорити з людиною трохи розумнішою за них, то вже й не можеш! — докоряв сам себе Карлюга.— Безперечно, що це один з донкіхотів, що все життя "шукає правди" і кумедно розбиває собі лоба там, де його можна й не розбивати. І певно, він не раз, цей агроном, бився лобом об тверді речі, бо ж недаремно смикаються у нього брови і кривиться рот..."

Так думав Карлюга тоді, як Гайдученко сидів нерухомо коло вікна і не знати було, чи стежить він за Карлюгою, чи замислився. Нарешті агроном порушив мовчанку.

— Мене цікавить, яким способом ви...— Гайдученко запнувся,— ви заробили собі в селян репутацію святого?

— Дурниці то все,— дражливо відказав Карлюга, на мить зупинившись. Потім він знову важко заступав по скрипучій підлозі, немов олив’яними ногами.

— Звичайно, дурниці. Я-то не вірю, що ви святий і мудрець, як це думають поліщуки, але мене цікавить, якою ціною ви таку репутацію заробили?..

— Нічого це не варто,— дражливо відказав Карлюга і зупинився посеред кімнати очікуючи.

Видно було, як Гайдученко знизав плечима і встав. Господар радий був, що гість виходить, і, щоб стушувати можливий неприємний відтінок розмови, сказав:

— Сподіваюся, що ми ще поговоримо з вами?

— Я з охотою,— якось просто і навіть радісно відповів Гайдученко,— у цих хащах інтелігентна людина — рідка знахідка,— закінчив він уже зовсім миролюбиво, виходячи з хати.

Коли він зачинив за собою двері, Карлюга висунув голову у темні сіни й запитав:

— А до вас можна зайти?

— Можна, звичайно, тільки... тільки у мене жінки і, той... не прибрано...

У голосі Гайдученковім чулася непевність людини, що їй незручно було відмовити, але не хотілося й давати згоду чи запрошувати.

— Ну, бувайте! — сказав Карлюга в темряву й зачинив двері.

"Вагається, але чому? Невже справді причиною є неприбрана кімната? Але ж вона може бути й прибрана?"

За справжню причину такої відповіді Райдученка Карлюга вважав щось більше за неприбрану кімнату. Цікавість його до агронома збільшилася, і він радий був, що розмова набрала гостроти і він не виявив свого дріб’язкового роздратування.

Замкнувши двері, Карлюга вийшов на подвір’я. Там метушилися комунари, пораючись коло скотини. Вечір чорною лавою насував з лісу, і контури будівель тонули в чорному смерку.

Десь далеко бевкав церковний дзвін поважно та спроквола і лунко гнувся над лісом переливами міді. Якась сумирна тиша зійшла на Карлюгу, і він вийшов за ворота садиби, простуючи знайомою дорогою до піщаних дюн. Такі прогулянки він робив часто, годинами висиджуючи на пеньку край дороги й думаючи свої думки.

У садибі все вже спало і турботний шум затих, коли Карлюга наблизився до неї, повертаючись додому. Скрізь було темно, і тільки одиноке вікно в мезоніні, старанно затулене якимось дрантям, пропускало слабенькі промені.

"Агроном не спить,— промайнуло в голові і викликало безліч думок. — Що він там робить? Що воно за людина?"

Одне було безперечно: агроном — не пересічна людина, а тим більше не безтурботний обиватель, як спочатку думав Карлюга.

Розділ шостий. Підстрелений Чмир

Залякані примарами війни й голоду, кинувши на поталу кривавій навалі століттями насиджені села та хутори, люди лавами сунули на схід.

Там, за спинами, над шанцями світової війни скреготали чавунні зуби смерті і жерли кинуті оселі, а житці їхні з малими дітьми, склавши убогі манатки на вози, тяглися битими шляхами на тихий схід.

Мерли дорогою діти, спродувалося за безцінь майно, приставали й дохли коні, і коли вже не було чого їсти та не змога рушати далі, утікачі зупинялися й осідали, морально знищені, вкрай зубожілі.

Панські маєтки всотували в себе дешеву робочу силу, що її можна було безкарно визискувати, бо однаково нікуди вже не підуть оці затуркані волиняки, подоляни, галичани, холмщани. Досить вони зазнали поневіряння і будуть робити все, що їм не накажуть, аби лише знову не рушати кудись у незнану далечінь. Рабська покора прикувала цих людей до панської роботи, і вони тільки й могли мріяти про вороття на свої старі місця.

З революцією безземельні утікачі залишилися й без роботи. Сільські громади неохоче приймали їх, як претендентів на землю, через це саме Чмир і звернув увагу Гайдученкову на них, як на людський матеріал для комуни.

— Однаково селян до комуни чи колективу не навернеш, доки не буде наочного прикладу... Одна надія на утікачів, що їм однаково нікуди податись... Та й з сіл їх тепер виживають. Треба з цього скористатись...

— Виходить, економічний притиск? А це не дуже впаде у вічі?

Чмир поглянув на Гайдученка, і в його очах промайнули жартівливі іскорки. Він знає Артема ще з того часу, як вони вдвох ходили до сільської школи в далекому волинському селі. Півтора десятка років товариші не зустрічалися, і здавалося, що життьові шляхи їхні навіки розійшлися. Чмир чув, що Артем Гайдученко потрапив до якоїсь школи і довго там учився чи на агронома, чи на інженера, але куди він подівся потому, не знав.

Самого Андрія Чмиря злидні вигнали з рідного села рано, як ще не вийшло йому й чотирнадцяти років. Господарювати не було на чому, і ухвалили вони з батьком кинути господарство на матір та маленьку сестру і йти на заробітки.

Не минуло й року, як Андріїв батько скалічився на будівлі моста і мусив повертати додому. Молодий Чмир став сам перед широким світом.

Не один рік довелося йому поневірятися, поки не потрапив він до гути спочатку за чорнороба, а потім і за учія при майстрі.

Наука його посувалася добре, і внедовзі став він за майстра. Батько його до того часу помер, сестра віддалася, а на господарстві залишалася стара мати, що їй допомагав Андрій. Думав вже забрати її до себе на гуту Чмир, та на перешкоді стала війна. Довелося Андрієві кидати насиджене місце та одягати сіру шинелю.

Потяглися нудні роки війни, що, проте, дали багато дечо1,0 втямки Андрієві з того, чого він до того не розумів. Революція для нього не була несподіванка, а давно жадане закінчення безглуздої різанини. Тим-то Чмир додому не Повернувся, а з головою пірнув у визвольну боротьбу і, Певно, не зустрів би Гайдученка, свого товариша дитинства, на гуті, коли б Андрієві не перебили десь на Волзі ноги та ребра. Ребро довелося залишити в шпиталі, а з поламаною ногою їхати на гуту. Одбув свою службу Чмир на фронтах революції, і нудно йому було сидіти на гуті, тому він так і зрадів Гайдученкові, особливо по тому, як той повідав свої наміри заснувати комуну.

Чмиреві було приємно зустріти людину, з якою товаришував ще замолоду, а ще приємніше було, що та людина не ворог і вони можуть працювати разом. Він усміхнувся з вагання Гайдученкового використати економічний притиск і, поклавши руку на плече товаришеві, мовив:

— Без цього не обійдеться... Ну що з того, що дехто зрозуміє, що ми скористалися із скрутного становища людей... Хай собі!

— Все це так, але тепер ми в таких обставинах, що братися до відвертого притиску немає рації... Треба принаймні маскувати все під добровільність...

— Звичайно, я ж не кажу, що треба пертись на всі заставки, але треба усвідомити собі, що на підвалинах добровільності тепер ще нічого не зробиш. Утікачі мусять піти до комуни, бо їм однаково нікуди йти — це вже і є економічний примус, та проте і комуну ми обстоюємо не тому тільки, що це в плані нашої політичної роботи, а й тому, що це економічно вигідно передусім для тих, хто в ту комуну йде. А пощастить з утікачами — підуть і місцеві селяни. Наш селюк легко здається, коли бачить добрі наслідки на власні очі. Його агітацією не дошкулиш...

Справді, притягти утікачів до комуни було легко. Тільки люди ті не дуже припали до серця Гайдученкові, та й Чмир на них не покладався.

— Якісь немов прибиті... Слова з ними не промовиш... Доведеться попрацювати, доки вони обговтаються...

Артем нічого не відповів на останні слова і перевів розмову на організаційні справи. На перший період існування комуни доведеться, звичайно, йому, Артемові, взяти на себе головування. Тоді йому легше буде домагатися в центрі і нарізки землі, і допомоги. Чмиреві доведеться стати на заступника...

Чмир заперечливо закрутив головою. Він не може бути заступником. Треба заступника обрати з числа утікачів, а Андрій буде за звичайного члена. Він буде рядовик, і дасть йому змогу ближче підійти до членів комуни, що природно, сторонитимуться Гайдученка як інтелігента, принаймні на першій порі.

— Не легко нам доведеться попервах! — висловив уголос свою думку Гайдученко.

— Що важко, то нічого, аби дійти мети... Погано буде, як щось стане на перешкоді...

Товариші помовчали, кожен думаючи про своє.

— Сволоти ще багато по лісах...— проголосив свою думку Чмир.

— Нічого! Ребер, щоб пострілювати, у нас вистачить,— відповів з усмішкою Гайдученко.

— Та мене вже раз прострелили, мені не страшно, а от тобі як?

— Дивлячись на тебе, і мені байдуже!

Товариші потиснули один одному руки, і в тому потиску Гайдученко відчув мужню підтримку людини, на яку можна цілком звіритись.

Розділ сьомий. Легковажна зацікавленість

Непривітна порожнява охопила Карлюгу, коли він переступив поріг своєї кімнати. Ніч струмила в шибки своє тьмяне світло, та не освітлювала кімнати, а тільки допомагала орієнтуватися. З певністю звиклої людини Тома підійшов до ліжка й сів. Йому не хотілося спати, хоч час і був уже не ранній. Десь під підлогою шаруділи миші, сковзалась на шибці осіння напівдохла муха, та пахтіли свіжі липові тріски. Тома підносився думками на абстрактні позиції свого "я" і оглядав події минулого дня. Вони, ті події, не викликали нічого, крім тихої лагідної нудьги. Навіть згадка про гострі слова Гайдученкові не порушила душевного спокою.

Тома полишив дрібниці й думав, як урятувати свою самотність, що він її плекав ось уже два роки, самотність стомленої життям людини, ту цілющу самотність, що притамовує болі й надає невимовної лагідності...

От і тепер, здається, нічого не змінилося проти попередніх часів,— і шкребеться миша під підлогою, і муха шарудить на склі, а немає певності, що хтось брутально не порушить цей затишок і не розіб’є зачароване коло самотності.

Немов на доказ можливості цього, знадвору почулося іржання та тупіт кінських ніг. Щоправда, коняка скоро заспокоїлася, та все ж своїм голосом нагадала, що немає вже колишньої тиші, що зникла п’ятикілометрова відстань од живих, турботних людей...

"Стихія щодалі буйніше підносить свої хвилі, щоб знищити мій острівець",— подумав Карлюга й підвівся на ліжку. Він машинально відчинив двері й вийшов на подвір’я. Німотна тиша обгортала і ліс і садибу. Все потонуло в чорній атраментовій пітьмі, і тільки з вікна мезоніна через драну завісу пробивалися промені світла та час од часу чулося притишене чи то брязкання склянками, чи цокання залізом. Карлюга підійшов під самісіньку стіну будинку й почав вслухатися. У мезоніні хтось не спав, певно, Гайдученко, бо кому ж, як не йому, вовтузитись серед ночі? Промінь кілька разів блимав — видно, хтось проходив між діркою завіси та лампою.

Так, Гайдученко щось робить ночами, про те Карлюга не має сумніву, але чому він нічого не говорить про свою роботу? Хіба в ній є щось секретне а чи, може, злочинне?

Потроху Карлюгу почала захоплювати примітивна зацікавленість та дитяче бажання дізнатися, що там робиться в того чудного агронома за завіскою в мезоніні? Йому навіть весело зробилося від цього бажання — щось зухвало-молодече було в ньому. Веселі, легковажні думки поскакали горобцями в голові, і Карлюга мовчки підійшов до сходів та

подався ними на горище, поминувши свою кімнату. Обережно пробираючись поміж кроквами й бантинами, він дійшов до дахового вікна і висунув у нього голову. Звідти до освітленого вікна було зовсім близько, але нічого не видно. Та хоч нічого не побачив Карлюга, зате почув якесь шкварчання, немов жарилося сало, і помітив, що світло з кімнати світить не рівно, а раз у раз спалахує. Тінь од людини кілька разів промайнула перед світлом, і почулися стримані кроки на підлозі.

Карлюга довго прислухався, але нічого нового не почув і не побачив, та вже він збирався йти з горища, як до вуха йому долетів стук дверей, а через якийсь час і говірка двох людей.

"Мужчина, без сумніву",— подумав Карлюга.

Незабаром говірка стихла, і знову шкварчання смаженого сала почулося з кімнати.

Карлюга нарешті стомився прислухатись і обережно порачкував назад. Уже в кімнаті, лежачи на ліжку, він міркував, як йому заглянути в ту таємницю, що міститься там, у кімнаті агронома. Що там справді робилося щось цікаве, в Карлюги не було жодного сумніву. Адже ж агроном нічого не сказав йому про свою роботу, а Марта якось злякано замняла натяк про хімію, що в ній, видимо, кохається Гайдученко.

"Певно, один із тих винахідців, що винаходить винайдене і розв’язує невирішиме",— пригадав він каламбур і усміхнувся.

Та, незважаючи на цю глузливу думку, дитяча цікавість до того, що робиться в агронома, оберталася на жагуче бажання розкрити таємницю, яку той так старанно криє від людського ока. Безліч найхимерніших думок і гадок виникли в голові Карлюжиній, і вони, як віщі птахи, клювали його нічний спокій.

Сон не йшов на очі, а думки билися під черепом, як спіймані птиці, і не знаходили виходу.

Думки, спричинені новими днями й справами, вирували й виходили з берегів, і ніяк з водою їх не міг упоратись Карлюга. От вони рвуть греблі його філософської системи, кружляють Тому, як пір’їнку, на своїх каламутних водах і несуть його невідомо куди. Стихія таки доскочила до нього, і одне лишається Карлюзі — тікати світ за очі, негайно тікати, не зволікаючи надалі. Хіба не він два роки тому поклявся сам собі втекти, щоб уже ніколи не повертатись до життьових стихій? Хіба не він палив мости й кораблі за собою?

Думки зосереджувалися коло двох точок: таємна поведінка агронома і божевільна дівчина, що не знає, що їй робити із своїм коханцем. Але яке діло йому, Карлюзі, до якоїсь провінціальної панночки з її "нещасним коханням"? Хіба мало він бачив гістеричок, що кохали й страждали, та найбільше набридали всім і своїм коханням, і своїм стражданням? Ні, і рішуче ні! Вона не існує для нього — та дівчина. А от агроном...

Та яке йому, Карлюзі, справді діло і до агронома, що винаходить винайдене і розв’язує невирішиме? Хіба він, Тома Карлюга, не відмовився від людських інтересів і не втік од стихії життя? Хіба цією цікавістю до якоїсь там агрономової роботи він не здає своїх дволітніх позицій, що, здавалося, він так міцно закріпив за собою?

Так. І агроном не мусить його цікавити. Плювать йому на агронома з його копійчаними таємницями, що, напевно, виїденого яйця не варті... Завтра ж Карлюга візьме свій ложкарський струмент у торбу і піде звідси геть...

Треба порвати з усім рішуче й назавжди... Спрут життя намацує вже його в цьому затишку. Тікати, тікати якнайшвидше!

Пізній ранок скаламутив темряву ночі молочним світлом, і шибки в кімнаті засвітилися велетенськими опалами. Карлюга встав з ліжка й почав умиватися, а умившись, знову ліг на своє жорстке лігво й одвернувся від вікна. Сон нечутно склепив йому очі і скував тіло.

Надворі вже давно ліниво ворушилася буденна робота. Людські голоси змішувалися з шумом води, що її наливали на пійло скотині в довге корито, брязкали посудом жінки, і Карлюга прокинувся з важкою головою та неміччю в тілі.

Він поснідав учорашньою вареною картоплею з шматком хліба і вийшов на подвір’я. Там нікого не було, окрім чорнявого чоловіка, що перший переїхав сюди після Гайдученків. Той чоловік, озброївшись французьким ключем, порався коло поламаної січкарні. Весь час він пронизливо насвистував якийсь одноманітний мотив і в перервах сердито плювався, немов у рот йому набивалася пилюка.

Карлюга не знав, чи підійти до цього чоловіка, чи пройти мимо, а повагавшись, підійшов і привітався.

— Здрастуйте, здрастуйте,— промовив спроквола чорнявий і потім, помовчавши, додав, не повертаючи голови,— значить, здрастуйте і моє вам поважання...

Карлюга стояв, ніяково переступаючи з ноги на ногу, не знаючи, що його далі говорити. Нарешті він помітив, що чорнявому не вистачає долота, щоб поладнати дерев’яну частину.

— Заждіть, я вам долото винесу...

— Долото? А це річ непогана...— відповів той і, посвистуючи, іронічно дивився, як Карлюга йшов до своєї кімнати.

"Це, видимо, той Чмир, що про нього казав селянин",— думав Карлюга, коли повертався з долотом.

Чмир взяв долото, оглянув його, як знавець справи, і похвалив:

— Долітце путяще...

Він довго колупався в дереві, але робив це невправно Карлюга підійшов ближче, взяв мовчки з рук Чмиря долото і швидко, звичною рукою ложкаря, зробив усе, що треба. Чмир стояв мовчки, дивився, а на обличчі йому іронічна посмішка змінилася на зацікавлення.

— Довбаєте? — спитав він Тому, коли той виліз із-під січкарні.

— Довбаю... дурне дерево...— пояснив він, а Чмир не зрозумів пояснення і спитав:

— Чому дурне?

— Дурне, бо роби вільно з ним, що хочеш... Коли б розумне — не дозволило б...

— Гм...— невиразно промимрив Чмир і взяв французького ключа.

Він довго ще вовтузився коло січкарні, а Карлюга дивився на нього й думав, яким би способом випитати в цього чоловіка про Гайдученка. Адже ж він усе знає, бо це ж, напевно, він був учора в кімнаті Гайдученковій. Кому ж міг агроном звіритись, як не цьому майстрові? Певно, і він такий само мрійник, як і агроном, і через свою темноту допомагає винаходити те, "що давно винайдено".

— Тут живете? — спитав Чмир.

— Он там, на другому поверсі...

— Чув, чув про вас... Розповідали мені... Так...

— А що розповідали? — поцікавився Тома.

— Розповідали, що ви тут людей морочите... Ворожите чи чаклуєте людям...

Чмир з посмішкою подивився на Карлюгу.

"Кат зна, чого про мене не говорять",— подумав Тома і роблено усміхнувся.

— Ні, я людей не морочу. Я не піп і не циган, щоб морочити. А вам це, напевно, казав якийсь дурень.

— Коли б то дурень, а то людина розумна й статечна... Да...

Ці слова обурили Карлюгу. Він ледве утримався, щоб не образити Чмиря. "Чим, власне, винна ця людина? Ну, сказали йому, а він переказує".

— Ну, то тій розумній людині дурень казав,— примирливим тоном мовив Карлюга і перевів розмову на інше.

— А як ваша комуна?

— Та комуна нічого... Гарнізується!.. А ви що, чи не хочете пристати? — несподівано запитав Чмир.

— Ні, приставати я не маю наміру... Не бачу потреби... Та й нічого у вас не вийде...

— Як то не вийде? — здивувався Чмир.— Нас уже затвердили в повіті, а навесні землі наріжуть...

— Не вийде, бо ви та Гайдученко, може, розумієте, що робити, а решта — як те моє дерево...— сказав Карлюга і злякався, чи не забагато і чи не посварить це його з Чмирем.

— Та воно правда, що волиняки не дуже свідомі,— спокійно відказав Чмир,— але ж їх треба обтесати, зробити з них справжніх комунарів, колективістів...

"Видимо, і в цього небагато певності в успіх комуни бо навіть його не дуже зворушило моє недовір’я",— подумав Карлюга.

Щось випитати в Чмиря йому так і не пощастило, але він дійшов висновку, що цей робітник, мабуть, не гаразд письменний, дуже упертий і здатний до скону битися за справу, яку він хоч і не зрозумів, і не усвідомив до пуття, але повірив у неї.

"Віра горами рушає... Чи не в цьому успіх революцій, що творять їх темні маси, і чи не брак віри стоїть на перешкоді в інтелігенції стати рішальною політичною силою? Адже свідомості в неї не бракує?"

Карлюга зайшов до своєї кімнати по сокиру й пилку та подався до лісу заготовляти матеріал на зиму. Він забув про вчорашнє своє вирішення тікати звідси...

Розділ восьмий. Колюча розмова

Осінній день хлюпостав багрянці над лісом і млосно шелестів у жовтому сухому листі. Поліська осінь скупчена в собі, як стара бабуся, що готує сорочку на смерть і думає про минулу молодість...

Ранком вийшов Гайдученко в ліс, і бліде осіннє сонце привітало його на зарослій стежці. Сонце було холодне, як осіння земля, що по ній ступав Гайдученко після зле проспаної ночі.

Холодок просочувався в тіло й заспокійливо остуджував голову, натруджену неспокійними думками про комуну, що потроху в неї залітає холодний вітер неприязнь

Волиняки-утікачі, що з них склалася комуна, мало вірили в успіх цієї нової й химерної, на їхню думку, вигадки. Хоч як не умовляв Гайдученко комунарів стати до роботи, та в них не здіймалися руки. Готувалися до зими, а видно було, що думають про весну, коли не сіяти треба, а мандрувати на старі місця, що опинилися тепер під Польщею. Усі думали про це і крилися із своїми думками від Чмиря та Гайдученка, бо боялися, щоб, бува, не розсердилися "начальники" і — гляди — не вигнали їх на зиму.

Як не бився Гайдученко, доводячи, що всі в комуні рівні і що вони, коли незадоволені ним, можуть скинути, ухваливши відповідну постанову, та селяни, затуркані довгим поневірянням у мандрах, недовірливо хитали головами, мовляв, розуму випитує, а випитає, хто проти нього,— і вижене з дітьми проти зими з хати.

Що ж найбільше бентежило комунарів, так це ставлення сусідніх селян до нарізу землі комуні. Вони добре розуміли, що особливих симпатій до них місцевого селянства не може бути, бо ж їхнім коштом нарізуватимуть землю...

Тільки жваво й невтомно працював Чмир. Він приніс із собою виховану на фабриці дисципліну в роботі і холодну розміркованість організованого виробника і працював, як машиновий механізм, незважаючи на недостатній заживок. Його можна було бачити цілий день на дворі і в хлівах, заклопотаного, з струментом у руках коло попсованого реманенту. Здавалося, що його кремезна постать не знала

втоми, а руки, як загартовані обценьки, тримали струмент, орудуючи над металом і деревом.

Раз, дивлячись на Чмиря, Артем Петрович сказав жартівливо: "От дивлюсь на тебе, Андрію, і думаю, що будуть робити такі люди, як ти, коли вся чисто робота буде перекладена на машину?"

Чмир спочатку не зрозумів жарту, а зрозумівши, відказав: "Мабуть, доведеться щось вигадати, щоб... робити..." — і взявся знову за перервану роботу.

Тепер, ідучи лісовою стежкою, Гайдученко посміхнувся, згадавши це, і бадьорість теплими струмочками розлилася по м’язах.

Останнім часом поміж комунарів поширилася панічна чутка, що з Волині наближається якась ватага і нищить Усе, що пахне більшовицькою владою та "камуною". Жінки шепотілися між собою, а ночами тривожно прислухалися До кожного шелесту...

— Бояться,— похмуро говорив Чмир на ухо Артемові,— треба чимось заспокоїти...

Та заспокоїти не було чим, бо чутки почали підтверджуватись насильствами бандитів, і одне міг тільки говорити Чмир переполоханим селюкам:

— Застрелять, то мене й агронома, а не вас... Нам треба боятись, та ми, як бачите, не боїмось...

Гайдученко зітхнув і повернув на стежку ліворуч.

— Добридень,— сказав хтось, наздогнавши його, і Артем од несподіванки злякано озирнувся. Його наздогнав Карлюга і, помітивши невдоволену гримасу Артема, вибачився:

— Пробачте, я, здається, потурбував вас?

— Ні, чому ж? Я радий...— відповів чемно Гайдученко, і, справді, у нього зникло невдоволення. "Хоч поговорити є з ким",— подумав він і додав: — Самотність не завше хороша річ...

Карлюга іронічно подивився на Гайдученка і пішов поруч.

— Для сектантів самотність — природний стан... Всяка-бо релігія живиться хибним, але гармонійним думанням, яке можливе лише на самоті... Хіба не так? — спитав Тома, помітивши нетерплячий рух Гайдученків.

— Я не думав над цим, але у вашому твердженні є, здається, крапля істини,— відказав Артем.— Але чого це ви згадали про сектантів? Чи не мене ви за такого вважаєте?

— Не тільки вважаю, а й переконаний у вашій сектантській суті,— ствердив Карлюга.

— Чарівникам і читачам чужих думок моя постійна й пильна увага! — приклавши по-театральному руку до серця, іронічно мовив Артем,— а проте цікаво, чому ви вважаєте мене за сектанта?

У тоні Гайдученка було щось задерикувате, але разом з тим і добродушне, немов він хотів пожартувати з цією кумедною людиною, пародуючи серйозний тон.

— Що ви сектант, про те в мене немає жодного сумніву. Ви ж... комуніст?

Іскорки жартівливого сміху посипались з очей Карлюжиних, але Артем не помітив їх. Пройшли кілька кроків мовчки.

— Ну що ж! Коли ви вважаєте комунізм за секту, то і вважайте собі на здоров’я! Справа не в тому, за що ви вважаєте науку Марксову, а в тому, яку роль вона тепер може відограти й відограє. Ви розумієте мене?

— Звичайно, розумію... Я, проте, гадав, що ви образитесь за порівняння марксизму з релігійною сектою...

— Ні, це мене не ображає, а смішить... Це однаково, що порівнювати таблицю множення з молитвою... Безперечно, що в майбутньому, замість знати молитов, люди будуть знати таблицю множення і, напевно, марксизм посяде очищене від релігії місце в житті людства, та це зовсім не означає обернення марксизму на релігійну секту...

Карлюга окинув насмішкуватим поглядом співбесідника.

— Ви хочете сказати, що марксизм є кращий сорт релігії? Адже ж так вас треба розуміти?

Гайдученко подивися на нього здивовано, а потім, немов зрозумівши щось, відповів:

— У тому-то й річ, що ні. Марксизм передовсім не вигадка попа, а позитивне знання, що не спирається на догми. Марксизм — та ж таблиця множення, тільки, може, багато складніша.

Насмішкуваті іскорки зникли з очей Карлюжиних, брови йому зсунулися на перенісся, і він заступав твердіше. Навколо і осиковий гай, і піщані дюни, і далекі сизі верхівлі сосен немов скували звуки й сторожували, щоб хто не порушив тишу. Розмова тривала далі, і слова її лунко гасли за деревами.

— Ваше зауваження має рацію, та не зовсім. Коли б марксизм був наукою нейтральною, як, скажімо, фізика чи математика, тоді інша

справа, але тут мова йде про суспільство, що підпорядковується марксівській системі, бо ж не секрет, що система, виникаючи з практики, в якийсь момент починає корегувати практику. От саме в цьому пункті й починається те, що я зву релігією. Система, може, й хороша для даного періоду для європейських, скажімо, країн, але вона може зовсім бути не придатна через якийсь час або для іншого народу, і тоді вона стає чистісінькою релігією, бо в неї починають вірити, як в авторитарну, самовизначальну річ. Бо хто ручиться, що й релігії не були створені, як універсальні системи для певного суспільства, для певної епохи, як безсумнівні "таблиці множення" за вашим порівнянням, а згодом тупі наслідувачі силою почали нав’язувати ті системи, од яких би, можливо, в інших умовах одмовилися б і їхні творці. Ви кажете, що марксизм наука,— добре. Я, скажімо, погоджуюся з вами, але чи не застаріє ця ваша наука, коли класова боротьба, через якийсь технічний винахід, стане минула історія, а на історичну арену висунуться цілком нові, не передбачені вашою системою, суспільні відносини? Отож марксизм може зробитися чистісінькою релігією, і, може, в деяких народів він вже й править за релігію, я не знаю...

Карлюга говорив уривчастими фразами, немов добираючи принагідні слова. Гайдученко уважно слухав його і Думав про те, що ці слова не є випадкові чи жартома сказані, а, видимо, виходять із самого коріння світогляду Карлюжиного.

— Чи ви, наприклад, не думали про те, чому комунізм за наших часів має особливий вплив у країнах убогої матеріальної культури?.. У цьому є щось знаменне... Так, немов культурні люди втратили віру в чудо і оминають комунізм, і тільки напівдикуни ще вірять в якесь царство боже на землі і саме через запровадження комунізму...

Гайдученко терпляче слухав Карлюгу, а коли той зупинився, мовив:

— Тому, що в культурно відсталих країнах більше брутальності у гнобителів, бо ж і гнобитель сам малокультурний, а тому класові суперечності постають прикріше й швидше зрушують маси до революції,

а значить, і створюють дужчий потяг до комунізму. До того ж гнобитель через свою некультурність не може захистити себе. Що ж дивного в цьому? Не віра в чудо та в якесь царство боже на землі, а шлях наукового доведення, що іншого способу розбити кайдани нема. Тільки комунізм з корінням винищує суперечності, що їх тисячоліттями фабрикувало класове суспільство...

Гайдученко зробив паузу і вів далі:

— У культурних країнах і визискувач культурний: він вигадав тисячі засобів розкласти класову єдність супротивника, деморалізувати його лави... Досить взяти Америку — країну розвиненого капіталізму, щоб переконатись цього... Отож не віра в чудо, а майже математичний розрахунок...

— Математичний розрахунок? — перепитав Карлюга.— А на чому той розрахунок ґрунтується? Пошпортайтесь, і ви знайдете якусь догму. Так само й релігії ґрунтувалися на розумових доказах, виходячи з догми. Маючи догму, можна створити не то що комунізм, а десять комунізмів: інша річ, яка та догма, що на ній ваш комунізм виріс. А догма та дуже нескладна і дуже... наївна... Коротко кажучи, догма та міститься на такому ось силогізмі: історія є класова боротьба, а за класової боротьби не може не бути гнобительства й визиску; пролетарський клас на арену з’явився пізно і тому потрапив у приневолений стан; пролетаріат, перемігши всі інші класи, поведе людство до безкласового суспільства, а коли так, то перемога пролетаріату і, як вислідне з цього, комуністичний рай є в інтересах усіх гноблених. Найголовніше ж — що пролетаріат поведе людство до безкласового суспільства. А з чого це видно? Чому, скажімо, буржуазія, перемігши феодалізм, не повела людство до безкласового суспільства, і чому це пролетарський клас саме поведе? Подумаєш, які альтруїсти! З’явився пролетаріат — і повів!

Карлюга побідно подивився на Гайдученка, але той не виявив особливого замішання від Карлюжиного наскоку.

Артем спокійно підвів голову і мовив, лагідно посміхаючись:

— У тім-то й річ, що пролетаріат мусить вести до безкласового суспільства, бо ніхто так не пригнічений і нікого так не визискують, як пролетаріат. Саме в його інтересах і вести людство до безкласового суспільства, і не тому, що він великий альтруїст, а тому, що це лежить у площині його життєвих інтересів... Це саме ви й випустили з ока, а цього забувати не слід... Виходить, що це не догма, яка постала з чиєїсь примхи, а вислідне класових інтересів пролетаріату...

Карлюга засміявся сухим сміхом, немов пісок на дюнах заворушився від подуву вітру.

— Вислідне, кажете, класових інтересів? А влада в державі — це теж вислідне класових інтересів? А знаєте, що влада така річ, од якої рідко хто відмовляється добровільно? Та й то окремі особи відмовляються, а не класи. І невже ви думаєте, що пролетаріат, дійшовши влади, не захоче в своїх людських слабостях використати її? Чи пролетаріатові не захочеться жити в розкошах? Невже він такий святий, ваш пролетаріат, що всупереч своїм, як ви кажете, "класовим інтересам" стане по-братерському ділити всі добра, що дісталися йому внаслідок захоплення влади? З чого це видно? Хто це довів? Хіба робітник не з такої ж глини зліплений, як і буржуа? І через які такі таємничі причини зникнуть особисті егоїзми у представників робітничого класу?

Гайдученко підвів голову і усміхнувся своєю прозорою посмішкою.

— У тім-то й річ, що пролетаріат не дозволить своїй владі, своєму державному апаратові виродитися в бюрократичну машину, і коли той державний апарат, що його пролетаріат створює для успішнішого переведення суспільства на рейки соціалізму, почне перероджуватися, він зімне його, як поношену рукавичку, і викине на смітник, щоб створити новий апарат пролетарської диктатури. Ви забуваєте найголовніше, що пролетаріат вважає державну владу не як самоціль, а

як засіб здійснити завдання пролетарського класу. А особисті егоїзми — то пусте, їх пролетаріат, кінець кінцем, може використати для будівництва, бо кожну силу використати можна. Ми не ідеалісти, що вішають носа побачивши, що окремий член пролетарського класу починає жити інтересами ворожого класу — бур’ян скрізь є, і з ним звичайно, треба боротися, а не лякатись до нестями, у тім-то й перевага марксизму над усіма вашими, наскрізь ідеалістичними побудованнями, що він знає, відкіля походять добрі наміри, і розмовами про альтруїзм нікого не дурить. Пролетаріат іде в світ із своєю правдою, а не правдою різних ліберальних буржуа, що раніш, ніж робити революцію, дивляться в кодекс законів буржуазної держави, чи дозволено це, чи ні? Пролетаріат несе свої закони, і ті закони всі діходять одного — безкласового суспільства, що єдине може створити умови нормального розвитку людства...

Гайдученкові від довгої мови аж кров ударила в скроні. Він витер спітніле чоло й, очікуючи, дивився на опонента.

— Може, це й так, але я не вірю в перемогу комунізму,— казав Карлюга по довгій мовчанці,— як не вірю ні в яку релігію. Я не вірю, бо втратив свою наївність з того часу, як на самоті забстрагував свою думку від шкурних інтересів і піднісся над життям та подивився, що в ньому робиться. А щодо пролетарської держави, то доля її така сама, як і всякої держави.

Гайдученко заперечливо похитав головою, а Карлюга пристрасно запитав:

— Які підстави гадати, що саме не така? Де запорука? Історичні аналогії такої запоруки не дають...

— Ні, не така, а запорука цьому є здоровий глузд робітника, якому немає охоти робити щось на шкоду собі й своєму класу. Він не альтруїст, а значить, і не ідеаліст, доведе діло до позакласового суспільства не

добродійством, а захистом своїх, зауважте — своїх, а не чиїхось інших, інтересів, бо позакласове суспільство є гарантія проти визиску й пригноблення насамперед робітника, бо пролетаріат найбільше зазнає і визиску, і пригноблення. Розумієте ви мене? Єдиною, як ви хочете, догмою марксизму й комунізму є визволення працівників із неволі капіталу, а це може статися тільки через знищення класів.

— Заждіть... Це хороші й переконливі слова для людини віряшої... Мені вони нічого не говорять. Християнство-бо було не гірше за комунізм, звичайно, для свого часу, хоч і спиралося на віру в царство небесне, ну... а комунізм спирається на віру... в безкласове суспільство... То однаково! І ось ідеологія, що прагла рівності, братерства й свободи, боролася з багатствами в одних руках, згодом стала прислуговуватись владі, стала льокаєм багатих, хоч і проповідувала жебрацтво, стала благословляти війни, хоч і говорила "не убий", і, врешті, стала за зброю тих, проти кого в основі була побудована. Яка гарантія, що і в комунізм хтось не додасть пояснень на зразок тих, які маємо у катехізисах: "убивати не можна, але на війні, захищаючи батьківщину, не тільки можна убивати, а й треба..."

Здавалося, що Карлюга містифікує Гайдученка, бо в очах його, під чорними густими бровами, грали іскорки сміху, немов він розповідав веселий анекдот і сам стримувався, щоб не сміятись.

— Ви кажете, що марксизм удосконалена наукова система? Вірю — вона досконаліша за Христову віру, вона сучасніша поза всім. Це й хороше, й погано. Погано саме тим, що комунізм, ставши, сказати б, удержавленою ідеологією, стане разом із тим ідеологією реакційною...

І, помітивши, що Гайдученко ще енергійніше закрутив головою, додав:

— Так, так! Реакційною, бо ідеологія, що для підтримки її треба будувати в’язниці, утинати голови, в котрих виникне думка, не схожа на

штамповану тавром державної канцелярії, не може бути далі ідеологією революційною!

Вони дійшли до самісіньких дюн і зупинилися. Далі йти було незручно сипким піском, і вони повернули назад. Гайдученко мовчки слухав, даючи Карлюзі виговоритися, а той провадив далі:

— Певно, християни перших віків щиро вірили в царство небесне, виконавши приписи Христової віри. Вони, звичайно, не підозрівали, щоб їхню віру могли використовувати найганебніші гнобителі, що вони, ті гнобителі, саме з їхньої віри будуть викопувати собі виправдання тортур, інквізиції, в’язниць і каторг, і навіть більше від того — Доводитимуть, на підставі тієї віри, що саме їхні інквізиції угодні богові, що саме лупити шкури, палити на вогні і вчить Христова віра. Чи міг би хто вигадати найбільше знущання над релігією часів її зародження? Чи хто б повірив тоді, на зорі християнства, тому дивакові, що почав би пророкувати таке? Звичайно, ні, так само ні, як і ви мені не вірите!..

Карлюга, видимо, схвилювався. На чолі йому зібралися густі зморшки, а брови насунулися на перенісся, і від цього його обличчя стало немов кам’яне, а очі, як два чорних ліхтарі, висвічували з-під завіси брів.

— Ні, добродію, доки існують апарати примусу, апарати державної влади, доки тими апаратами будуть користатися різні плюгавці, ніякі системи не можуть визволити людство з поневолення невеликою купкою можновладці. Тільки знищення держави і жорстокий терор на всіх що намагатимуться скупчувати в своїх руках цінності й знаряддя виробництва, може вивести людство на світлі дороги історії!..

Карлюга знесилився і останні слова через силу видихнув з грудей. Чорні ліхтарі очей йому погасли, а ноги ступали не так твердо і впевнено, як до цього.

Гайдученко помітив зміну в своєму бесідникові і подумав, що цей чоловік, певно, багато пережив і передумав і дійшов до хворобливого розладу з суспільством, що й привело його до пустельництва... Так само, як і раніше, Гайдученко спокійним, миролюбним тоном, почав говорити, а Карлюга плентався поруч, похнюпивши голову на груди, немов знесилений неймовірним напруженням.

— Немає, звичайно, ніякої гарантії, що й комунізм може стати в деяких випадках за знаряддя фанатиків і свідомих шахраїв. Шахраїти можна на всьому, але невже ви думаєте, що коли людину можна обшахраїти на фальшивих перлах, то справжні перли від того втрачають ціну?

Комунізм не може стати знаряддям гноблення й шахрайства, і не комунізм винен, коли його авторитет де використають, та й використовують ваші однодумці анархісти для покриття політично-шахрайських акцій, як тепер петлюрівщина використовує авторитет Радянської влади, кидаючи гасло: "Ми за Радянську владу, але без комуністів". Ви забуваєте за демагогічною фразою одну істотну дрібницю, що комуністи ніколи не були непротивленцями і не будуть... Буржуазний клас, як би він не розкладався, добровільно пролетаріатові місцем не поступиться і з історичної арени не піде, а, маючи військо, поліцію, жандармерію, буде змагатися за владу до скону... І що ж би то за ідіоти були оті комуністи, що, маючи проти свого класу добре організоване військо буржуазії, поліцію, озброєну за останнім словом техніки, розвідку і шпіонаж, яких світ не бачив, сиділи б і мріяли б, як слиняві кретини, про той час, коли буржуазія сама собою поступиться?

Ви от самі посміхаєтесь... Звичайно, можна говорити різні красивенькі, пробачте, дурнички про жандарма з марксівською ідеологією, можна розводити жалісливі слова про інквізицію, батоги, але чи подумали ви про те, що інквізиція теж прислужувалася класовим інтересам феодалізму? Чи ви думаєте, що то Христову віру захищали? Можливо, що попівська "маса" так і думала, та не думав так папа римськії, що по-папашинському турбувався за прибутки своєї парафії...

Ми стаємо до жорстокого двобою з буржуазією, а всякі ідеалісти дорікають нам в’язницями, розстрілами, немовби ми мусимо своїх класових ворогів якось маринувати, щоб повернути до життя, коли настане комуністичне суспільство...

Гайдученко говорив тепер із запалом. Лагідна посмішка зникла з його обличчя, а очі ширяли десь за сизими верхівлями сосен та за болотяними просторами багряних осок. Карлюга йшов мовчки, мляво похнюпивши голову, немов слухаючи нотацію сердитого вчителя.

— Ви дійшли до крайнього скепсису, до цілковитої анархії мислення. Ви втратили маяки і не можете пристати ні до якого берега. Усі береги для вас однаково ворожі й чужі... Пробачте, але в такому стані людині нічого не залишається, крім...

Гайдученко запнувся, немов зважуючи слово "самогубство", що його хотів сказати, але, зваживши, не сказав. Він тільки дражливо махнув рукою й мовив далі:

— Скептик тратить міру й ціну речам, вони йому байдужі. Отак мені здається, що вам однаково — чи комунізм, чи монархізм, чи чорт, чи диявол!

Гайдученко аж плюнув, а плюнувши, спіймав себе на нечемному вчинку. З-за повороту дороги показався паркан маєткового двору й дахи будинків. Сизий димок зносився До неба, як офіра лісовим богам, і плутався в червоному гіллі сосен. На дворищі поралися коло скотини комунари та жінки заклопотано пробігали з куховарні до колодязя.

— От бачите цих людей? Хіба вони всі свідомо будують нове життя й комунізм, той комунізм, суті якого вони Ще не розуміють? Звичайно, свідомості тієї як кіт наплакав, але річ не в цьому,— ми, невхильно йдучи до комунізму, Мусимо навіть примушувати найвідсталіших членів нашого класу... Може, той примус буде не жорстокий і більше

економічного порядку, але все ж примус, а ви нам закидатимете, що ми, мовляв, "гнобителі"!.. Нехай це зветься й таким Некрасивим словом, але річ не в словах, а в суті. Хіба комунізм гнобить, щоб набити пельку небагатьом? Хіба "гнобительство", вірніше примус, не потрібний, щоб вивести відсталих членів класу з вікової темряви? Так, ми будемо "гнобити", посилаючи проти волі в школи, ми будемо "пригнічувати", ведучи цих темних людей у нове суспіль ство, де вони будуть справжніми господарями життя... я за таке, коли хочете, "гнобительство"!

Карлюга пильно подивився в очі Гайдученкові, немов перевіряючи його щирість, і від того, що він у тих очах побачив, рот йому скривився саркастичною посмішкою. Він нічого більше не сказав бесідникові, повернувся назад і швидко пішов лісовою стежкою, втягнувши голову в плечі, немов боячись, що його хтось ударить по голові...

Гайдученко, стоячи коло воріт двору, дивився йому вслід і тепло посміхався.

— Анархіст!.. — промовив він тихо вголос і пішов до двору.

Розділ дев’ятий. Чмир не розуміє...

Чмир пішов до гути за склом, що йому там належало за роботу, і повернувся з якимось дідом "непевної масті", як висловився про нього Гайдученко. Дід був убогий і кривий на одну ногу. Він підпирався милицею й держав голову набік, так немовби від того залежала рівновага його тіла. Одне око йому було з більмом, і тому дід видющим своїм оком дивився гостро, пронизливо, і від дідового погляду людині ставало ніяково й моторошно.

— З голодних місцевостей іде дід,— пояснив Чмир,— думає, що в нас наїсться... Та дарма!..— махнув він рукою.

Комунари поставилися до діда непривітно. Кат зна, відкіля йде, а тут приймай його і годуй, коли в самих тих харчів — хоч би до весни дотягти.

Харчувалася комуна лише картоплею, що її багато вродило на піщаній землі, а крім картоплі коли й було що, то тільки дітям.

— Із степу йду, дітки, з степу... Голод там, люди людей їдять... Покарав Господь праведний... Ох!..

Ні до чого був цей дід у комуні, та якось ніяково вигнати стару людину проти осені, і до діда незабаром звикли. Доручили йому пасти комунарські корови та стерегти коні, і дід порався коло них і вдень і вночі. Спати йому призначили в пекарні, і ночами можна було чути, як крехтав дід і шепотів свої молитви.

— Теж комунар! — з посмішкою казав Чмир.— Йому б по святих місцях з патерицею лазити, а він і собі в комуну!..

— Нічого, нехай собі живе,— відказав Гайдученко, а подумавши, додав: — Навесні буде скотину пасти та дітей доглядати...

— Та цей-то придасться, а от той! — кивнув Андрій у бік Карлюжиного житла.

Гайдученко зрозумів, про кого говорить Чмир.

— Той, певно, до весни дотягне і втече... Йому вже й так тут неприємно пахне... Схимник якийсь чи біглий анархіст, чорт його розбере!

— А як на мене, то я б його витурив зараз звідси,— сказав Чмир.— На чорта нам тут молокани всякі, тільки морочить будуть наших комунарів.

— Морока з ним... Він без скандалу не піде звідси, а збивати бучу не варт...

— А я б його витурив!

Гайдученко мовчки знизав плечима. Під цей час з дверей показалася Марта. Вона позирнула на товаришів сумними очима і пішла з двору в ліс.

— Оції дівчини так я ніяк не розумію, чи вона придуркувата, чи придурюється...

— Вона хвора, Чмирю, тяжко хвора. Хороша дівчина, а хвора... Ти її не чіпай... Хай собі...

— Та я хіба чіпаю? Мені немає діла...

— Таких, як Марта, не буде за соціалізму, за тих часів, коли боротьба людей з людьми зникне на землі...

Артем замислено замовк, а по паузі тихим голосом, немов боячись, що його може ще хтось, крім Чмиря, почути, сказав: — Та тільки не одною боротьбою люди дійдуть до такого стану в суспільстві...

Чмир підвів голову й здивовано глянув на Гайдученка. його вразили ці слова, а надто тон, яким їх сказано. Артем помітив здивування в очах товариша й пояснив:

— Боротьба потрібна тільки на те, щоб повалити старе трухляве життя. Боротьбою можна очистити місце для будівлі, а вивершити будівлю можна тільки працею. У боротьбі-бо постає поділ людей на класи й касти, а праця єднає...

Чмир нічого не зрозумів з пояснення, і, як завжди, він виклав своє розуміння речей:

— Щось чудне... Повалити трухлятину можна боротьбою,— гаразд. До соціалізму треба йти працею — добре. А як же трухлятина підійме голову і почне боротьбу? А коли в боротьбі викуються, як ти кажеш, нові касти, що заступлять шлях до нового? Тоді що? Праця?

— Ні, не праця, а боротьба...— відповів Артем і додав трохи роздратовано: — Я не зовсім як слід висловив свою думку... Я, бачиш, переконаний, що революції мусять створити умови для роботи, що внаслідок їх зникає всяка потреба в боротьбі й революції...

Гайдученко запнувся, шукаючи слів, що ними краще міг би передати свої думки. Це була важкенька справа, бо Чмир не дуже відчував тонкощі інтелігентського вислову, а Артем не міг інакше висловлювати думки, як по-книжному.

Ще тоді, як Гайдученко вперше зустрів Чмиря на гуті, він одразу відчув незручність од своєї надто книжної мови, хоч з усього й було видно, що Чмир визнав Гайдученка "за свого".

Артем до цього часу уникав розмов, що могли б створити непогодження в поглядах, хоч і виразно ті непогодження відчував. Він шукав підтримки і сподівався, що згодом знайде в особі Чмиря не тільки спільника для організації комуни, а й однодумця. Він покладався на силу переконання, і тепер треба було ту силу виявити. Адже ж він стривожив випадковою фразою свого спільника, то треба його переконати..,

— Революції й боротьба до часу... Врешті, йти шляхом революції вічно не можна... А ще я думаю, що революція тільки...

Гайдученко зупинився, немов збираючи сили перестрибнути якусь перепону:

— ...Тільки виховує й організовує маси, а не перебудовує суспільство...

— А то хіба не крок наперед? Легко сказати: перевиховує й організовує!

Чмир аж посміхнувся з полегкістю, побачивши, що непогодження не такі великі, як він спочатку подумав.

— Звичайно, перевиховати та організувати маси — справа дуже важлива, але це тільки підготування... Остаточна перемога не буде перемогою зброї...

— Щось чудне ти говориш сьогодні... Ти, бува, не захорів?..

Артем образився б, почувши таке від когось іншого, але він знав, що Чмир не мав наміру його образити, а по щирості висловив те, що думав.

— Ні, Андрію, я не хворий... Я тільки багато передумав і дійшов висновку, що остаточно переможе в боротьбі за соціалізм наука...

Чмир знизав плечима. Він зле розумів Гайдученка, а остання фраза агрономова й зовсім збила його з пантелику. Що хоче сказати Артем? Хіба тільки підтвердити вагу науки для розкріпачення людства? Так це добре розуміє Чмир, і річ, очевидно, в іншому. Артем щось таїть і не висловлює разом свої думки.

— Ти поясни мені... Як це воно...

— От ми провадили жорстоку боротьбу... От, приміром, ми остаточно знищили створені на ґрунті приватної власності стосунки в суспільстві...

В цей час Гайдученка покликали до хати, і він перервав свою мову.

— Увечері договоримо...

Чмир провів очима Артема і, коли той зайшов у сіни, взявся до свого діла.

Невдовзі з хати вийшов Карлюга і мовчки попрямував до Чмиря, що не підвів голови на мовчазне привітання і так, ніби нікого коло нього не було, порався коло поламаного колеса.

— Все комунське барахло ладнаєте? — спитав Карлюга ніби серйозно, але глузуючи в глибині своїх чорних очей.

— Колесо, розумієте, колесо! — підвівши голову, відказав Чмир, і в голосі його почулася загроза. Він плюнув собі під ноги і знову заходився поратися коло колеса.

— Та ви не сердьтесь... Я зовсім не хотів вас ображати...

— Я не серджусь, а тільки немає нам про що розмовляти...

Карлюга мовчки знизав плечима.

— А може, я хочу в комуну? То ви такі пишні, що й розмовляти з бідним ложкарем не хочете?

— Ви в комуну хочете? — перепитав трохи спантеличений Андрій.

— Ну та в комуну ж, кажу,— дивлячись просто в вічі Чмиреві, відповів Тома.

Майстер не знав, що йому казати. У глибині його душі ворушилися підозріння в нещирості слів Карлюги, і він уникливо відказав:

— Що ж, подавайте заяву, а загальні збори розглянуть, чи приймати вас, а чи ні...

— Та що ж заяву подавати, коли ви ось проти того, щоб мене прийняти! — трохи ображено сказав Карлюга.

— До мене вам діла немає. Як усі, так і я. Я сам не приймаю...

— Ну, а коли б подав заяву, мене б прийняли? Як ви гадаєте?

Це було несподівано для Чмиря, і він ухвалив усіма способами ухилитися від прямої відповіді, що могла зобов’язати його перед цим нахабним ложкарем. Він шкодував, що тут немає Гайдученка, який би, напевно, знайшов що відповісти цій людині.

— Нічого я не можу гадати, бо не знаю, як інші подивляться на це... — сказав Андрій, незадоволений настирливістю Карлюги.— От, якщо хочете, поговорю з усіма, тоді скажу...

— Гаразд, поговоріть... А ввечері заходьте до мене, однаково, чи приймуть мене, чи ні...

Карлюга хитнув на прощання головою і пішов собі за двір.

Чмир підозріло подивився йому вслід і сам попростував до флігеля.

— Він хоче в комуну,— сказав Чмир Артемові.

— Хто він? — здивовано спитав Гайдученко й подивився навколо.

— Той... ложкар...

Гайдученко мовчав. У нього складалося переконання, що Карлюга поглузував із робітника, і це обурило Артема.

— Пошли його...— Гайдученко, не кінчивши, додав: — Треба подумати.

— Признатися, я й сам не дуже довіряю ложкареві, але він, здається, серйозно хоче...

"Певно, відчув ніяковість... Освічена людина, для якої ясна перевага спільного господарювання, а живе окремо..."

Але по цій думці знову хвиля сумнівів накотилася на Артема. "Не може бути, щоб він щиро прийшов до такого переконання"... Згадавши, як Карлюга плюнув, скінчивши балачку з ним, Гайдученко вирішив поговорити з цим "характерником" "начисту", раніш ніж давати відповідь. А наколи виявиться, що той щиро бажає працювати, то дати згоду й провести через загальні збори.

"А може, він має які ворожі наміри проти комуни і хоче влізти в довіру, щоб потім наробити шкоди? А може, він агент якої-небудь ворожої політичної організації? Що тоді?"

Але спочатку поговорити, не даючи остаточної відповіді" а тоді вже робити висновки.

Розділ десятий. Двоє в пітьмі

Осінь поминула свою суху пору й трусить дрібними дощами над лісом. Дні як у молоці, а ночі густою чорною патокою важніють над землею.

Коні й корови взаперті, і комунари спокійно лягають спати, як тільки темрява загусне надворі. З освітленням кепсько, і витрачати його без

діла не можна, тому коли й не сплять комунари, то поночі лежать, розмовляючи. Та розмови недовго тривають. Зважнілу голову хилить до ліжка, і скоро весь нижній поверх флігеля спить непробудним сном. Навіть вартовий, що його з постанови загальних зборів призначають на чергу, і той спить, приткнувшись десь у кутку. Хто під таку годину піде красти?

У вікні мезоніна, як завжди, світиться, і світло пробивається через драну завіску чи ковдру, що нею завішене вікно, але сьогодні не чути там нічого, і ніхто не ходить по кімнаті. Немов там запалили світло, а самі поснули й забули погасити лампу.

Та й як не заснути в такий вечір під шум дощу, що дріботить по дахові так однотонно присинаюче? Час од часу повійне вітер з чорного чатовиння лісу, і дощ хлюпне, немов мокрою вовною, по стінах та по шибках, і скоро знову все увіходить в одноманітну колію дрімливого шарудіння.

Та коли б хто раптом освітив дах флігеля, то побачив би, що з голубника висунулася кудлата голова і насторожено застигла. За головою показалися плечі, і згодом людина перекинула ногу на дах і поплазувала до освітленого вікна в мезоніні.

Людина доповзла до самісінького вікна й прислухалася, вдивляючись у темне провалля дворища, але, нічого не почувши звідтіль і вже, напевне, не побачивши, людина підвелася й затулила собою пасмо світла, що пробивалося через діру в завісці. Там не видно було нічого цікавого. Крайчик столу з якоюсь склянкою, стілець, закладений паперами, та вхідні двері.

Людина відхилилася од вікна, а полежавши з хвилину, чимось ударила по шибці. Стукнуло наче зірваною гілкою, і в цей час крайчик завіси відхилився, і в запітнілому вікні показалася людська голова. Переконавшись, що однаково нічого не побачиш, людина в кімнаті

спустила завіску, постояла якийсь час, прислухаючись, і пішла собі геть, промайнувши на занавісці тінню.

Людина на даху поплазувала назад, діставшись до голубника, зупинилася і впевнено перенесла ногу через лутку.

У темряві горища дріботіння дощу зливалося в одноманітне гудіння, і людина на мить зупинилася й прислухалася. Переконавшись, що однаково нічого не почуєш, вона, тихо ступаючи, попростувала до виходу. Раптом вона відчула близько себе людське дихання і вмить стикнулася в пітьмі з другою людиною. Люди, як наелектризовані, віджахнулися одне від одного й причаїлися в темряві

Невідомо, скільки часу тяглося так. Дощ, як і раніше, шелестів об залізний дах, і шуми лісового чатовиння зливалися в симфонію тисячі малесеньких скрипок, що вітер був їм за диригента.

Люди в темряві горища притишували дихання, щоб не виявити свого місця, і кляли серця свої, що вистукували глухими молотками.

Нечутно пересуваючи ноги по глиняній підлозі горища, обидві людини почали наближатись до виходу, кожна зокрема радіючи, що саме їй пощастить раніше вислизнути з горища і таким чином не попастись у пастку, якщо супротивник попередить її і наробить ґвалту, а то, чого доброго, і замкне горище.

Двері вже близько. З незримої відтулини їх потягло вогким протягом, та треба ще трохи просунутись у пітьмі, щоб раптом вискочити на сходи й уникнути пастки, що її готує ворог. Ще крок, ні, ще півкроку, і людина кидається, і одна і друга, до виходу. Два тіла б’ються в темряві одне об одне й котяться на глиняну підлогу горища.

Невже ворог таємничий, невідомий і незримий проскочив на сходи? Невже він здійме ґвалт і люди, з’явившись сюди, піймають його, як нічного злодія? Який жах! Який неймовірний жах!

Але ні! На сходах не чутно кроків і ніякого галасу, що мусив бути, коли б ворог прослизнув з горища. Значить, він тут? Може, навіть поруч виймає ножа, щоб полоснути його в темряві? А який жаль, що в руках немає зброї!

Знову двоє людських тіл підводяться, причаївши дихання, і плазують до виходу. Двом у пітьмі, певно, неодночасно спадає на думку плазувати до виходу, бо один уже намацав сходи, і радість визволення нищить усяку обачність. Людина схоплюється на ноги й кидається туди, відкіля віє приємний вогкий холодок протягу. При першому стукові ноги на сходах і друга людина швидко підводиться й кидається на визвольний протяг у темряві.

Ноги першої людини стукотять уже внизу й раптом змовкають, але ні галасу, ні поклику "пробі". Друга людина швидко сходить униз, вискакує на подвір’я. Навколо тиша й сонний шелест дощу. Серце як не вирветься з грудей. Людина вслухається в шум і вдивляється в пітьму, але ніщо не говорить за тривогу.

"Що ж це таке є? Чи, може, то привиділося, чи, може, яка тварина натрапила в пітьмі? Але людська рука, така страшна в темряві горища, як дотик мерця, відчувається ще досі, та й яка могла бути тут така тварина?"

Людину охоплює містичний жах, і вона виходить з укриття. Звуки її обережних кроків тихнуть у темряві...

Розділ одинадцятий. Чого хочуть велетні

Насувалася зима із своїм глухим нічев’ям. Уже й тепер комунари не мали чого робити, і тільки бесіди, що їх провадив агроном та Чмир, розгонили нудьгу довгих вечорів, коли ліс замикався чорним кільцем навколо садиби, а небо гнітило важкими олив’яними хмарами згори.

Надто самотньо відчували себе комунари, коли Гайдученко виїздив на свій район у службових справах і затримувався інколи на три, а то й на чотири дні. Навіть Чмир почував себе сиротою й менше розмовляв, шпортаючись над ремонтом. Тільки Віра Павлівна почувалась як завжди, звикши за своє подружнє життя до частих від’їздів Артема, та сьогодні й вона стурбовано поглядала на лісову дорогу і кілька разів уголос висловила свої побоювання за чоловіка. Чи не сталося чого з Артемом дорогою? А може, осіння повідь захопила десь, і він не може вибратись? А може, справи затримали?

Навіть поділитися своїм непокоєм Вірі Павлівні ні з ким, бо Марта цілими днями десь бродить і повертається додому похмура й мовчазна, а матір довелося вирядити до рідного села, бо занудилася стара в незвичних обставинах і потягло її на старі місця. А кому ж більше повідати свої інтимні переживання? Не Чмиреві ж, що хоч і ласкавий до неї, та якось сторониться жінки-товариша, немов боїться чимось Ненароком образити?

Та й чоловік якось одійшов од Віри Павлівни, і їй часом здається, що вона тут чужа й непотрібна...

Підвечір п’ятого дня Артем Петрович прийшов додому стомлений і обляпаний багном болотистих доріг.

— Чого це ти пішки? — здивувалася Віра Павлівна, бо звичайно Артем приїздив підводою волревкому.

— Потім розповім,— сказав Артем Петрович і почав переодягатись.

Марта мовчки допомогла йому умитись, а потім забрала мокру брудну одежу й почала розвішувати на печі.

— Мені давали підводу, та я відмовився... Оце з самого обіду тюпаю пішки, думав, уже й не дійду... Насилу добрів...

— А чого ж пішки? — не заспокоювалась дружина.

— Та як тобі сказати... У волості отримали відомості, що в нашому районі з’явилася велика ватага. Добре озброєна... Якогось отамана Хвороста... А що воно за Хворост, чорт його знає! Отож, бачиш, твій благовірний боявся попастись тому отаманові в руки на волосній підводі...

Артем їв картоплю й розповідав далі:

— Ватага перекинулася в наші місця з Волині і має, здається, завдання виразно політичного характеру... Нищить радянських робітників, спускає під укоси поїзди з хлібом... У волості побоюються, як би Хворост не наскочив на них. Уночі ховаються, а вдень дуже обережно з’являються виконувати свої обов’язки... Навіть доповідь довелося читати в хаті одного селянина, а не в волосному приміщенні...

Марта дивилася широко відкритими очима на Артема, а Віра Павлівна засмучено мовчала.

— Ви тільки про це нікому ні слова...— звернувся він до Марти й дружини,— а то зніметься така паніка, що не скоро вгамуєш...

Марта замислено дивилась у вікно, а Віра Павлівна по довгій паузі іронічно запитала:

— Цікаво, Хворост цей, якому Велетневі сином доводиться?

Артем зашарівся, але нічого не відповів. Йому було ніяково, що дружина згадує давні їхні суперечки, хоч і обіцяла не раз уже кинути свої докори.

"Невже вона не відчуває, що ці дрібні докори вульгарні? Як перекупка",— подумав він гірко і нижче нахилився над мискою з остогидлою картоплею.

Артем їв її, ту картоплю, і не помічав неприємного їдкуватого присмаку. Їв машинально, і перед його очима поставали одна по одній картини його родинного життя. Спочатку Віра не тільки терпляче вислухувала проекти чоловікові, а захоплювалася ними, як і кожна дівчина захоплюється словами свого коханця і вважає їх за найкраще з усього того, що вона будь-коли чула у своєму житті.

Та роки війни й революції розхитали нервову систему. Віра Павлівна, не бачачи наслідків блискучих проектів свого чоловіка, почала кепкувати з нього. В неї накипала у серці злість обдуреної людини, що повірила у велич нікчемного мрійника...

"Ти,— сказала вона йому одного разу,— нездатний забезпечити сім’ю хлібом, ти нездара, що пишається талантами, яких у нього немає, і твоя солоденька фразеологія мені противна".

Ці слова боляче вразили тоді Артема. Він довго мовчав, бо боявся, що викличе тільки нервове зворушення у Віри, але нарешті почав доводити:

"Віро, ти образила мене своїм недовір’ям... Я не мрійник, а людина із сталими поглядами і на себе, і на оточення. Коли ти вважаєш мою систему мислення за фальшиву фразеологію, а мою роботу — за безпідставні претензії бездари, то так і сказала б давно. Тоді нам нема чого жити вкупі". Він бачив, що Віра ледве стримує ридання, але казав далі. Він стисло виклав свої погляди, що розвивав довгими вечорами.

Вона ж розуміє, що він, Артем, не може не почувати себе дитиною могутнього, але сліпого Велетня. Коли він не буде цього почувати, то зробиться плескуватим міщанином, якому однаково, що робити в світі. Він дитина Велетня, безликої маси, що тяжко працює тисячоліття, і він, Артем, зряча дитина Велетня, що їй дано очі бачити, і вона мусить бачити за всі тисячі незрячих очей, він має уші й мусить слухати для всіх глухих звуки світу. Він мусить шукати шлях до світла сліпому Велетневі, що, знесилений скотинячою працею, отупілий і байдужий, забув про сонце. Він, Артем Гайдученко, мусить повернути Велетневі зір, зірвати полуду з очей і тягар з грудей, щоб міг він вільно вдихати запахи життя й бачити барви, створені ним, і слухати музику, заглушену рабським трудом. Він не моральний дегенерат, що забуває свої зобов’язання. Ні, він не відмовиться від обов’язків, він мусить! Навіть ціною життя він мусить домагатись визволення Велетня від віковічної сліпоти й важких пут! Він не посміє во ім’я свого особистого дрібненького щастя ухилитись од моральних зобов’язань.

Віра тоді коротко сказала: "Ти, Артеме, забудь мої дурні слова, я більше їх не скажу..."

Та минув рік, і вона забула свою обіцянку. Вона знову кидає йому глузливий докір тільки за те, що він не зумів, як доброчинний міщанин, обставити її родинне "кубелечко"!

Артем Петрович, доївши картоплю, поклав виделку на стіл. Він мовчки підвівся і, ні на кого не дивлячись, пішов до себе нагору.

Віра Павлівна, як раніш, сиділа проти столу, схиливши голову, і не поворухнулася, коли Марта грюкнула стільцем, підійшовши до столу.

— Віро, як тобі не сором! Ти ображаєш Артема, що ладен усього себе віддати праці! Сором!

Голос Марти звучав сталевою, туго натягнутою струною. У ньому дзвеніла певність переконаної людини й суворість аскета.

Віра Павлівна підвела голову, і губи її ледве вимовили:

— Не докоряй хоч ти...

Потім вона підійшла до Марти і, схилившись їй на плече, заплакала. Марта, як дитину, пригорнула свою подругу, а коли та заспокоїлася, запитала:

— Ну, чого ти нервуєш?

— Ах, Марто, Марто! Ти нічого не розумієш або вдаєш, що не розумієш... Ти ж чула, що сказав Артем?.. Нам загрожує небезпека, ми можемо померти, і я б померла, коли б...

Віра Павлівна витерла сльози, і рішучість забриніла в її словах. Вона немов зважилася сказати те, чого не казала довгий час, і тепер намагалася сказати так, щоб ця дівчина зрозуміла її, а не поклала на карб гістерії.

— Я б з радістю померла, коли б знала, що є за що... помирати...

Марта відсахнулася від подруги й дивилася на неї пильно, звіряючи — чи вона, бува, часом не помилилася або чи не жартує з нею.

— Я тебе, Віро, не розумію... Я гадала, що в тебе немає сумнівів у справі Артема... Я думала, що ти свято переконана, як і він...

— Я була переконана...

— Так що ж тепер?

— Тепер у мене порожнеча...

Марта наблизилася до Віри Павлівни і взяла її за плечі, глибоко зазирнувши в вічі. Їй немов хотілося побачити все, що сховано в найтаємніших глибинах душі цієї жінки, як інколи хочеться побачити воду у глибокому колодязі.

— Ти його не любиш?

Віра Павлівна нічого не відповіла. Вона схилилася на плече подруги і знову заплакала...

Марта пестливо гладила Віру Павлівну по голові й думала про химерні забаганки жіночого серця, заблукалого в життьових хащах...

Розділ дванадцятий. Прогулянка Марти

Карлюга не подавав про себе знаку. Можна було подумати, що він або виїхав, або лежав тяжко хворий. Та на це мало хто зважав: не так-то вже й часто з’являвся на людські очі той чудний ложкар. А до того ж з кімнати його лунає стук молотка — значить, працює. Ніколи людині, то й не виходить.

Тільки Чмир і Гайдученко інакше розуміли втечу Карлюги з людських очей: заявив про своє бажання вступити до комуни і тепер ховається, роздумавши, а сказати ніяково. А може, він просто покепкував і уникає зустрічей? Остання гадка була найправдоподібніша.

Чмир сказав якось, що треба поспитати ложкаря, що він думає, та Гайдученко заперечливо закрутив головою:

— Ні, не треба... Нехай собі сидить. Не треба, а то ще подумає, що ми його умовляємо...

— Та й по тому,— згодився Чмир і більше не нагадував про ложкаря.

Та Карлюга не так недбало ставився до життя комуни, як на перший погляд здавалося. Він, довбаючи свої ночви, раз у раз підходив до вікна і вдивлявся у двір. Чи немає чогось незвичайного, чи не задумали чого нового комунари? Та в комуні життя котилося, як і раніше, і нічого не було видно такого, що наштовхнуло б на думки про зміни.

— Не знають... Не знають ще...— мимрив він сам собі і знову брався до свого долота.

Тільки вчора його відвідав селянин з Тартаків і розповів про Хвороста. Раяв тікати звідси, бо, чого доброго, вважатимуть за комунара, і може статись лихо...

Карлюга удав, що то його не обходить, що йому нема чого боятись, але в глибині душі в нього ворушилося занепокоєння. Та боявся він не смерті, що йому можуть заподіяти бандити, а того, що стихія так наблизилась д0 нього, та стихія, від якої він так старанно ховався отут, у зеленому чатовинні віковічного бору.

Думка про втечу знову владно заполонила його істоту.

Карлюга пройшовся по кімнаті й визирнув у двір. Час був обідній, і у дворі нікого не було. Та раптом Тома здригнувся й уважніше почав вдивлятися у шибку. З відчинених дверей флігеля вийшла Марта, якась не така, як завжди, а немов оновлена. Вона високо тримала голову й ступала твердо. Такою Карлюга ще ніколи не бачив її.

Марта оглянулася навколо, ніби пересвідчуючись, що в дворі нікого немає, і похапцем подалася до воріт. Вона наче боялась, що її хтось зупинить, стане на перешкоді.

"Чому вона така сьогодні? Що сталося з цією підстреленою птицею, що вона так погордливо піднесла голову?" — думав Карлюга, і жагуча цікавість охопила його.

"Чому вона така сьогодні? Куди вона так поспішає?"

Справді, куди може йти дівчина осіннім днем, під дощ і мряку? Може, в цьому "куди" й заховані причини змін?

Намір прослідити дівчину з’явився в Карлюги якось несподівано, і за хвилю він горів одним бажанням: дізнатись, неодмінно дізнатись!

Він одяг свою шинелю, поверх накинув старого брезентового плаща і вийшов на подвір’я.

Якби тільки не спустити її з ока і разом із тим не навернутися їй на очі.

Дівчина йшла дорогою, і її видно було вдалині на повороті. От вона пройшла праворуч, і Карлюга подався за нею, готовий, у потребі, сховатись у кущі. Швидко він пройшов до повороту й попростував кущами, обережно розсовуючи мокре гілля.

А Марта ішла й ішла. Карлюга був мокрий од дощу й од роси, а дівчина не зупинялася ні на хвилину.

"Може, вона тікати затіяла, а я, як дурень, іду слідом?" — промайнула думка, але в цей час дівчина звернула на лісову стежку, і підозріння розвіялося. Коли втікати, так нема чого йти лісовими стежками, що ведуть до убогих смолярень, покинутих ще на початку революції.

Так само обережно, як і раніш, Карлюга посувався за дівчиною, не спускаючи її з ока.

От і сараї смолярень. Вони чорніють своїми дірками на галявині, там, де розкидано недопалки дерева, виполіканий дощами деревний вугіль коло смолокурних ям та напівобтесані невідомо для чого обаполки. На всьому час залишив свої сліди, і обтесане дерево почорніло від гарячого дихання років, як од огню. Дівчина зупинилася край галявини й прислухалася. Карлюга застиг оддалік у кущах і пильно стежив.

Та от дівчина пішла через поляну до сараїв. Незабаром темна паща дверей проглинула її.

"Чого їй там треба?" — подумав Карлюга, і перед його очима пронеслася картина самогубства: жахливий посинілий язик, піна коло рота, схилена набік у петлі голова й натягнуте, як струна, тіло. Неймовірний жах охопив Карлюгу, і він ладен був уже кинутись за дівчиною до сарая, та раптом стримав себе. Намір рятувати пересік сумнів, і Тома завагався. Може, нічого страшного немає? Може, тут що інше?

Він обережно просунувся трохи вперед і вмить застиг, як скам’янілий. У протилежному кінці галявини кущі розсунулися, і звідти вийшла людина. Зовнішність її вразила Тому, а енергійна хода і зброя навели на думку про небезпеку.

Справді, у всій постаті і в рухах було щось свавільне й Дике, щось таке, що не терпить перепон.

Низенька шапка-кубанка чорним смушком зливалася з волоссям незнайомця, а смугляве обличчя перетинали чорні шорсткі вуса. Він ступав стрункими ногами й брязкав довгою кавалерійською шаблею, що видно було її з-під чорної дагестанської бурки. Коли поли бурки відхилялися, показувалася з-під них кобура важкого маузера і бомба коло пояса. Ще якісь військові прилади моталися під буркою, коли розміреним, упевненим кроком ступав він до сарая.

Скоро людина зникла в чорному прорізі дверей слідом за Мартою, і звідти почувся рокіт притишеної розмови.

Дощ посіявся рясніше і шумом затопив і галявину, і кущі, і всю просторінь між небом і землею. Туман гуснув на галявині й мішався з ранніми присмерками. Хмари насуплювали пелехаті свої брови.

Карлюга обережно пішов поміж кущами й опинився за сараєм. Він ліг на землю під стіною так, щоб не виявити себе, й слухав. Дівчина і озброєний мужчина, видимо, сиділи близько одне від одного, і голосно розмовляти їм не було потреби. До того ж сиділи вони спиною до Карлюги, і слова коли й чути було, то не всі, а уривки слів і фраз кінці яких розпливалися в шумі дощу на даху та в кущах.

— ...через місяць-два ми з цим управимося...— говорив чоловічий голос —...нелегко... ти допоможи...

— ...мій любий... я зроблю... там небезпечно...

Хоч імла й насувалася разом із каламутними хмарами, та дощ ущух, і тепер краще можна було чути розмову. Чоловічий голос навчав:

— ...ти дістань... він однаково нічого з того не зробить... все врешті загине... але потай, непомітно...

— Я зроблю!., я зроблю!..— дівчина, видимо, горнулася до мужчини, і слів її далі не можна було чути. Та ось мужчина, мабуть, випростався, бо дівчина розчаровано промовила:

— Ти вже йдеш?

Карлюга далі не став слухати. Він рачкував од сарая і сховався в кущах. Звідти видно було, як вийшов незнайомець, обіймаючи дівчину за стан, а вийшовши, зупинився й поцілував Марту. Він подивився дівчині у

вічі, немов пересвідчуючись у її вірності, і потім легенько відпихнув од себе.

— Іди, а то, певно, тебе вже чекають...

— Петре, я ж прийду! — з благанням у голосі сказала Марта.

— Приходь, приходь...

Мужчина, видимо, не був настроєний на сентиментально-любовний лад, або ж поспішав кудись, бо ні разу не оглянувся, ідучи в ліс. Тільки дівчина дивилася йому вслід, стиснувши руки, а коли чорна бурка востаннє майнула на фоні сизих кущів, Марта присіла на мокрий обаполок, закривши лице руками. Так просиділа вона хвилин зо три нерухомо, а потім устала, змахнула з лиця рукою невидиму павутину й пішла своєю стежкою назад.

"Значить, вони призначили побачення... Але коли? Що то таке, в чому має Марта допомогти цьому озброєному красуневі? З чим "вони" управляться? Що, нарешті, має дістати Марта?"

Вечір закривав землю мокрою сірою ковдрою. Карлюзі не цікаво було далі слідкувати за Мартою, однаково вона піде додому. Треба тільки подбати, щоб вона не помітила, що він, Карлюга, слідкує за нею.

У лісі було темно, а Карлюга не квапився йти додому. Він прийде вночі, коли всі поснуть, щоб не було ніяких підозрінь щодо нічних його прогулянок.

Повернувшись, Тома прослизнув у двір не через ворота, а в дірку, проламану в паркані, і непомітно пройшов до себе нагору. Там, не запалюючи світла, він скинув мокрий одяг і дістав сухий. Переодягнувшись, Карлюга з полегкістю ліг на свою примітивну койку й замислився лежачи.

Думати було про що. І та нічна пригода з невідомим нічним супротивником, що так і не виявив себе, ця зустріч дівчини в лісі з якоюсь надто незвичайною, як на мирні липівські обставини, людиною.

"Ні, тут засновано таємничі нитки, і він, Карлюга, вплутується в цю павутину, як муха. Як же він, втікач од стихій життя, попав на гачок інтриги? Чим вона його цікавить? Яке йому діло до того агронома з його таємничим мезоніном? Яке йому діло до істеричної дівчини, що закохана у вродливого вояку? Та й загалом, плювати йому на цю химерну комуну з усіма її пожильцями!"

Карлюга робить категоричний, надто категоричний висновок. Та коли думкою приходив він до таких висновків, чуття магнітом тягло його до цієї інтриги, і дикунська непереможна зацікавленість потребувала задоволення.

Спробував Тома Карлюга, пустельник і філософ, абстрагувати своє "я" од житечного багна і знестись в надхмарні високості, де в холоді думки змовкає голос чуття, та відчув він на ногах своїх важкий тягар. Він заплющив очі, мислено скидав із себе брудне, давно не мите тіло, душив свої чуття, гіпнотизував себе, скупчуючи увагу на якійсь мисленій точці, але нічого не виходило. Він утратив можливість розглядати все живе на землі, а себе передусім, з холодної високості думки. Утратив ту можливість, що тільки й тішила самотність, рятувала від розпуки і окриляла в хвилину вагання й сумнівів.

"Так, виходить, стихії, що породили мене і які я убив у серці своєму, знову відроджено? Знову їхня влада на мені, і я іграшка в їхніх руках?"

Жах холодним потом облив Карлюгу, і він підхопився на ліжку. Було вже пізно. Навколо, крім шуму дощу та зітхання лісу, нічого не було чути. У хаті виразно віяло холодом, бо грубка давно не топилася. Тома відчув голод.

Не запалюючи лампи, він зібрав стружки й розпалив у грубці. Дрова весело затріщали в полум’ї, і тепле світло приголубило запалі груди Карлюги.

І світло з груби, й темрява навівали згадки, і картини одна по одній попливли в його уяві, картини далекого життя, що так не схоже на його теперішнє життя. В йому прокинувся потяг до минулого, і одразу ж він піймав себе на цьому.

"Минулого твого, Томо, немає. Воно пірнуло в безвість. Ті липи, що за старими романістами шуміли над твоїм дитинством, давно селяни порубали й наробили з них хат і комор. Ті клавікорди, що тішили твоїх предків, давно спорохнявіли, як і кістки предків, і, певно, дісталися якійсь крамарівні або попівні, і вона барабанить своїми грубими мужичими пальцями по чутливій клавірі... Ті вельможні предки, що їх змальовували найкращі малярі, певно, красуються де-небудь коло селянської печі, а твоєю прекрасною зброєю користається який-небудь Петро..."

Картини дитинства в родовому маєтку старого панського роду, навчання у військовій школі, гвардійський полк, товариші, женщини і весь пишний карнавал великопанського життя — промайнув, як уві сні. Сон минув, і людина прокинулася...

Згадав Карлюга, як його, родовитого шляхтича, нащадка славного гетьманського роду, припрошали до офіцерських загонів і як йому одного разу стало ясно, що дійсність не зміниться знову на блакитний сон, що життя — розбурхана стихія, і немає від неї порятунку, і немає сили, що могла б перебороти ту стихію... Тоді у нього, стомленого безпутним життям тридцятип’ятилітнього мужчини, з’явилося бажання втікати. Довгі місяці блукаючи, він обґрунтовував свою нову систему життя. Перед його очима тоді повстала вся марність і порожнеча боротьби й життя, в якому йому не було чого робити...

"Стихія незнана й таємнича... Вона незчисленний ворог. Вона — Велетень, що породив комашок і зненавидів їх з перших днів народження, і ці комашки, і він, Карлюга, в тому числі, не маючи змоги побороти жорстокого батька, мусять тікати від нього в пустелю й жити з дикими звірами".

Як прекрасно розпланував своє життя за своєю системою! Останні роки були роками гармонії й рівноваги, коли всі тягарі скинуто з плечей і з серця і людина стає вільна від обов’язків і примусу. Сила пристрасті не турбувала Тому, розсотуючись рівномірно в тілі, а розум був кришталево ясний, нічим не каламучений.

Та ось тепер прийшли якісь люди, якісь донкіхоти, і ламають свої дурні списи об непорушні скелі життя, і ця комедія, цей жалюгідний фарс зацікавлює його, Карлюгу, і він починає захоплюватися.

"Ні, раз назавжди тікати, тікати, тікати!"

Тома енергійно випростався й стиснув кулаки, немов наміряючись кинутись на бій з проклятими стихіями, що простягають пазури в його затишок.

Але вогонь у грубці гасне, холод просовує в щілини дверей і вікон свої колючі пальці. Тома схилився коло груби й почав роздувати вогонь. Це його заспокоїло. Думки увійшли в спокійні береги і, завертівшись у химерному вирі, зупинилися...

Карлюга прокинувся на стружках коло груби, як молочний ранок пропустив свої білі ниті в задимлені шибки його кімнати. Перша думка його була про таємниці, що снуються навколо й зав’язуються в не зрозумілий для нього, Карлюги, вузол отут, у колишньому панському маєтку...

Розділ тринадцятий. Бог зеленого чатовиння

Дід Данило вийшов уранці на дворище й перехрестився на схід. З шапкою в руках, шепочучи молитву, він простояв хвиль із п’ять, побожно дивлячись на рожевий небозвід, а потім знову перехрестився й надів шапку.

— Що, діду, як воно сьогодні погода, га?

Чмир посміхнувся невідомо з чого, чи то з дідової молитви, чи з діда. Він виніс із собою відро й рушника і почав старанно вмиватися.

Дощу не було з учорашнього вечора, і вітер розніс хмари на клапті. Сонце ніяково жевріло за лісом, немов соромлячися йти з убогим снопом свого холодного проміння на люди...

— Погода, погода... яку бог пошле, така погода й буде...

Дід не любив розмовляти, і як хто чіпав його, він нітився й тікав, немов за яким ділом. Так він зробив і тепер, уникаючи, за своєю звичкою, розмови з Чмирем.

Чмир довго із задоволенням порскав і віддихався. З флігеля в цей час вийшов Артем Петрович, одягнений, з вузликом у руках.

— Повезло мені, чорт візьми, думав знову мокнутиму, а воно таки розпогодилося!

— А що, хіба в дорогу?

— Атож! Треба побувати в Тихому, там щось із колективом не ладиться... Днів через три-чотири повернусь...

— Може б, посидів дома? — нерішуче спитав Чмир, і одразу йому стало ніяково за це боягузливе запитання. В думці вилаявши себе, він

додав: — Проте коли справа з колективом, то треба йти... Морально підтримати треба...

Артем Петрович тонко усміхнувся собі у миршавий вус, розгадавши дипломатію товариша, і подав йому в’язку ключів.

— На всяк випадок, на тобі ключа від мезоніна... На всяк випадок... В разі пожежі постарайся вихопити скриньку, що під столом...

Ці розпорядження Артем завжди давав Чмиреві, коли йому припадало виїздити на довгий час у своїх службових справах, і та таємнича скринька почала видаватися Чмиреві за сховище неймовірних див, що їх навіть на люди показувати не можна.

Дід Данило стояв неподалік і пильно вдивлявся в небо, а коли побачив, що Артем рушає, і сам почвалав до сараїв.

— Гаразд,— сказав Чмир, кладучи ключа до кишені,— вітай товаришів... Та гляди,— додав він тихше,— щоб не попастись кому не слід...

Гайдученко потис руку товаришеві й пішов з двору. Він завжди до волості ходив пішки й тільки там брав підводу.

Ні Гайдученко, ні Чмир не помітили, що під час їхньої балачки у сінцях, що були при вході до Карлюжиного приміщення, хтось стояв. Не більше як через п’ять хвиль Карлюга вийшов із свого сховища і підійшов до робітника.

— Здоровенькі були... А я оце, видужавши, знову про те ж...— почав він, звертаючись до Чмиря.

Чмир, тримаючи рушника через плече й розчісуючи голову, відповів на привітання й слухав, що скаже йому ложкар.

— Про те ж, про що раніше говорив...

Карлюга допитливо подивився в очі Чмиреві й додав:

— Я, знаєте, хворів, і тому не міг особисто поговорити з вашим головою... От коли б ви його покликали...

— Він допіру пішов до волості...

— Ох, який жаль...— сказав Карлюга з удаваним жалем.

Перекинувшись ще словом про погоду, Карлюга почвалав до своєї хати.

Підозріння, що на горищі він здибався з Чмирем, тепер розвіялися. Нічого було тому підглядати вночі за мезоніном, коли він може зайти туди, коли схоче, і подивитися все, чого не забажає. А може, він стежив за ним, Карлюгою? Ні, і того не могло бути. Коли б він справді стежив, то мусив би, помітивши його в темряві, вжити заходів, щоб зловити. Ні, то був не Чмир. Хтось інший, окрім Каолюги, цікавиться мезоніном. Але хто?

Після нічної пригоди на горищі Карлюга до ранку побоювався, що почнеться розшук, та цього не сталося. Той, "другий", видимо, боявся його, Карлюги, і, може, вважав за ворога, що хоче "його" піймати.

По тій пригоді Тома ночами прислухався, чи не йде, бува, хто по сходах на горище, але нічого не чув. Певно, і "той" налякався й вичікує.

Загадка так і лишилася не розв’язана, і Тома блукав у лабіринті здогадок, щодалі більше заплутуючись у них.

Чи не знає чого Марта? Вона має змогу більше спостерігати, і її можна б було легко підбити на відвертість. Шкода тільки, що Марта більше не зверталася до нього, старанно уникала зустрічей, а коли Карлюга одного разу поздоровкався з нею, так дівчина похапцем зникла за дверима флігеля.

А шкода. Може, пощастило б щось прочитати в очах, піймати на слові, зрозуміти недоговореність або при зручній нагоді налякати її, натякнувши на речі, що, як вона певна, нікому не відомі.

Марта стала зовсім інша після побачення з озброєним молодцем у лісі. Згадка про це побачення неприємно лоскотала десь у серці, і як Карлюга не відбивався від неї, вона настирливою мухою турбувала його спокій, і щось подібне до образи відчував Тома, згадуючи дощовий день на смолярнях...

Повернувшись до себе нагору, Карлюга взявся за долото, але тріски не сипалися тепер з-під нього таким водограєм, як колись. Мляво сковзалась рука по молотку, і долото не заглиблювалось у дерево.

Він наварив собі картоплі й пообідав. Потім ліг і заснув, але й уві сні голова не вгаваючи снувала нитки каламутних думок, і тисячі комбінацій пропливали в голові, зникали й давали місце новим і новим...

Надвечір він прокинувся з чітким і виразним планом у голові.

Нетерпляче чекав він вечора, а коли каламутно-туманна імла почала обволікати все навколо, він вийшов на дворище. Комунари поралися коло скотини, Чмир тягав воду з колодязя, зливаючи її я корито для скоту.

— Холодно вже стало в моєму курнику,— сказав він підійшовши до Чмиря.

— Взимку, мабуть, і ми померзнемо... Будинок гнилий і вже не держить тепла...

— А ви внизу живете чи нагорі?

— Я? Внизу... То Артем Петрович тільки нагорі, сам-один, а сім’я його теж внизу... Нагорі взимку не всидиш...

Ах, як прекрасно пощастило Карлюзі дізнатися того, чого йому не вистачало! Тепер можна напевне сказати, що план свій він здійснить, і йому ніхто не перешкодить.

— Навесні будемо ремонтувати та добудовувати приміщення... А то тісно...— додав Чмир, не відриваючись од роботи.

Карлюга пройшовся поза дворищем вогкою дорогою й подихав запахом осіннього чатовиння. Йому пригадалася прочитана колись новела про пустельника, що боровся з духом плоті, живучи в лісі, а бог зеленого чатовиння тривожив його вдень і вночі. Той бог не схожий був на всіх інших богів. Власне, божеського в нього було замало,— так собі лісовий перелесник, та й на тому... Бог зеленого чатовиння приходив удень до пустельника й розповідав йому непристойні анекдоти, що так поширені поміж босяками та ченцями, які тішать себе блудним словом, не маючи змоги втішатися з іншого. Ті анекдоти здавались пустельникові повівами чистого ероса, і пустельник в екстазі бив поклони, аж поки знеможений не падав на долівку своєї темної землянки. Вночі зеленобородий бог діяв інакше: він обволікав найневинніші речі пристрасним тілом жінки, і тоді здавалося пустельникові, що то не дерево розгалужене, а жінка, що багне в сласному зомлінні мужчину, і чорні двері землянки видавалися жіночим природженням, а зліплена з глини сідласта пічка — жіночим торсом...

Автор тієї новели розповідав, що бог зеленого чатовиння переміг пустельника з його імпотентним богом, і той пустельник у хвилину

лютого болю відтяв своє природжений дроворубною сокирою і помер у невимовних муках...

І далі розповідав письменник, з якою радістю бог прийняв кастровану душу пустельникову, і як раділо небо перемозі над ворогом, що життя хотів поставити вище за смерть.

"Ні, він, Тома, сильніший за того убогого анахорета... Він знайде сил у собі порахувати ребра тому вигаданому поетом богові, що не має нічого, крім непристойних анекдотів і хворобливої еротичної фантазії. Він витримає його натиск, не маючи підтримки якоїсь надприродної божеської сили... Чхати він буде на богів".

І по цій думці Карлюжине серце зіщулилося, як маленьке сліпе кошеня, що не знаходить виходу із своєї кошовки й не уявляє, що робиться там, за кошовкою. Світ обмежно, і не знати, чи то сила говорить у Томі, а чи зарозумілість. А може, він гірший за того вбогого пустельника, бо не здатен на його героїчний вчинок?

Бог зеленого чатовиння... Може, він знає щось краще за непристойні анекдоти? Може, в нього є засоби, дужчі за полове багнення?

З розтрушеною, як обвислий, погано складений віз сіна, душею зібрався Тома до себе нагору і знеможений упав на ліжко.

Ах, ця знемога, якої не знав раніше Карлюга! Чи не зелений чатовинник, вартовий його самотності, налив йому в жили тієї отрутної знемоги?

Чи не таємний посланець стихій відживляє давно відсохлу пуповину, що сполучала його з життям?

Але справа проста: він сьогодні здобуде ключ до загадки-таємниці, і тоді він вільний: ніякі боги, ані чорти не втримають його надовше тут.

Він кине цей колись затишний куток і подасться в глибину поліських нетрів до якоїсь хижки, буде жити, як дикий звір, полюючи примітивним знаряддям птиць лісових і диких звірів. У нього є сокира, пилка, долото, молоток і ще якісь дрібніші струменти, і йому не страшні нетрі, не страшна справжня пустельність.

Але справа стоїть...

Карлюга підвівся на ліжку й підійшов до вікна. Надворі темрява глуха, як ліс, і важка, як камінь. Вона, та темрява, давить на шибки чорними огромами й засмоктує землю.

Тома обережно відчинив двері і зійшов униз сходами тихо, крадькома. Садиба заснула, загрузши в чорне болото ночі. На небі так само, як і на землі, темно й порожньо. Хмари нашарувалися над землею чорною могилою, а білозорий місяць тоскно маячить у німотній порожнечі.

І раптом Карлюзі стало страшно. Земля — могила, люди — мерці, що в невблаганній розпуці розривають свої давно зотлілі серця й метушаться в чорній ямі життя, як миші, віднімаючи одне в одного шмат хліба...

Смертельний жах посіяв на його спині холодне насіння, і Тома ладен був уже вернутись у свою кімнату, щоб сидіти там до ранку коло розпаленої груби й очікувати на світанок, що розкопає могилу й виведе на світло живих мерців... Та ось могила небесна тріснула, і в розколину замолочливілося немічне світло місяця. Тома зітхнув з полегкістю й озирнувся навколо. Кошмари розвіялися, і він міцно держав уже свій здоровий глузд за барки.

У мезоніні світла не було. Нижній поверх флігеля так само був темний.

Тихо навшпиньках Карлюга пішов до сінець і наготовленим кілком підпер сінешні двері зсередини. Поторгав їх, але двері міцно стояли. Зайшов до кімнати, скинув шинелю й черевики. Сокира й долото були наготовлені вже коло дверей. Він в одних шкарпетках, без шапки, з сокирою під пахвиною вийшов з дверей і не зачинив їх за собою.

Прокляті сходи риплять під ногами, але рип не сильний, і, опинившись на верхній площині, Карлюга від напруження переводить дух. От уже ноги намацують землю й долівку горища, і в ушах свистить протяг.

Перелізти з горища на дах було одну хвилину. У вікні мезоніна темно.

"Добре, що вікна одинарні",— думає Тома, одколупуючи маленьку шибку, і раптом лункий дзенькіт порушує тишу. Тома завмирає під вікном і лежить з півгодини. Скрізь, як і раніше, глуха тиша, немов навколо на десятки кілометрів немає нікого живого.

"Проклята шибка!" — лається в думці Карлюга, намацуючи скалки скла на даху поруч із собою. Вікно відчиняє він швидко й безшумно і вскакує в кімнату. Він трохи знає її, бо тут був до приїзду Гайдученка, і тому орієнтується прекрасно. От тільки не напоротися б на стіл або на лаву й не грюкнути чим...

Він завісив вікно й запалив сірника. Перше, що він намацав очима, була скринька. Наблизившись до неї, він при світлі догорілого сірника оглянув кімнату.

Це було убоге житло старця, і прикрашував його тільки химерний апарат у кутку на дошках та поличка з хімічним склом, рурками, колбами, пробірками...

"Хімік!" — усміхнувся Карлюга і, коли погас сірник, взяв під пахву скриньку й швидко подався назад.

Він зачинив за собою старанно по-господарському вікно, взяв сокиру й долото, в думці перевіривши, чи всі свої речі він забрав і чи не забув чого.

Вже коли зійшов зі сходів і стояв коло дверей своєї кімнати, Тома почув, що хтось намагається відчинити двері внизу, але, кілька разів штовхнувши їх, видимо, втратив на це надію.

"Невже це той, мій таємний супротивник?" — подумав Карлюга й тихо замкнув двері своєї кімнати.

Розділ чотирнадцятий. Злодій і мудрець

Тільки надійно замкнувши двері, Тома ліг і заспокоївся. Через чверть години він підвівся бадьорий і свіжий, як подорожній, що після трудного шляху нарешті дійшов бажаної мети.

Карлюга встав на ввесь зріст, і йому захотілося вигукнути бадьоро-войовничо, як колись у кадетському корпусі після трудних іспитів. Але Тома не вигукнув, він тільки посварився комусь невідомому, але ворожому й тепер подоланому. Може, то був "бог зеленого чатовиння", а може, та стихія, що простягала до нього свої мацки.

Він підійшов до груби, і скоро в ній запалав огонь. Одкрити скриню було дві хвилини — маленькі клямки й копійчаний замок подалися перед його струментом легко й без стуку.

У скрині нічого особливого не було. Кілька списаних зошитів та жмут паперу, перев’язаний мотузкою. Зошити все заялозені від довгого вживання в несприятливих умовах, а папери перев’язані валом, що з нього тчуть по селах рядна.

Карлюга навіть не розгорнув ні паперів, ні зошитів. Він зібгав їх і, відхиливши дошку підлоги в кутку кімнати, жужмом засунув туди. Дошку заклав, засипав стружками, а скриню потрощив на дрібні шматки й кинув у грубу.

Він тепер сидів і дивився у вогонь, думаючи свої думи про життя.

Огонь палав нерівно й кидав косі промені по кімнаті, вирізьблюючи пелехату тінь людини на чорних стінах. Тома заплющив очі, і прозора дрімота замружила йому свідомість. Немов якесь блакитне марево стало перед очима, і з того марева виступала сміливо й гордо Марта, така приваблива й прекрасна. Серце забилося в грудях, а думка про зеленобородого бога лісового чатовиння промайнула в свідомості. Марта йшла просто на Карлюгу й зупинилася, виблискуючи очима з-під насуплених по-весняному брів. Карлюга намагався встати та побігти їй назустріч, але тіло німотно завмерло і м’язи не ворушилися. Марта, посміхаючись, глузливо мовила: "Хто ти єси, пустельнику? Чи ти мудрець, що не стерпів глупоти людства, чи дурень, що заплутався в мудрому житті?"

І потроху із зеленого чатовиння вирізнився бородатий велетень, що очі йому світилися, як юнакові. На могутніх грудях ворушилися прекрасні м’язи, а рукою сильною він обійняв Марту й пригорнув до своїх грудей...

"Це він! Це він!.." — вигукнув Карлюга й прокинувся від свого сну. На лобі йому виступили краплі липучого поту, а руки тремтіли, як у паралітика. Він почув власні слова і, сам себе засоромившись, ніяково потер пересиджену ногу.

"Катзна-що приверзеться... Марта! К чортам усіх Март у світі і богів зеленого чатовиння, що нагадують расових жеребців!"

Твердий намір лягти в ліжко виник у нього, і він попростував у темний куток. Та до ліжка він не дійшов. Якийсь гуркіт на горищі чи на даху прикував його увагу. Карлюга насторожився. За грюкотом розітнувся чийсь пронизливий вигук, а потім постріл один і другий. Надворі замоталися тіні з ліхтарями, і Карлюга припав до вікна.

"Що могло статися? — думав він.— Та що б не сталося, він мусить вийти".

Через хвилю він був на дворищі й віч-на-віч зіткнувся з Чмирем. Той був до краю схвильований і лаявся так, що виляски йшли навколо.

— У чому річ? — спитав Тома.

— Злодій! Розумієте, злодій заліз у кімнату Артема Петровича! — Чмир не став більш нічого пояснювати. Він побіг у пітьму, держачи напоготові рушницю, а за ним що двоє комунарів. Решта кинулася до корів і коней, боячись, що злодії можуть їх покрасти.

За чверть години повернувся Чмир з комунарами. Вони нікого не піймали. Та й кого можна піймати в таку ніч у лісі? Навіть удень тут легко сховатися!

— Утік! — глухим голосом промовив робітник,— утік і скриньку украв... Що тепер Артем Петрович скаже?

Карлюга розпитав, у чому річ, і довідався, що вночі Чмир почув крізь сон брязкіт розбитого скла, але не звернув уваги. Думав, що на горищі протягом здуло якусь склянку. Через півгодини він почув непевний гуркіт у кімнаті Артема Петровича. З рушницею і з каганцем рушив він нагору в мезонін. Там хтось порався. Тоді Чмир вискочив надвір і почав стріляти просто у вікно мезоніна. Злодій кинувся навтьоки через дах і зіскочив у бік лісу.

Огляд кімнати виявив, що скриньку вкрадено...

— Звідки ж злодій дістався даху? — спитав Карлюга.

— Драбина стоїть від сарая...

Чмир до ранку залишився стерегти подвір’я, а Карлюга пішов до себе спати. Він з особливим задоволенням ліг, випроставши тіло, як справивши важкий обов’язок і втішений з того, що труднощі в минулому, а далі в черзі стоять легші справи.

Незабаром думки, як розтоплений віск, утратили форми, стали аморфні, і блакитне марево заколисало його на своїх чутливих сітках.

Сон був неспокійний і тривожний. Знову прийшла Марта, та не горда й смілива, як він її бачив востаннє, а засмучена й пригнічена горем. Вона прийшла до нього, як уперше, питати мудрої поради. Вона сіла коло Карлюжиного ліжка й стомлено похнюпила голову, а коли підвела її, на очах рясніли сльози.

"Монгольська скорботна мати",— подумав Тома про Марту.

Марта дивилася засмученими очима й не мовила ані слова, та Карлюга й без слів розумів її горе. Він вичитував у її погляді всі жалі її життя й усі муки, замкнуті в серці.

"Марто, ваша душа вмирає... Ваше серце чучверіє від зради... Ваше тіло пойнялося холодом передчасної смерті... Ваш життьовий шлях утято, як голову нерозкаяного злодія... Ваше сонце захололо й більше не світить... Ваші радощі зів’яли в безоднях чорної скорботи без світла й тепла... Слухайте мою пораду... Слухайте уважно мої слова..."

Голова Марті за кожним словом Карлюжиним схилялася нижче й нижче і нарешті зовсім упала на груди, як зав’ялим пуп’янок великої південної квітки.

"Слухайте уважно голос мудрості: зів’ялі душі не розцвітають знову. Ніщо не може прогнати холод довчасної смерті... Ніщо не спроможне врятувати життя, коли стято голову... Мертві планети не загораються вогнем, а вічно блукають у світових просторах чорними гробовищами життя... Ніяке світло й ніяке тепло не можуть воскресити квітку, побиту морозом..."

Марта встала, вся осяйна й горда. Її пригнобленість зникла без сліду, і вона простими й наївними словами дитини кидала, як камінними брилами, в груди Карлюги.

"Ти, мудрий пустельнику, все брешеш! Ти набрехав мені про мій утятий шлях, про зраду й про холод смерті! Моє сонце тепло світить у небі, і від моїх радощів тікає темрява скорботи, як ніч од сонця! Ти, пустельнику, брехливий, як старий пес, що від старості недочуває й недобачає... Ти жадаєш життя й боїшся його, твоє серце палає пристрастю, а ти говориш про зотлілі серця... Ти вбога нікчема, блудний син свого батька!.. Мій Чорний Ангел, що світліший за світло, утне твою дурну голову і блудний язик!.."

Марта безшумно вийшла з кімнати, і Карлюга відчув холодну порожнечу навколо себе. Серце йому стислося якимось давно забутим почуттям, і він, глибоко зітхнувши, розплющив очі.

У кімнаті було світло, а знадвору чулися голоси. Як п’яний, Тома підвівся на ліжку. Примари минулої ночі ще тяжіли над його свідомістю, і він, щоб остаточно розвіяти їх, почав свою буденну роботу.

Розділ п’ятнадцятий. Тривожні настрої

Дощі клякли на зеленому піску й хрумкою ожеледдю падали на траву та дерева. Снігу ще не було, але попередник його, холод, давався взнаки, і груби в приміщенні комуни топилися дедалі частіше.

Те, що Гайдученко заховував у секреті, незабаром зробилося загальновідоме, і комунари занепокоїлися. Вони щоразу настирливіше напосідали з запитаннями, на які не знать було що казати.

Пригода з нічним злодієм підлила масла в огонь і збентежила вкрай Чмиря. Він ходив, як ошпарений, цілий день, обшукуючи навколо садиби чи не на цілу верству, але будь-яких слідів злочину не знайшов. Злодієві пощастило зникнути безслідно з скринькою, і Чмир в кепському настрої чекав повороту Артема.

"Що скаже товариш? Як подивиться на всю цю справу?" — катувався запитаннями Андрій, і несмілива надія, що в скриньці, може, нічого важливого й не було, що якось-то все обійдеться, розвіювалася, коли згадував він останні слова Гайдученкові, як той ішов із дому.

Комунари трималися замкнуто, і кілька разів Чмир помічав, що вони замовкали, забачивши його. Самотність людини, що звикла до роботи в колективі, є найжахливіша самотність, і цю самотність він тепер зазнав.

Зовні спокійний, немов нічого особливого не трапилося, Андрій зайшов до житла Гайдученків. Віра Павлівна сиділа коло вікна і, користаючись із решткiв денного світла, читала. Коли Чмир переступив поріг, вона склала книгу й устала назустріч гостеві.

— Ну що, нічого немає? — спитала Віра Павлівна й насторожено чекала відповіді.

— Нічого... Навіть натяків на сліди...

Віра Павлівна розпачливо заломила руки й стиснула щелепи. Її всю трясло, як у пропасниці, і, щоб заховати свій стан, вона опустилася на стілець.

— Що ж робити? — витиснула вона з себе і з надією на порятунок подивилася на Чмиря. Андрій ніяково потупив очі, і болісне відчуття сорому, що він, обкурений порохом вояка, безсилий щось вдіяти, гостро пронизало його серце. Справді, що робити?

Зібравши всю свою витриманість, Чмир мовив черствим тоном військового наказу:

— До приїзду Артема нема чого робити. Спокійно чекайте, не хвилюйтесь. Справу полагодимо, того будьте певні.

Так доводилося йому колись казати в скрутні хвилини обдертим і голодним червоногвардійцям, коли в оточенні ворожих багнетів ті втрачали віру в перемогу. І диво дивне — сам він починав вірити в перемогу над ворогом, якого до того вважав нездоланним. І на смерть ковані хвилину назад люди виходили переможцями.

Слова Чмиреві помітно вплинули на Віру Павлівну, і вона трохи заспокоїлася.

— Це така жахлива несподіванка для Артема!

— Власне, я не зовсім розумію, що там у тій скриньці було?

— Записи робіт чи не за десять років... Це загальмує його працю на цілі роки...

Чмир усе ж не розумів, чому працю Артемову може загальмувати зникнення записів.

Він знав, що Гайдученко працює над справою поліпшення ґрунтів якимось штучним способом і робить тисячі спроб, але суті справи не докопувався. Працює, значить, добре, до чогось корисного та дійде.

— Прикро, звичайно, що загальмує, але що ж вдієш? Я, проте, вірю, що ми ті записи знайдемо.

Віра Павлівна встала з свого місця і підійшла ближче до Андрія. Вона сіла, схилившись ліктями на стіл так, щоб бути найближче до вуха свого бесідника. Чмир здивовано подивився на жінку.

— Справа, власне, складніша, ніж я сказала... Багато складніша,— підкреслено вимовила вона останні слова.

— А чому саме?

— Артем не дозволив мені будь-кому говорити про це, і я тільки й можу сказати, що коли папери потраплять у ворожі руки, ворог матиме убійчі засоби проти нас... Артем, певно, вам сам про це докладніше розповість... Я не можу...

— Дивні діла! — розвів Андрій руками, і йому спало на думку, що Віра Павлівна щось перебільшує і, певно, надає великої ваги тому, що справді не так-то багато й важить. Він ухвалив не турбувати більше розпитуваннями Віру Павлівну й перевів розмову на інше.

Він почав про настрої комунарів, що йому ті настрої не дуже подобаються, і закінчив пропозицією урядити сьогодні ж бесіду.

— Я про це хотіла й сама вже з вами поговорити. На мою думку, ви з Артемом надто мало звертаєте уваги на виховання цих бородатих дітей...

— Вина наша в цьому є, та, як бачите, і Артем, і я зайняті, і часу небагато було досі.,.

У найбільшому приміщенні комуни, що правило водночас і за їдальню, і за клуб, зібралося чоловіка п’ятнадцять комунарів і посідали навколо саморобного грубого стола на нетесаних лавках. У вікна сочився осінній каламутний присмерк і невиразно різьблив контури людей. Час був такий, що в комуні ще вогню не запалювали.

Розпочата Чмирем розмова сколихнула комунарів, і вони тривожно насторожилися. Чмир помітив це і вже був розвіяв тривожний настрій, як усю справу зіпсував дід Опанас, сивобородий велетень, що був авторитетна людина в комунарів. Він устав із своєї колодки й підійшов до Чмиря, так немовби той інакше не почує його слів.

— Зібрали нас, значиться, в камуну, а люди кажуть, до камуні не бути...— розпочав свою мову дід і статечно погладив бороду.— Артем Петрович каже, що камуна буде, а люди кажуть, що не буде,— продовжував дід Опанас.— Артем Петрович казав, що буде, а не сказав, що буде, коли банда нас виріже... А я скажу: м’ясо з нас буде, а не камуна! Он уже в Далекому побили продкомізців і винбарі спалили з хлібом... Отакеньке діло! Так що ж робити? — поставив дід запитання Чмиреві.

Дід Опанас од комуни сподівався на безліч добр, що посипле їм щедра рука влади, а наколи ж тих добр немає сьогодні, а можуть бути тільки неприємності, то не стала потрібна дідові Опанасові й комуна.

— Все може бути, але лякатися нема чого,— почав твердим тоном Чмир.—Ми мирні люди, і нас ніхто чіпати не стане, та наколи б якому злодюзі і спало б на думку нас зачепити, то в нас є зброя і ми можемо боронитись...

Відчувши, що посилання на зброю, якої в комуні як кіт наплакав, мало може придатися для поліпшення настрою, Чмир удався до другого маневру:

— Невже ви думаєте, що коли б банда наскочила, то мене помилували б? Чи Артема Петровича по голівці погладили б? Будьте певні, що дід Опанас банді не потрібний. Не бійтесь, діду, ви тим бандитам потрібні як торішній сніг, а коли різатимуть, так Артема Петровича, та мене, та ще от, може, Віру Павлівну. Так чого ж тоді гарячку пороти?

— Діда Опанаса банда з гармати встрелить! — вигукнув хтось із молоді, і цей простецький дотеп викликав загальний регіт і розрядив напружену атмосферу. Настрій вирівнявся, і далі пішли розмови інтимнішого характеру про всілякі комунські справи; і Андрій побачив, що він за цей вечір наблизився до комунарів куди більше, аніж за цілі місяці до цього.

— Ви думаєте, що все так легко робиться, як кажеться? — розважливо промовляв Чмир.— Ні, до всього треба рук прикласти... А ми що такого зробили, що вимагаємо все на тарілочці? Нічого ми не зробили поки що, але зробимо!.. От перезимуємо, заведемо сівозміну, реманент і будемо господарювати. А то, що там банди з’являються,— то пусте. До весни все полагодиться; і ніяких банд не буде. Радянська влада на всіх фронтах перемагає; і вже от є чутка, що до нас на Полісся йде цілий корпус, щоб упень винищити бандитизм.

Останні слова викликали видиме задоволення комунарів. Вони заворушилися, як діти, що їм у страшній темній кімнаті раптом засвітили світло.

— А весна прийде, так заживемо, що й чортам тошно буде! Реманент уже відпустили, дадуть коні й зерно на засів...

Поговорили ще й почали розходитись на спочинок. Тільки дід Опанас, що ввесь час мовчав, не втримався висловити свої побоювання, що все тільки обіцяють і землю, і реманент, і коней, і зерно, а чи дадуть — невідомо...

Але на діда тепер дивилися насмішкувато. Його авторитет був підірваний.

"Чисто тобі діти,— думав Чмир.— Їм усе подай готовеньке! Селюки, одно слово!"

Він провів Віру Павлівну до її кімнати, і вона, потиснувши руку на прощання, пошепки сказала:

— А ви таки, Андрію, молодчина! Артем у такому становищі розгубився б!

Ця похвала приємно полоскотала честолюбство Андрія, і він уперше за ввесь час подумав про Віру Павлівну як про жінку.

"Але чого це я тут стою?" — спіймав сам себе Чмир і пішов геть од дверей.

Розділ шістнадцятий. Папери й рушниці

Гайдученко повернувся на ревкомівській підводі й повідомив, що справа пішла на краще. Банду Хворостову розбито, і рештки її посунулися на Волинь. Комуні тепер ніщо не загрожує.

Чмир спочатку мовчав про крадіжку, а коли Артем скінчив інформацію, Андрій обережно розповів про нічний випадок у мезоніні.

Гайдученко зблід, але стримав себе і спокійно-напружено розпитував про подробиці.

— А як ти думаєш, куди втік злодій? — спитав Артем.

— Безперечно, до лісу… З того боку будинку були помітні сліди… Безперечно, до лісу,— немов сам себе переконуючи, додав Чмир.

— А ти не думаєш, що хтось з наших комунарів зробив? — знову запитав Гайдученко, і голос йому затремтів, йому зраджував його удаваний спокій.

— Хтось з комунарів? — здивувався Чмир. Йому такого на думку не спадало. Та й хто з комунарів міг би зважитися на таке?

— Ні, я не думаю, щоб це зробив хтось з комунарів…— сказав Андрій.

Він перебрав в умі всіх членів комуни і ні на кому не зупинився.

— Ні, я не думаю, що хтось із комунарів,— знову сказав він, і йому стало легше від цього запевнення. Та чому таке могло спасти на думку Артемові? Це ж страшне підозріння, що вщент може розбити комуну…

— А як ти думаєш, хтось із наших комунарів міг би це зробити? — знову спитав Гайдученко, і в його словах звучала якась не властива йому настирливість.

— Та чого це ти все комунари та комунари! — аж не стерпів Чмир.— Не дід же пастух те зробив, чи, може, думаєш, що дід Опанас? — Його вже дратували слова Гайдученка, що як маніяк, опанований однією думкою, домагався її визнання.

— Бачиш... тут... справа... дуже туманна,— по довгій мовчанці мовив Артем Петрович.— Хто б сторонній міг зажадати вкрасти скриню з паперами?

— Певно, думав, що в скрині гроші або щось таке, та й я, можливо, помішав... Злодій, очевидно, думав, що в скрині цінності, й схопив її в першу чергу...

— Це можливо... але я думаю, що це не так...

Чмир знизав плечима й нічого не відповів. Його вразила упертість Артема. "На якого біса потрібні комусь із комунарів його папери? І що можуть розуміти малописьменні комунари в тих учених паперах?"

— Ходім нагору... Подивимося...— сказав Гайдученко, і вони мовчки пішли до мезоніна. Ідучи за Артемом, Чмир особливо гостро відчув ніяковість, так ніби він вчинив нечесний вчинок проти товариша. Од цього йому робилось душно й неприємно лоскотало в грудях.

Вони зайшли до Гайдученкової кімнати в мезоніні й зупинились посеред неї, пильно вдивляючись у речі, немов Шукаючи в них розгадки нічного злочину.

Шафа з хімікалями стояла, як і раніше, і її, видимо, злодій навіть не намагався відчинити. Парова ванна теж стояла по-старому, і тільки на столі була розбита склянка та пересунуті деякі дрібні речі. У кутку, де раніше стояла скриня, було порожньо, і ця порожнеча ніби поширювалася й полонила в свої холодні обійми Артема.

— Як бачиш, усе на місці... Злодій навіть не намагався вкрасти простирадло з ліжка або ковдру...

У Чмиря виступав піт на чолі, і він, не дивлячись на Артема, глухим голосом сказав:

— Ти, Артеме, все говориш так, ніби я тут винен... Так ніби коли я й не вкрав паперів, то принаймні сприяв тому, щоб їх украли... Я прошу по-товариському відверто сказати свої підозріння, які б вони не були чорні... Я цього не тільки прошу, а вимагаю! — докінчив він рішуче.

Артем кинувся й потер собі лоба. Потім він подивився на Андрія ніяковими очима людини, що зробила шкоду, не відаючи сама про це.

— Слухай, Андрію, коли б я хоч на йоту мав підозріння до тебе або в мене був хоч найменший сумнів у твоїй щирості до мене, я б...

Гайдученко завагався, не знаючи, як висловити свою думку. Але слів він не знайшов, а тільки, піймавши руку Чмиреву, міцно стис її і додав:

— Коли б, кажу, було так, я б, не вагаючись і хвилі, пішов би звідси світ за очі або просто пустив би кулю в лоба і собі і тобі...

Він тримав руку Чмиреві, і той відчув щирість його слів, і від серця йому відлягла неприємна вага, і лоскіт у грудях обернувся на теплий подув заспокоєння.

Гайдученко все оглянув і навіть виліз на дах і звідти простежив шлях, яким пробирався злодій до вікна мезоніна. Потім він уліз у кімнату і сів на ліжко.

Чмир сидів коло столу й розглядав склянки, такі тендітні й чудернацькі.

— Колись і я от такі видував на гуті... І нащо вони тільки потрібні?..

Гайдученко не відповів на запитання, а, наче вголос думаючи, казав тихо і з довгими паузами:

— У скриньці були мої зошити, записки, щоденники й листування... Мої щоденники мало кому цікаві, моє листування теж... Залишаються мої записки... Але треба раніше розв’язати одне: чи була ця крадіжка випадкова, чи злодій із заздалегідь наміченою метою заліз, щоб викрасти скриньку?

Гайдученко мовчки просидів кілька хвилин, приклавши руку до лоба.

— Коли це випадкова крадіжка, то тоді нема чого думати... Скриньку злодій викине, та й годі, не знайшовши там нічого для себе цікавого... Коли ж тут була зарані поставлена мета, то... то... тоді...

— На чорта ж злодієві здалися ті папери? Що він їх — їстиме чи продасть? — не витримав Чмир.

— ...То тоді це матиме погані наслідки...— казав Гайдученко, не відповідаючи на запитання Чмиря,— то це може призвести до наслідків... до використання моєї праці ворогами революції... Так...

"Що він верзе, цей дивак? — думав Чмир.— Яким робом можуть вороги використати папери?"

І, ніби відповідаючи на думки Чмиря, Артем казав:

— Це призведе до використання праці проти революції! Який жах! Моя праця в руках найчорніших ворогів її!

Очі Гайдученкові стали широкі від жаху, немов він бачив жахливі наслідки використання його багаторічної праці. Він устав і оглянувся навколо, не пізнаючи ні місця, де він тепер, ні Чмиря, що сидів скам’янілий на своєму місці.

Чмир, нарешті, теж устав і підійшов до Артема. Він поклав йому руку на плече.

— Ти, Артеме, даремно хвилюєшся... Я такої думки, що ніякі твої папери не допоможуть ворогам...— Чмир хотів сказати цілу продуману й красномовну тираду, але загубив слова, а загубивши, махнув рукою і почав без придумування висловлювати свої думки: — Амба! Чорта пухлого візьмуть тепер! А паперами нашого брата не здолаєш! От тобі по-перше, а друге, що ж то в тих паперах твоїх такого, що може допомогти контрреволюції? Та однаково,— по паузі сказав розважливо Чмир,— що б там у тебе не було написано, а ніяка книжка, ніякі папери, браток, за рушницю і за оце не справляться!

Чмир показав великого кулака й помахав ним у повітрі. Він устав з ліжка і стояв перед Артемом, натхнений велетень, що витесала його невправна, але щира рука з сірого граніту.

— Ти, може, думаєш, що в твоїх папірцях така сила? Ні, браток! Немає таких сильних папірців, що б могли вдіяти проти людської сили. Он які розумні та вчені англійці, а й то мусили тікати... А ти думаєш, у них тих папірців не було? Були, та ще й не такі, як твої! Дужчі!

У Чмиря більше не вистачило слів. З натури він не був балакучий, а до того ж він так багато вже говорив, як рідко йому доводилося.

Артема трохи заспокоїли слова Чмиреві, і він тепло подивився на товариша. Потім піймав його руку й приневолив Андрія сісти поруч.

— Воно-то, може, правда, що ти говориш, та тільки не знаєш ти, яка сила в тих паперах... Там же списано все про мій винахід! — вигукнув Гайдученко, і знову його охопив жах, коли він згадав про силу свого винаходу.

— Я, може, що й не так сказав, але мені здається... От як на гуті, що не вигадай інженер, а коли немає нашого брата, так нікуди твій винахід!.. Рук до всього треба! Рук! А ворогам ми руки досить поодбивали!

— А як виростуть ті руки? А як мої папери допоможуть ті руки відбиті відживити й надати їм велетенської сили? Тоді що?

— А тоді ми знову відіб’ємо...— тільки й міг відповісти Чмир, і відчув, що Артем може загнати його своїми доказами на слизьке, і він змушений буде погодитись з тим, у що він ніколи не повірить. Так було не раз, і Чмир побоювався, що Артем може його переконати в найдивовижніших речах.

"Золота голова, тільки спантеличена ніби",— думав Чмир про Артема, і йому хотілося допомогти Гайдученкові не бути спантеличеним, бо він вірив у його щирість.

Артем залишився один і думав про останні події. З голови його не виходила думка, що хтось неспроста викрав документи, що комусь та вони були потрібні, і той "хтось", певно, використає на зле його винахід.

Він перебрав усіх, кого знав у комуні, і ні до одного не підходила роль таємничого злодія. Думка вперлася в Карлюгу, але ця думка відпала, бо Карлюга був у дворі під час нічної тривоги.

Слова Чмиреві трохи заспокоювали його, але разом із тим він бачив, що Чмир хоче й на ньому довести правдивість своїх тверджень, що їх колись заперечував Артем.

Довгими осінніми вечорами, коли надворі так тоскно шарудить дощ, вони просиджували отут, у кімнаті, провадячи довгі розмови на всілякі теми. Говорив більше Гайдученко, вириваючи від Чмиря короткі уривчасті речення. Андрій погоджувався з усім, тільки одне питання завжди призводило їх до суперечок. Артем надавав великої ваги в розвитку всесвітньої революції технічному винаходові. Він завзято боронив твердження про завершення соціальної революції через надзвичайний технічний винахід, що усуне багато моментів, які цементували поділ людства на класи.

Чмир називав це казкою про білого бичка революції і провадив своє про людські руки, які є початок усіх початків і без яких ніщо в суспільстві не постає. Він був проста людина, без копійчаних мудрувань, що в них часто впадають малоосвічені люди, начитавшись дешевих книжечок. За простотою Чмиря крилася глибока життьова мудрість, не унормована освітою, мудрість, що він її не міг висловити словами, але яка жила неподільно з ним, в його жестах, вчинках і ділах.

"Він не розуміє основного,— думав про Чмиря Артем,— що техніка відограє колосальну роль, що якась машинова рушниця помножає людську силу в тисячі разів, так само як ту ж людську силу може в мільйони разів помножити якийсь щасливий винахід".

Гайдученко сидів непорушно на ліжку, охопивши руками голову, й напружено думав, пригадуючи все, що треба було поновити з записів. Він плекав надію, що його скринька попала до рук несподіваного злодюжки, що викине ті папери або обгортатиме сало й оселедці. Ця несмілива надія придавала йому сил, і він підійшов до столу і, взявши олівець й папір, почав виводити все, що не прийде на пам’ять із записів, щоб потім усе довести до ладу.

Але дивно, у голові поставали тільки уривки з записів. Числа, що відогравали велику роль в його роботі, випали зовсім або плуталися в пам’яті, як то часто буває в людей, переобтяжених розумовою працею, і що далі сидів за аркушем паперу Артем, то більше його охоплював жах, що він нічого не може пригадати, що роботу доведеться починати знову...

Розділ сімнадцятий. Катюга-механік вертить фільм...

Марта занедужала. Вона то лежала на плескуватому твердому ліжку, вкрившись кожухом, то вставала й ходила в тому ж таки кожусі по хаті. Говорити вона стала ще менше, ніж до того, і короткі уривчасті слова її стосувалися більше до буденних незначних справ. Вона ніби

сховалась у тверду шкаралущу мовчання і боязко визирала звідти, спостерігаючи чужий і ворожий їй світ.

Коли припадало Артемові чи Вірі Павлівні звертатися до Марти з якимось, навіть незначним запитанням, вона ще глибше залізала в свою шкаралущу, як слимак, що відчуває дотик людини.

Та така поведінка Марти нікого не дивувала. Загалом вона була "переляканa", як казала Віра Павлівна, і "переляк" той од хвороби тільки підсилився.

— Не треба з твоїм здоров’ям ходити до лісу під таку погоду... Тепер у лісі, крім хвороб, нічого й немає... Певно, зайці і ті з нежиттю та з кашлем,— говорила сміючись Віра Павлівна, а Марта у відповідь силувано всміхалася, немов обличчя їй пересмикував штукар за ниточку, а попускав ниточку — і механічна усмішка зникала. Брови насувалися низько над очима, на своє звичайне й звичне місце, рот скорботно стулявся, а вилиці блідни й набирали кольору жовтої кості.

— Ти випила б хініну...— радила їй Віра Павлівна.

— Мені не потрібен хінін...— хитала головою Марта, дивлячись убік.

Одвернувшись до стіни, нерухомо, як труп, лежала вона на ліжку без сну з своїми таємничими думками.

Одного разу Марта зібралася вийти надвір, коли там хлюпостав дощ, та Віра Павлівна не пустила її. Просто загородила дорогу й не пустила. Марта тільки безпорадно розвела руками й повернулася до свого ліжка.

Нарешті Віра Павлівна не встерегла Марту, і та зникла з дому. Віра Павлівна кілька разів виходила на подвір’я й гукала її, а врешті розсердилася.

— Велика, сама розуміє... З якої речі я буду няньчитися?..

Тільки надвечір прийшла Марта, зморена й мокра від дощу, з посинілими губами. Вона повісила сушити коло груби свою одежу, а сама мовчки лягла на ліжко й одвернулася обличчям до стіни.

Віра Павлівна жіночим чуттям угадала в дівчині якесь горе, і її гнів на Марту минув, змінившись на жалість. Вона сіла коло Марти й обхопила її руками.

— Тобі погано? — спитала Віра Павлівна, але Марта лежала мовчки, як німа.

— Та скажи ж, що з тобою, Марто? Ну, чого ти мовчиш? — домагалася Віра Павлівна, але Марта уперто мовчала.

Вона лежала й думала про події сьогоднішнього дня, і діла і слова проходили перед її уявою, повторюючись на тисячі ладів. От, здавалося, вже кінчився фільм, що його крутив якийсь катюга, щоб завдавати мук Марті. Але, побачивши, що не досить тортур, він знову крутив свій диявольський фільм і сік дівчину, як батогами, подробицями минулого дня, і катував, забиваючи під нігті гарячі цвяхи промовлених слів.

Віра Павлівна, нічого не домігшись і думаючи, що Марта заснула, накрила її ковдрою й кожухом.

Та Марта не спала. Вона б півжиття віддала за сон, та він не йшов на її змучені очі, а катів фільм, ледве кінчившись, знову починався, кидаючи на її свідомість картину за картиною:

"Дощ і промоклий ліс... Вона ступає, озираючись на призначене місце... Нікого навколо... тільки дощ і ліс... Шум і в серці, і в скронях, і в ушах... От і смолярня... Вона чекає на нього, але його немає... Година за

годиною падають каменем в її життя, а його немає... Може, він не може прийти? А може, він не хоче?

Вона ходить нетерпляче по темному сараї й тремтить усім тілом. Вона промокла до сорочки, і їй холодно... Дуже холодно... Здавалося, душа теж промокла й тремтить, і немає в світі тепла, що могло б нагріти її бідну душу... Раптом неясний крок... і він прийшов! Він прийшов! Тепло ввійшло в її душу, але відразу такий холод! Такий холод!

— Скриньки немає,— суворо каже він.— Косар даремно ризикував, лізучи вночі в кімнату... Скринька зникла. Хто ж її взяв?

Він не поцілував її, бідну, закляклу, він почав докоряти її терпкими словами, а вона мовчки благально дивилася на нього й нічого не розуміла.

— Як то скриньки немає? Чому ж Косар мені нічого не сказав?

— Косар не міг з тобою говорити, бо ти не виходила з хати...

Ага, справді, вона не виходила з хати... Але де ж скринька?

— Або скринька, або під три чорти все! Хіба ти не знаєш, в якому ми стані? — він кричав, скажено водячи очима, а вона, маленька й пригнічена, стояла перед ним і тряслася від холоду і від нервового зворушення. Він ходив по сараю й нарешті зупинився коло неї і сказав коротко:

— За тиждень ти мусиш довідатися, де скринька. Я чекатиму на тебе тут. Без певних відомостей не приходь.

Він повернувся й вийшов ходою людини, що допіру підписала смертний присуд, жорстокий, але справедливий..."

Диявольський фільм починає відбивати на свідомості Марти свої картини дедалі швидше.

Ой катюго-механіку, ти, мабуть, п’яний, що так швидко крутиш свій фільм!

Марта не могла вже стежити за картинами, і вони зливаються в сіру смугу, з якої виринають змазані уривки і слів і дії...

Уся Марта згинається від неймовірного холоду, холод підкидає її немічне тіло і б’є об тверде, як залізо, і крижано-холодне ліжко. Але чий це голос?..

— Марто, я покладу тобі грійник...

Віра Павлівна дбайливо підсовує їй грійник під спину і холодні ноги гріє своїми руками.

Потроху тепло оволодіває тілом, Марта випростується на ліжку. Віра Павлівна підкладає їй подушку під боки, і вона лежить нерухома й безсила.

Сизий морок потроху застилає її свідомість, і вона засинає.

Артем прийшов вечеряти і сидить похмурий і неуважний. Він нічого не пригадав, як не напружував пам’яті. Формули й числа плигають перед його очима швидко, як коники-стрибунці, що їх ніяк не може піймати Артем.

— Ну, як твоя робота?

— Нічого не можу пригадати...

— Ти спочатку заспокойся, а потім усе пригадаєш. Тільки треба заспокоїтись. Це головне.

— Гаразд, я не буду думати...— каже Артем і вечеряє, втупившись у світло каганця.

— Марта хвора. Побігла, клята дівчина, блукати в таку годину. Трясе її всю, ледве одігріла...

— Хвора, кажеш? — піднімає Артем голову й дивиться на дружину.— На що вона хвора?

— Мабуть, лихоманка, вона ж на малярію слабує...

— А чого ж вона ходить?

— Та ти що, не знаєш Марти, чи що?

Звичайно, Артем знає Марту! Ще б пак не знати! Вія тільки так спитав... Він уже думає взяти н з собою до міста й повести до лікаря... З якогось часу вона сама не своя...

Коли Артем пішов до себе, а Віра Павлівна заснула" зігнувшись на своєму ліжку, Марта тихо встала й навщпиньках вийшла надвір. Коло сіней вона прислухалася — нічого не чути. Тоді ходою сновиди вона рушила до дверей на горище й пішла вгору. Особливо обережно пройшла вона двері Карлюжиної кімнати й зупинилася. На горищі серце завмерло й не билося. Тільки протяг свистів в ушах та дихання раз у раз виривалося нерівними товчками.

Вона була тут, коли допомагала Вірі Павлівні вішати мокру білизну. Марта знає, що праворуч на бантині висить мотузка. Мотузка дуже довга, і кінець її просто кинуто на долівку. Це дуже зручно...

Вправно, немов вона вже кілька разів це робила, Марта зав’язує петлю і разом зупиняється. Внизу десь рипнули двері, але то, певно, протяг шарпнув дверима внизу в сінях... Серце забилося тривожно, і Марта застигла, приклавши руку до грудей... Бийся, бідне серце! Одбий останні хвилини життя, протятого колючим щастям! Твій Чорний Ангел, що світліший за сонце, одійшов од тебе, і солодощі твого щастя обернулися на отруту!

Вкрай сп’янілий катюга-механік божевільно швидко вертить свій диявольський фільм, і Марті над силу далі терпіти. Вона кладе голову в петлю, і самовільний зойк виривається з її грудей...

Розділ вісімнадцятий. Петля й щоденник

Карлюга розумівся на першій допомозі хворим. Він розтирав Марту сукнянкою і робив усе, що потрібно в таких випадках робити. Отямившись, дівчина побачила над собою у світлі каганця бородатого пустельника.

Марта обвела зляканими очима кімнату, а потім утупилася в обличчя Карлюги. Воно здавалося таке жахливе, що очі їй дедалі ширшали, аж поки не застигли великими темними діамантами. Бородате обличчя скакало, безмежно ширилося, і з нього іскрилися тисячі очей, то ніжних і голубливих, то гнівних, то злоненависних... Марта заплющила очі, і напівсон обгорнув її теплими водами, Що над синьою поверхнею їх гудів великоднім дзвоном голос Карлюжин і гуркотливими відгомонами водоспадів відбивався в ушах...

— Він вас зовсім не кохає... То я кохаю... Ви мусите це знати...

Марта розплющила очі й дивиться в задимлену стелю кімнати. На чорному ліжку пустельника вона повернулася лицем до стіни, охопила руками коліна й слухає. Вона вся слух, одне велике чутливе ухо, що

жадібно всотує звуки, нічого не думаючи і не відчуваючи. Якась холодна порожнява в голові і в грудях.

Карлюга став посеред кімнати й гостро дивиться на каганець. Потім він почав ходити з кутка в куток, і кроки його громово риплять, акомпануючи словам:

— ...Коли душа вмирає і серце чучверіє від зради... Коли тіло охоплює холод передчасної смерті, а життьовий шлях утинається, як голова нерозкаяного злодія... Коли сонце більше не світить, а радощі в’януть у безоднях чорної скорботи, пам’ятай і вір: зів’ялі душі розквітнуть знов у промінні весняного сонця... Холод довчасної смерті прогонить гаряча кров, і навіть мертві планети, що вічно блукали в світових просторах чорними гробовищами життя, займаються знову й розтоплюють своє каміння у пломені вічного руху...

Марта ще міцніше стисла свої коліна. Пелехата тінь коливається на чорній стіні, і раптом їй стає до млості страшно.

Думка про втечу спалахнула в голові несподіваною пожежею, і вона підводиться на ліжку. Карлюга зупинився посеред кімнати й здивовано дивився на Марту, як вона встала й пішла до дверей. Тома вступився з дороги, а коли дівчина взялася за клямку, він підійшов ближче й сказав:

— Обіцяйте, що ви не будете робити більш...

У відповідь дівчина заперечливо замотала головою.

— Про все це нікому не кажіть. Добре?

Марта на знак згоди кивнула головою.

Двері зачинилися, і Тома чув, як сходила дівчина вниз, а коли кроки її затихли, він замкнув двері й накидав у грубу стружок. Полум’я спалахнуло, і по кімнаті застрибали веселі химери.

Обережно Карлюга вийняв із схованки папери й розгортав жмут їх, сидячи коло груби.

"Людина, що писала ці папери, видимо, має ослячу впертість... Скільки зошитів і листочків зібрано... У мене о, напевно, не вистачило терпцю все зберігати..."

Карлюга почав розкладати папери, сортуючи їх. Ось зошити з щоденником, ось листи й цидулки, а ось наукові записи, що рябіють хімічними означеннями й довжелезними формулами.

"Коли ця людина нічого путнього й не винайшла, то вона, напевно, пройшла добру школу..."

Так думав Тома і, взявши зошит щоденника, розгорнув його посередині навмання. Очі забігали по рядках письма. Одірвавшись од читання, він подивився на першу сторінку зошита. Там значилося: "Щоденні записи студента IV курсу Артема Гайдученка 1908 року". Потім Карлюга знову розгорнув на тому місці, де вже почав читати, і очі його вгрузли в написане:

"1908 р. 25 серпня ...вже треба було їхати до інституту, та, не добувши зразків з Войшицького болота, їхати не можна. Здається, на цьому болоті й "собаку закопано"...

Сьогодні перебирав у пам’яті роботу, пророблену в лабораторії професора Поскера, і пригадав свою помилку. Як чудно — тоді, як робив спроби,— не помітив, а сьогодні раптом на думку спало, що я, титруючи витяжку, помилився, як першокурсник! Коли б лабораторія під рукою — зараз би взявся перевіряти. Але треба йти на Войшицьке болото...

28 серпня. Спроби соляною кислотою перевищили всі сподіванки. Ура! Я на вірному шляху!

Дідуган Поскер утратить усю рівновагу, коли дізнається про мій успіх. Та й хіба не ставлю я цим винаходом усю агрономічну науку догори дригом? Бідні, бідні класики хліборобства! Вони будуть видаватися нам за дикунів з кам’яними сокирами...

Найцікавіше, що таку проблему ніхто не висував на порядок дня агрономічної хімії, а я не тільки висуну, а й дам вичерпливе розв’язання проблеми!

Завтра ж їду до інституту!

6 грудня ...Знову не пощастило... Поскер, здається, має рацію, говорячи, що для реакцій про яку я мрію, потрібен клімат екваторіальний, це коли реакцію провадити в природних умовах... Але його рація мені не рація... А як він глузливо сміявся, коли я йому розповів про вивід расових бактерій! Як теліпалися його руки, немов у мавпи, що побачили себе в дзеркалі!

...Товариші теж не ліпші за того імпотентного дідугана... Хихикають, ідіоти!

Проте расова бактерія у мене буде. Вона, щоправда, у мене вже є, та не так удосконалена її порода, як мені тре. ба. Та доки тягнеться робота над виводом расової бактерії, я знайду такі умови для її скаженої життьової діяльності що відразу в усіх поскерів очі на лоба вискочать... Шкода тільки, що до того часу професор обернеться на матеріал для моїх расових бактерій гниття...

24 березня 1909 року. Отже, сподіватися на підтримку професури чи товаришів не доводиться... Вони ладні оголосити мене за божевільного. Треба подбати про свою власну лабораторію. Ні кроку назад!

27 березня. Сьогодні робив доповідь у хімічній аудиторії. Людей набилося повно: професура, студенти, стороння публіка. Іронічні погляди професорів, стриманість студентів, що бояться, як би хто не обвинуватив їх у співчутті до дивака Гайдученка... Сторонню публіку, видимо, добре приготували ті, хто її запросив на цей реферат,— бо поводиться як у цирку, де може побачити заморські диковини та несподівані вибрики клоуна. Поруч Поскера — відомий психіатр Остафов...

Плюючи і на професуру, і на психіатра, я почав з того, що зробив поставу питання. Ніяких, звичайно, чудес не намагається робити студент IV курсу Артем Гайдученко. Він тільки хоче винайти спосіб прискорити процеси, що відбуваються у ґрунті надто повільно й не дають змоги ґрунтові цілковито поновляти витрачені речовини... Що подумає шановна аудиторія, коли він утворить чорноземлю протягом, скажімо, року, ту чорноземлю, що утворювалася століттями? Він бачить посмішки шановних колег, що забувають про посмішки недовіри до всіх винахідців... Але то пусте: справа полягає ось у таких труднощах: по-перше, в ґрунті мусить бути утворене тепло, що дасть змогу бактеріям провадити свою роботу цілий рік без перерви на зиму, по-друге, мусять бути виведені расові бактерії, що в тисячі разів швидше працюють за бактерії, над расою яких не попрацювала рука людини. Це, пробачте за грубий приклад, як у скотарництві: корова расова дає вп’ятеро більше молока, аніж нерасова...

Отож я не вбачаю нічого особливого у виведенні расової бактерії. Справа трудніша через те, що расова бактерія не зможе переносити холоду, і їй треба створити належні умови в ґрунті, а саме: забезпечити ґрунт цілий рік достатнім теплом... А для цього треба винайти хімічну матерію, що мала б величезні запаси тепла й могла б повільно ті запаси звільняти. Він на порозі винайдення такої термічної матерії, але то, очевидно, буде великої сили вибухова матерія, і він мусить попрацювати, окрім того, над каталізатором, що урівноважив би виділення [тепла] з тієї речовини...

Навів приклад Войшицького болота, в якому, очевидно, є та термічна матерія разом із каталізатором, бо болото ніколи не замерзає, а гейзеріальний характер його заперечують усі авторитети...

Він це буде пояснювати аудиторії вагу цього винаходу, бо аудиторія це розуміє без пояснень...

"Це не наука, а поезія!" — кричали, коли я кінчив, а хтось, виходячи, назвав мене агрономічним Уеллсом...

Бідний психіатр! Він тільки розвів руками, і я ясно чув, коли він, звертаючись до Поскера, сказав: "Великий фантазер, а втім, чорт його знає!.."

10 липня. Сиджу в батьків і роблю спроби. Петрусь допомагає. Бактеріями він найменш цікавиться, його приваблює, як дикуна рушниця, моя термічна матерія...

15 липня. Коли б тільки мені сто карбованців! Тоді б моя лабораторія Мене цілковито задовольнила. Ну, та восени диплом, а там заробляти буду..."

Листки один по одному пробігають перед очима Карлюги, і він їх не читає, а якось усмоктує в себе. Ось записи наступних років, їх перегортає не читаючи. Далі, далі, що там далі? А от:

"20 лютого 1917 року... Треба плюнути на братика... У нього в голові дуже вже "есериться" (при нагоді позлю його цим словом). Але чого він так домагається дістати термініду?

Мабуть, його треба берегтись... Чорт його знає, що в нього на думці!

В усякому разі, термічної матерії він не нюхатиме!"

Карлюга перегортає далі. Ось уже кінчився щоденник, і пішли криво списані листи. Найбільше один почерк, нервовий і шкарубкий, спадає на око. Карлюга розглядає листи й думає, що все те треба буде уважно перечитати, а тепер тільки дещицю, щоб зорієнтуватися. А ось:

Любий Артеме! Я дуже радий, що твоя робота посувається наперед. Гадаю, що твоя термічна матерія прекрасна, і я з більшою охотою вживав би її без каталізатора. Знаєш що? Ти вживай її з каталізатором а я просто буду вживати... Роботи для неї знайдеться сила...

25 січня 1917 року

П. Гайдученко.

Так от чого те все записано в щоденнику про братика? Але де він, той братик?

Каганець уже розгубив своє світло в світлі ранку, і Карлюга тільки тепер помітив, що він просидів цілу ніч. Ах, яка необережність! Він зібрав жужмом папери, перев’язав їх і одніс до схованки. Старанно оглянувся навколо, чи не загубив чого, і, переконавшись, що все гаразд, ліг у ліжко.

"Треба виспатися!" — подумав він, але лежав, широко розкривши очі...

Розділ дев’ятнадцятий. Змова коло воріт

— Мені ця поведінка видається надто чудною...

— Ну, як ви не можете зрозуміти, що молода дівчина не могла не втратити рівновагу, будучи в такому стані? Нерви розхиталися вкрай... Життя не бавило її, і вона пройшла жорстоку школу...

— Все це я добре розумію, і коли б поза цим нічого більш не було, то справа б полягала тільки в... лікуванні... Але...

— Знаєте що, Андрію? Я бачу, що події останніх днів на вас справили гнітюче враження і ви до всього присікуєтесь.

Віра Павлівна трохи дражливо вимовила останні слова, і Чмир це помітив. Він м’яко подивився на бесідницю й лагідним тоном мовив:

— Пробачте, але я зовсім не мав наміру вас нервувати... Вислухайте мене терпляче і ви побачите, що я маю рацію.

Віра Павлівна трохи зніяковіла, що цей чоловік піймав її на роздратованні. Ще, чого доброго, подумає, ніби вона до нього ставиться презирливо, як до робітника!

— Та я не нервуюсь зовсім. З чого це ви взяли?

— Ну, коли не нервуєтесь, то ще й краще,— з усмішкою відказав Чмир.— Я мушу вам одверто сказати, що поведінка її мені не подобається... Ви кажете, що дівчина ходить гуляти, що в неї погані нерви і вона шукає відпочинку в глушині лісу, що вона шукає самотності, а дозвольте вас спитати про те, чого ви, напевно, не знаєте...

— Про що саме? — скинула бровами Віра Павлівна.

— А про те, куди ходила минулої ночі Марта і що вона там робила?

Чмир помітив здивування на обличчі Віри Павлівни.

— Ви, я бачу, дивуєтесь, гадаючи, що Марта нікуди особливо не ходила й нічого незвичайного не робила, а от Чмир щось вигадує... Ви

ще більше здивувалися б, коли б вам про це розповіла сама Марта, та, на жаль, вона вам нічого не скаже.

— А може, й скаже? Ви звідки знаєте?

— Я п е р е к о н а н и й! — підкреслено сказав Чмир.— Я глибоко п е р е к о н а н и й, що не скаже!

— А що, коли я те ваше переконання розвію?

— Розвійте,— просто відказав Чмир.

Чмир і Віра Павлівна стояли коло воріт дворища, користаючись осіннім сонячним днем. Ця розмова виникла якось сама собою, і з усього було видно, що вона вплинула на Віру Павлівну гнітюче.

— Зачекайте п’ять хвилин,— сказала Віра Павлівна й пішла до своєї квартири, не чекаючи на згоду Чмиря. Чмир провів її усмішкою і став чекати.

"Немає сумніву, що вона спитає Марту про її нічну прогулянку... Але що та відповість?"

Останнє чи не найбільш цікавило його, і коли Віра Павлівна повернулася, він, із зле захованою зацікавленістю, спитав:

— Ну що?

Віра Павлівна розвела руками.

— Марта запевняє, що нікуди не ходила й тільки виходила на двір... Я, звісно, не сказала їй, що це ви мені передали... Я пояснила своє запитання простіше...

— То ви добре зробили. Загалом про нашу розмову нікому не кажіть, навіть Артемові. Він тепер у такому стані, що це може призвести до недобрих наслідків... Отже, про це знаємо тільки ми, себто — я і ви. Гаразд?

Віра Павлівна, підтверджуючи, кивнула головою.

— По-друге, я прошу вас, нічого не криючи, розповісти мені про Марту. Це не проста цікавість, а потрібно для справи... Можу пообіцяти, що все, що б ви мені не сказали, залишиться між нами... Гаразд?

— Ви на мене нагнали холоду, Андрію. Я вже просто боюся... Ви щось знаєте, і це мене лякає... Ви щось знаєте страшне...

— Я ще майже нічого не знаю, але можу знати, коли ви мені допоможете. Розкажете про Марту?

— Але куди вона ходила вночі?

— Я все, не криючись, вам повідаю, але спочатку ви мені розкажете те, що я прошу, а почати ви можете хоча б з того, хто її батьки.

"Ні, ця людина справді може підкорити своїй волі!" — подумала Віра Павлівна й сказала:

— Її батьки звичайні собі селяни... Так собі... мали десятин із п’ять...

— Кажіть, я слухаю,— підбадьорив Андрій.

— У неї був брат, що самотужки вибився на техніка, але йому не пощастило... Дев’ятсот п’ятого року його повісили за замах на якогось генерала, на якого саме,— я добре не знаю... Брат її був максималіст. Марта за його допомогою вчилася в гімназії, та як брата засудив

військовий суд на страту, вона мусила гімназію кинути... Добре не знаю, як їй жилося дома, а тільки під час війни Артемів брат, Петро, коли його забрали до війська, виклопотав у земстві, щоб Марту поставили замість нього вчителькою в сільській школі... Ніяка, сказати, з неї вчителька, але під війну не дуже приглядалися до дипломів... Петро Гайдученко був її наречений, і вони б, певно, побралися, коли б не війна...

— А де тепер Петро?

— Не знаю... Марта з сімнадцятого року не мала від нього відомостей...

— Це ви напевно знаєте?

— Принаймні про це не було ні разу балачки у нас... Коли б не Марта, так Артем сказав би...

— Що ж, того Петра забили, чи що?

— Нічого не відомо.

Чмир замислився. Це не давало йому жодних матеріалів. Чи мало в кого загинули рідні й близькі під час війни?

— А скажіть, як Марта реагувала на події сімнадцятого та вісімнадцятого року?

— Вона була дуже активна... сімнадцятого року вона була на чолі земельної комісії й провадила дуже виразну революційну лінію... За гетьмана їй довелося ховатися... За Радянської влади її обирали в різні органи як комуністку... Вона зажила довіри й популярності...

— А чого ж вона тепер така, немов прибита?

— Вона таки справді, ж прибита... З минулого року таке з нею сталося... Її ледве не розстріляли червоні, а за віщо, я так і досі не второпаю...

— А що ж вона такого робила?

— Працювала в селі за вчительку... Я так думаю, що виникло якесь тяжке непорозуміння, що так вплинуло на нервову дівчину... Здається, її підозрювали, що вона тримає зв’язок з повстанцями...

— Гм... нічого не розумію! — знизав плечима Чмир. Те, що в запалі боротьби ледве не розстріляли безневинну дівчину, це не дивувало Андрія. Такі випадки траплялися, і сам Чмир одного разу ледве не розстріляв повітовий підпільний партком, і тільки випадок врятував товаришів...

— А вона не релігійна? — спитав Чмир по паузі.

— Ні. Вона негативно ставилася до релігії, але останнім часом вона верзе якусь містичну нісенітницю про Чорного Ангела, що про нього наторочила їй ворожка...

— Це що за дурниця?

— Не знаю... Вона тому ворожінню надає якогось таємничого значення...

— Останнє ніби трохи пояснює, але не зовсім...

— Що пояснює?

— Нічну прогулянку чи то на горище, чи то до Карлюги. Я бачив, як вона виходила з тих дверей...

Чмир показав на двері, що вели до кімнати ложкаря.

— Я нічого не розумію! — відверто призналася Віра Павлівна.

— Я теж нічого або майже нічого не розумію... Одне безперечно, що Марта щось од вас криє... А що саме — невідомо... Мабуть, таке, що їй треба крити...

Віра Павлівна замислилась. Вона справді нічого не розуміла!

— Я прошу про цю нашу балачку нікому навіть не натякати... За Мартою треба уважніше постежити. Я гадаю, ми таки дещо згодом зрозуміємо...

Віра Павлівна нічого не сказала, а тільки міцно стисла руку Андрієві, і той відчув її мовчазну згоду.

Розділ двадцятий. Комуна, винахід і маузер

Артем цілими днями ходив замислений і тривожний. Він підозріло дивився на всіх, шукаючи тайних слідів злочину в кожному, але люди були такі самі, як і раніше, і нічим не видавали себе за злочинців.

Дощ знову настирливо почав лити зрана до вечора, і кудись рушити з комуни, щоб розвіятися, ніяк не можна було, бо дороги обернулися на багнисті ріки, а болота розлилися й перетяли шляхи. Доводилося сидіти вдома, і Артем цілими годинами креслив на папері формули та числа, а не задовольнившися з них, рвав папір. Уставши з-за столу, він годинами ходив по кімнаті або лежав на ліжку, втупившись у стелю.

Марта потроху почала видужувати, але синці під очима та мляві рухи свідчили за моральну й фізичну перевтому.

Один Чмир був зовні спокійний, і, поглянувши на нього, можна було подумати, що він уже забув про неприємні події, які так його були занепокоїли. Він розпочав довгі бесіди з комунарами, що нудилися без діла, і виявив багато цікавого, чого раніше не помічав. Особливо його вразило байдуже ставлення їх до справи будування комуни. Усі ці люди чекали тільки на весну, щоб податися на давно кинуті місця, і ні в кого на думці не було залишатися тут господарювати. Вони хоч зараз подалися б до Польщі, та боялися, що зима застигне їх дорогою — і їм прийдеться сутужно.

"Так от воно що",— думав Чмир, і в його голові поставали один по одному плани збудувати комуну з іншого людського матеріалу. Він навіть намітив, кого саме варт притягти до комуни із знайомих селян та робітників з гут. Він майже не сподівався, що хтось із теперішніх комунарів залишиться назавжди в комуні. Ці здеморалізовані селюки його просто вражали. Довгі мандри й живлення коштом різних допомог зробили з хазяїнів якихось мандрівників з жебрачою психологією, що навіть на комуну дивилися з чисто жебрачого погляду, мовляв, держава мусить їм допомогти, то й поселила їх у комуні. Тому-то й Гайдученка і Андрія вони вважали не за товаришів, а за начальство, що може наказувати й командувати.

Своїми спостереженнями Чмир поділився з Артемом, та той якось байдуже вислухав товариша й сказав:

— Я й не покладався на цих селюків... Важно зафіксувати комуну й розпочати клопотання про землю, щоб на весну мати все потрібне для будування справжньої комуни. Хочуть їхати — нехай їдуть...

— Адже ж тоді треба вживати заходів, щоб до весни поповнити комуну? Як ти думаєш?

— Звичайно, треба... — промимрив Гайдученко, немов ця справа його найменш цікавила.

Чмир тільки руками розвів услід Гайдученкові.

"Це чортзна-що,— думав Чмир,— треба рішуче поговорити з ним. Коли він так ставиться, так до біса,— я знайду кращу роботу".

Останнім часом Артем своєю поведінкою почав його дратувати. Він од усього відсахується, так ніби йому ні до чого немає діла, або говорить щось невиразне. Треба було вже їхати до повіту в справі землі та реманенту, а він не їде, незважаючи на те, що одержання реманенту могло б дуже вплинути на моральний стан комуни. Чмир намірявся рішуче поговорити з Гайдученком, та щоразу, побачивши його розгубленого й пригніченого, у Андрія зникала охота говорити. Що скажеш людині, яка неначе нічого не бачить і не чує? Краще зачекати, може, Артем очуняє.

У кімнаті Артемовій тепер не грілася парова ванна, і незаймані стояли в шафі хімікалі й хімічне скло. Він, отупілий і знесилений, лежав у ліжку й думав каламутні свої думи до гострої туги та розпуки.

Віра Павлівна тинялася з кутка в куток, не знаючи, за що взятися. Якась невимовна турбота, неусвідомлений непокій вдерся в її життя, і вона ніяк не могла з’ясувати собі, що саме її бентежить. А тут ще Марта цілими днями мовчить і давить своєю камінною мовчанкою.

— Та ти хоч би слово мовила! Ну, чого ти така? — допитувалася Віра Павлівна, та Марта тільки знизувала плечима:

— Яка? Я завше така...

Спускалися присмерки над лісом і садибою та обволікали холодними туманами землю. Ранній осінній вечір швидко наповняв пітьмою кімнату, і Гайдученкові не хотілося світити світла. Він сидів, нахилившися над столом, коли відчинилися двері і без попередження увійшов Чмир. Цей прихід не здивував Артема. Він тільки подивився на товариша і знов

схилив голову над папером. Чмир постояв трохи, а потім підійшов ближче і, обіпершись на стіл кинув гострий допитливий погляд на Артема. Він ніби хотів пересвідчиться, чи можна сьогодні розмовляти з цією людиною.

— Артеме, ми тут зібралися не для іграшки...— почав він.— Я вважаю тебе за серйозну людину й комуніста...

— Ну, то що із того? — холодним питанням перебив Артем мову Чмиря.

— А з цього виходить те, що коли комуну складено для забавки, для жарту, то це дуже поганий жарт...

— Хто тобі сказав, що для забавки? — здивувався Артем.

Чмир підсунув стільця до столу й сів. У його рухах і в голосі було стільки рішучості, що Артем підбадьорився. Голову він тримав тепер рівно, і голос його набрав чіткості.

— Мені ніхто такого не казав, але твоя поведінка така, що інакше не можна й думати... Ми затіяли серйозну справу, а ти кажеш, що, утворюючи комуну, не вважав це за серйозний крок...

Гайдученко мовчки дивився на товариша, а Чмир нахилився ще нижче і майже пошепки казав далі:

— У комуні неспокій... Люди щось думають, але мені не кажуть... Дід Данило невідомо куди зник ще зранку й не повертався досі... Загалом цей дід на мене справляє чудне враження... Боюсь, щоб чого не вийшло...

— А що ти думаєш може вийти? — стривожено запитав Гайдученко.

— Чорт його знає... Але знаєш, щось робиться... От відчуваю я це, та й годі...

Обидва замовкли. У кімнаті стало вже зовсім темно, і Артем запалив світло. Потім він пройшовся кілька разів по кімнаті й, зупинившись проти Чмиря, почав тихо, немов сам собі міркуючи:

— Я, звичайно, комуніст... Ти правильно це сказав... І не для жарту організовував я комуну — з неї мусив поширюватися вплив мого винаходу... Я тобі не розповідав про винахід, бо вважав це передчасним... Мені лишилося небагато, щоб можна було перевіряти винахід на практиці... Але... папери мої... викрадено...— голос Артемів перейшов на пристрасний шепіт украй зворушеної людини.— Це означає, що мою складну роботу тепер сплутано, і розплутати її я не можу. Так, не можу!

Артем притупнув ногою. Він знову заходив по кімнаті, стиснувши руки в кулаки.

— Тисячі чисел і формул переплуталися в мене в голові, і я не можу знайти їм початку й кінця, бо мої багаторічні записи загинули!

Артем сів за стіл і стиснув голову руками. Чмир тепер тільки зрозумів, як Гайдученко прибитий пропажею.

— Ну, нічого, попрацюєш ще і відновиш свою роботу... Часу вистачить... Але тепер треба подбати про комуну...

— Комуна — серйозна справа,— казав Гайдученко,— але вона порошинка проти мого винаходу... Мій винахід створив би тисячі комун — і в таких місцях, де люди й не мислили господарювати. Он на тих піщаних дюнах за соснами була б прекрасна чорноземля, отут, замість цього убогого чагарника, коливалася б чудова пшениця, а виноград пив би червону кров сонця там, де тепер росте убога осока... Мій винахід

змінив би наш поліський клімат на клімат Криму, а піщаний попіл дюн — на найродючіший ґрунт у світі!..

Очі Гайдученкові засвітились натхненням, і весь він немов розцвів. У ньому заговорила давня мрія, виношена й випещена роками упертої роботи в неймовірних умовах дичавини та зневаги.

— ...А тепер... мій термінід годиться для війни, а не для ґрунту, а мої бактерії загинуть... Я втратив найголовніше — мої праці над винаходом каталізатора! Такої речовини, що дала б змогу з вибухової матерії видобувати тільки тепло, а не руйнацію!

Чмир більше чуттям уловив суть справи, аніж зрозумів її. "Хай так,— думав він,— хай його справа величніша за всі дрібні діла сьогоднішнього дня, але невже в ім’я такої величної справи ми маємо право занедбати дрібні діла? Невже ми можемо плюнути на Липівську комуну тільки тому, що в майбутньому тих Липівських комун буде тисячі?"

І зрозуміло стало Чмиреві, чому так підупав у Артема інтерес до комуни. Він вважав її тільки за засіб, що, використавши його, можна кинути. Він не Липівську комуну брався будувати, а тисячі майбутніх комун...

"А якщо то тільки мрійництво? А коли Артемові розрахунки не виправдаються? То тоді як?

Та як би там не було, йдучи до великих діл, не можна нехтувати маленькими. Чмир згоден працювати, і, може, більше ніж працювати, для великих діл майбутнього, але він не може легковажити й дрібних справ сучасності. Нехай Липівська комуна тільки дрібненький шрубик, що вони виточують його для величної машини майбутнього суспільства, але хіба часто не залежить доля машини від моці й правильності того шрубика?"

— Я, може, сказав тобі прикрість, Артеме, але мені близька й дорога справа нашої комуни... Не легковаж цієї справи, Артеме! Хай вона дрібна, але вона потрібна. Коли ж твій винахід має силу покликати до життя тисячі комун, так знай, що папери я знайду! Я розшматую груди тому, хто не захоче віддати твоїх паперів! Я перегризу горло, в Христа його і в гробову дошку!

Чмир був страшний у гніві. Він гатив кулаком по столу так, що той тріщав. Він вигукував страшні загрози невідомому ворогові, а Артем принишк, нерухомо стоячи в кутку кімнати. Світло каганця палахливо хиталося, аж поки зовсім не погасло від удару кулаком по столу. Чмир опам’ятався й ніяково замовк.

Гайдученко знову засвітив світло і тепер уже спокійніше, ніж допіру, заговорив до товариша:

— По-перше, не гарячись і не кричи, Андрію, нас можуть підслухати ті, хто не мусить знати про наші наміри... А по-друге, мені здається, що в комуні є агент, чий — я не знаю, але агент ворожий, що стежить за нами... Май також на увазі, що в льоху під флігелем, під виглядом гасу, я переховую пудів два термініду... Це неймовірної вибухової сили рідина...

Чмир, нахилившись до Артема, уважно слухав.

— Я переконаний, що причина крадіжки моїх паперів саме і є термінід, але про термінід знало тільки четверо: я, Віра Павлівна, Марта і... мій брат Петро...

— І більше ніхто не знав?

— Ніхто, я за це можу ручатися... От тільки за брата поручитися не можу...

— Чому?

— Ми з ним розійшлися в поглядах, і він тепер... отаманує...

Чмир аж підскочив:

— Він наречений Марти?

У відповідь Артем кивнув головою.

— А де він тепер?

— Не знаю... Рік тому червоні розбили його ватагу, і він сам ледве втік...

— А скажи, це не тоді Марту намірялись розстріляти?

— А ти відкіля це знаєш? — замість відповіді спитав Артем.

— Знаю, довідався...

— А знаєш, за що її тоді заарештували?

— Ні...

— У неї зупинився Петро... Власне, зайшов до неї в школу, коли був у селі з своєю ватагою...

"Значить, Віра Павлівна потаїла від нього подробиці",— різнула неприємна думка Андрія, і він спитав:

— А Віра Павлівна про це знає?..

— Думаю, що не знає... Марта нікому не говорила, в чому саме її тоді обвинувачували... Я довідався стороною... Я навіть не знав, що то мій брат робив тоді наскок... Пізніше довідався...

— А на чому ти з братом розійшовся?

— Він домагався використати мій винахід у справі мені ворожій. Я ж рішуче повстав проти цього...

Чмир слухав, і в голові йому потроху прояснилося. Він уже ловив ниточку, що допоможе йому розплутати справу. Щоб зібратися з думками, він ухвалив залишити Артема і йти до себе.

— Ти, Артеме, будеш робити все, що я не скажу? Але я бачу, що будеш. Тільки сам нічого не роби й поводься з усіма так, як і раніше.

— Добре. А що ж ти мені скажеш робити?

— Поки небагато. Помацай цього монаха, що ночви довбає, чим він дихає... Він, на мою думку, підозрілий... Тобі це зручніше зробити...

— Гаразд...— сказав, подумавши, Гайдученко,— тільки мені здається, що він ніякого стосунку до цієї справи не має... Це якийсь анархіст, що одкидає життя й мимрить свою химерну філософію про стихії й самотність... Загалом він якийсь прицюцькуватий... І ото його бажання вступити до комуни є наслідок тієї прицюцькуватості...

— Однаково ти з ним поговори... Я з ним говорити не можу... Ти краще це зробиш... Спробуй його наштовхнути на відвертість і таке інше...

Розмова обернулася на ділову, і Чмир виходив із мезоніна спокійний і урівноважений, як завжди перед відповідальною роботою і в небезпеці. Беручись за відповідальну й небезпечну справу, він ставав холодно

розміркований та витриманий. Так само й тепер він, не гаючи ні хвилини, складав собі план дії, щоб завтра взятися його переводити в життя. Перше, що треба зробити, це пильно стежити за всіма в комуні й вивідати, куди подався дід Данило.

Чмир вийшов на подвір’я і пройшовся під дощем, щоб остудити гарячу голову. У комунарів уже не світилося, вони лягали спати рано, а в Карлюжиному вікні блимало світло і чувся стук молотка.

Чмир пішов до себе в кімнату і довго порався коло шухляди столу, запаливши каганця й завісивши вікно ковдрою. Він чистив і набивав свого маузера.

Упоравшись, Андрій поклав маузера в кобуру, причепив на пояс під френч і, не роздягаючись, ліг спати.

Розділ двадцять перший. Карлюга неспокійний

Карлюга вийшов уранці на подвір’я й подався до лісу. Сьогодні стояла тиха вогка година, коли в лісі чути навіть... власне серце, а крапля, що впала з дерева, лунко дзвенить у тиші, як порцеляновий дзвінок. Тома йшов дорогою і дивився на сосни, небо, вдихав холодну свіжість вогкого чатовиння й палицею задумливо ворушив мертве листя.

Він з якогось часу перестав зустрічатися з комунарами й виходив з кімнати не інакше, як визирнувши з, вікна, чи немає кого на подвір’ї. Йому набридли люди, і потяг до самотності з новою силою починав поставати в нього.

Пригода з Мартою сполохала його. Думки, що виникли в нього на ранок, були метушливо-панічні, як зайці, загнані собаками в безвихідь... Він не міг собі відповісти на одне,— з якої речі він заходився рятувати дівчину й чому почав верзти їй про своє кохання до неї, коли насправді те кохання є дивовижна брехня та наклеп на себе. Подумати тільки: він

— переконаний анархіст — і закохався! От він бере всі свої почуття жужмом у лабети розуму й починає аналізувати. Старанно перебирає найтонші ниточки свого арсеналу почувань, перетрушує кожен натяк на почуття і не знаходить нічого, щоб хоч віддаля скидалось на кохання...

Ха! Він просто дурника корчить, та й на тому! Смішно навіть говорити, що Тома може захопитись якимось там убогим дівчам, пришелепуватою гістеричкою, що закохана в свого бандита і не знає, що їй робити!.. Але той бандит, мабуть, розлюбив її? Усе може бути, все може статись... Але при чому тут він, Тома Карлюга, пустельник і філософ, що задля своєї філософії кинув життя, щоб не повертатися до нього, не повертатися до того огидного велетня спрута, що простягає свої мацки сюди й хоче захопити його в свої лабети та закрутити у вирі своїх стихій?

Карлюга, йдучи, ворушить мокре мертве листя, і в шелесті його йому вчувається нічний голос самогубці. Він дивиться на зелене чатовиння, і йому ввижається волохатий бог борів, а небо по-весняному прозоре, як очі вперше закоханої жінки...

Безперечно, вона йому ні на крихту не цікава, а коли й цікава, то тільки як патологічний тип для лікаря. Заплуталося дурне теля в хащах забобонів і не знає, як вийти з них... Воно не догадається просто відкинути всі ті забобони й вийти на чисте, і побачити чисте небо, і дихнути вільними грудьми повітря, що не отруєне людським оточенням...

Карлюга незчувся, як під ногами його замість мокрого листя заскрипів рудий пісок, і він вийшов на широку галявину, вкриту зеленавими від дощу дюнами. Дюни розбігалися ген-ген удалину й зливалися там у рівнину... Яке не бурхливе життя, а бурхливість та тільки зблизу помітна, які не різні люди, а різниця між ними є тільки, коли віч-на-віч розглядаєш їх. У далині моря всі прапори однакові й усі різниці стираються...

Пригадав Карлюга, ідучи пісками, і свою крадіжку. Навіщо він, власне, викрав ті дурні папери? Навіщо вони йому потрібні? І він спритьма вирішує, що папери йому не потрібні, що викрав їх так собі, знічев’я, поцікавившись чужими ділами... Ну й що ж?

Відповіді Тома не знаходить. Він бездумно йде дюнами й слухає, як вони хрумкають під ногами, немов коні, що жують овес.

Тома пройшов піщану просторінь і знову увійшов у ліс, і тільки тепер викристалізувалося у нього завдання його сьогоднішньої подорожі. Він не просто вийшов погуляти. Він пошукає місця, де б заховати свою самотність...

З кущів вибіг заєць і зупинився на стежці. Дурний заєць, він, певно, зроду не бачив людей, бо не тікає від Карлюги навіть тоді, коли він підходить ближче. Заєць, певно, народився навесні цього року і ще не здибувався з двоногим ворогом, а то він не сидів би так спокійно. Карлюга кашляє, і звук кашлю видається зайцеві таким дивовижним, що він стрибає, як підстрелений, і зникає в кущах.

Томі стає радісно. Він іде тепер молодечою ходою, і видається йому, що світ створено спеціально для його потреб.

Верстви минають одна по одній, а Тома йде все далі в ліс, аж поки не зупиняється на глухій лісовій дорозі, що в’ється в кущах і зникає десь за зеленими пагорками.

"Це дорога, певно, на Солоне... Звідси не більше як п’ять верстов до Мілководдя..."

Та шлях був куди коротший, ніж гадав Карлюга. Не минуло й півгодини, як він вийшов на галявину й побачив лісову сторожівню, а коло неї напіврозвалений сарай. Огорожі навколо не було, сарай од вітру міг завалитись, але сторожівня хоч і без вікон і без дверей, зате

міцна, і дерев’яний дах не зіпсований. Усередині було сухо, і Тома з приємністю сів на віконну лутку й озирнувся навколо. Піч розвалена, та її легко поладнати, він це зробить в одну мить.

Назад повертався Карлюга з легким серцем. Більше він не буде вагатись. Двічі чи тричі йому доведеться ходити, щоб перенести свої убогі лахи, але він не боїться цього. В умі він починає перебирати, скільки речей йому доведеться переносити, й доходить висновку, що за двічі він може перенести все.

"А Марта? — промайнула в нього підступна думка, і Карлюга миттю відповів: а при чому тут Марта? Хіба він обіцяв її няньчити, чи що?"

Він ухвалив нікому не говорити про свій перехід на нове місце. Так буде краще, і він, поки вистачить харчів, може жити в абсолютній самотності, а харчів у нього вистачить надовго... Він вираховує, скільки він може прожити на свої запаси, і з радістю констатує, що запасів вистачить на всю зиму. Цілу зиму він може не бачити людей! Яка втіха!

От уже показались паркани Липівської комуни, і Карлюга хоче пройти до своєї кімнати непомічений. Він озирає подвір’я, оскільки його можна було озирнути зовні, і нікого не бачить. Він сміливо ступає у ворота і натрапляє на Артема.

Артем стоїть коло колодязя й витягає відро води. Зобачивши Карлюгу, він привітно усміхається й киває йому головою.

— Добридень! — каже Гайдученко, і Тома ніяково відповідає на привітання. Він хоче, щоб Артем більше нічого не говорив, і він зміг би, не затримуючись, пройти до свого житла, та Гайдученко кидає відро й простує до нього.

— Як тулялося? — питає Артем і тисне руку Карлюзі.— Година чудесна!

— У лісі хороше,— нехотя відказує Карлюга, щоб щось сказати, і виявляє намір іти геть.

— Ви дозволите до вас зазирнути? — питає Гайдученко, помітивши бажання Карлюги йти.

— Прошу, прошу... Тільки не сьогодні,— додає він і відходить у бік флігеля.

"Чого він такий стурбований?" — думає Артем і стоїть замислено коло колодязя.

Потім він бере відро й несе до хати. У сінцях зустрічає Чмиря, що затурбовано нахилився й шепоче на вухо:

— Діда Данила немає й досі... він забрав своє манаття і нібито нікому нічого не сказав... Та я бачу, що комунари наші щось знають, та криються...

— Гм... гм...— мугиче Артем і, коли почулося за дверима шарудіння, заносить воду Вірі Павлівні.

Упоравшись з водою, Артем іде до мезоніна й сідає за стіл із своїми перекресленими паперами. Рука його нерухомо лежить на столі, а думками він витає десь далеко від цієї вбогої кімнати й почерканих паперів.

"Карлюга чогось неспокійний... Він щось задумав... Треба попередити Чмиря, хай простежить, а назавтра неодмінно зайду до нього..."

Знадвору чуть, як комунари поять скотину, і їхні голоси осінніми мухами б’ються в закурені шибки мезоніна. Іржуть коні, що застоялись у стайні, і дзвенять цеберки. Ці згуки не викликають більше в Гайдученка

почуття господарського хвилювання й уважливості; вони проходять повз його увагу, як і шкриботіння миші під підлогою або виття осіннього вітру в димарі...

"Але коли зайшов сюди Чмир?" — проноситься здивована думка в голові Артема. Він дивиться на Чмиря, що стоїть коло нього й щось говорить. Артем насилу ловить слова й перепитує:

— Що ти сказав?

— Та проснись же ти нарешті! Говорю, говорю, а він хоч би що, як кам’яний!

Чмир нахиляється до вуха Артема й говорить, гаряче дихаючи йому в шию:

— Марта спитала про діда Данила...

— Ну, то що?

— Нічого більше... Вона питає мене: "А де подівся дід Данило?" А я відповів, що не знаю... Чого вона цікавиться тим дідом?

Артем знизує плечима й нічого не каже. Що дивного в тому, що Марта зацікавилася дідом?

Чмир, звичайно, нічого дивного в тому не вбачає, але, в зв’язку з їхньою справою, це може щось та означати...

— Як ти думаєш? — питає він Артема і стежить за виразом його очей і обличчя.

— Ти якісь дурниці верзеш! — сердито бурчить Гайдученко й одсувається від товариша.— Хіба можна підозрівати в чому Марту?

Ой, який чудний цей Артем! Він, Чмир, зовсім і не думає підозрівати в чомусь ганебному Марту, але тут може бути та ниточка, по якій можна розмотати весь клубок... А Марта цікавилася дідом і ходила до Карлюги... Чого вона цікавилася дідом і ходила до Карлюги? Чи не знає цього Артем?

Артем розводить руки. Він нічого не розуміє і взагалі вважає, що Чмир захворів на шпіономанію... Ну, ще Карлюга, людина нікому не відома, але Марта! Та за Марту він може голову закласти!

Гайдученко говорить палко, і Чмир ніяковіє, але то на одну лише мить. Він оволодіває собою, і коли Артем виговорився, починає говорити Чмир. Він говорить без запалу, чітко вимовляючи слова, холодним тоном. Увесь час він пильно стежить за Артемом, і тому врешті робиться не по собі. Він ніби піймався на нехорошому вчинку, і старший суворо вичитує йому.

Чмир нікого не хоче підозрівати... Він тільки шукає ниточки, щоб розплутати клубок... На його думку, Марта поводиться якось чудно, не менш чудно поводиться Карлюга... Та й дід Данило зник невідомо чого... Не міг же дід кинути теплий куток на зиму? Так собі взяти й кинути? Та й які такі діла можуть бути в Марти до Карлюги? А хіба Артем не казав, що наречений Марти зазіхав на його винахід... на той, як його, темніт чи динаміт...

А хіба вони знають — хто такий той дід Данило? А може, він шпигун?

Гайдученко відчуває, що він кругом винен, і нотація Чмирева має всі підстави... Справді, він багато над чим не подумав... Але Марта! Ні, вона, звісно, не при чім тут! От хіба Карлюга? Але які можуть бути зв’язки між

ним і Мартою? Дівчина просто, певно, ходила до "мудрого пустельника" за порадою... Імовірно, що це так і було...

Чмир бере слово з Артема, що він неодмінно позондує завтра Карлюгу й усе докладно розповість йому. Він тепер увесь час слідкуватиме і за ложкарем, і за Мартою, і за всіма в комуні... ‘

Андрій поліз до кишені за хусткою, і Артем побачив під френчем у нього маузер. Наприємне почуття ворухнулося в серці, але він нічого не сказав товаришеві.

"Чи він думає забивати кого, чи що?" — думав Артем, коли Чмир стукав важкими чобітьми по сходах, ідучи вниз.

Якась байдужість і утома налягли на Артема, і він ледве переміг її, щоб дійти до ліжка. Він безсило ліг, і, як тільки заплющив очі, перед очима йому застрибали числа й формули, переплітаючись у божевільному танку...

Розділ двадцять другий. Розпанахані дні

Остання розмова з Чмирем справила надзвичайне враження на Віру Павлівну. Вона днів чотири ходила, не насмілюючись глянути в вічі Марті. Їй усе здавалося, що Марта зрозуміє змову проти неї і, чого доброго, втече або вдіє щось гірше за втечу.

"Але ні, Марта тут не при чому. Чмир, безперечно, помиляється... Що ймовірно, так це те, що Марта є сліпа зброя в чиїхсь руках... Але тоді, виходить, Чмир не помиляється?"

Віра Павлівна дуже шкодувала, що не можна вирядити Марту до якоїсь лікарні чи показати її доброму лікареві. Безперечно, її треба лікувати, і що скорше, то краще.

Вона вдалася в чорну меланхолію й останнім часом зовсім не говорить ні з ким.

Кілька разів до Віри Павлівни підступав Чмир, нагадуючи їй, що треба вивідати про Марту, але що можна зробити, коли Марта уперто мовчить? Ну от, немов німа або пришелепувата, що не второпає звичайних людських слів.

Та те, чого не могла домогтися Віра Павлівна, сталося само собою ввечері. Коли ще каганця не запалювала і вона сиділа коло темного вікна й думала свої думки, до неї нечутно підійшла Марта й поклала руку на плече. Це було так несподівано, що Віра Павлівна аж з місця схопилася.

— Чого ти злякалась? — спитала Марта й сіла поруч на стільці.

— Та я замислилась, а ти так нечутно підійшла...

Настала мовчанка.

— Віро, я хочу з тобою поговорити... Мені, Віро, тяжко...

Віра Павлівна м’яко взяла за руку Марту і в темряві намагалася поглянути в вічі. Але очей не видно було, і Віра Павлівна відчувала тільки нервове тремтіння руки дівчини.

— Марто, ти стала скритна й мовчазна... Хіба я тобі недруг, що ти від мене криєшся?

— Я більше не можу... Я знесилилася вкрай...

Марта нахилила голову на коліна Віри Павлівни й заплакала. Вона плакала тихо, як до краю знесилена людина, що в неї вже на ридання не вистачає сил.

Віра Павлівна гладила дівчину по голові, і їй невимовно жаль стало цієї самотньої дівчини, що до неї нікому немає діла. Їй пригадалися підозріння Чмиря, і обурення проти тих підозрінь заполонили її. Хіба може ця знесилена дівчина зважитись на якийсь сумнівний вчинок? Ні, то безпідставні підозріння, і вона зараз їх розвіє, як дим. Вона розпитає Марту і певна, що від тих підозрінь не лишиться і сліду.

— Кажи, легше буде...— мовила Віра Павлівна, коли Марта трохи заспокоїлася.

Та хіба легко розповісти про те, як людина стає на перехресті життьових доріг, не знаючи, куди їй іти? Хіба легко розповісти про дві душі, що сплелися в смертельному герці?

Марта збиваючись розповідає, як трудно їй боротися з собою... Там, у минулому, образ брата, закатованого жандармами... Вона віддана революції, і раптом цей Чорний Ангел її душі, що розпанахав її дні підступом і стоптав чоботом те, що було найкращого в неї...

Марта тепер ридає, як людина, що втратила найближчого друга.

Віра Павлівна мало розуміє туманні слова Марти про дві душі і розпанахані дні. Вона тільки невиразно здогадується, про що мова.

Ах, ще ця гістерія!

Марта тіпається в риданнях, і шкода її розпитувати. Віра Павлівна світить каганця й починає ходити коло Марти. Вона поїть її водою, і дівчина потроху заспокоюється. Віра Павлівна поклала її на ліжко й сіла поруч.

— Я, Марто, не зовсім розумію... Те, що ти віддана справі революції, це я знаю, але яка інша дорога послалася перед тобою?

Марта розповідає про свою зустріч з Петром рік тому. Вона була дуже рада Петрові... Віра розуміє її... Вона ж жінка... Але Петро дуже змінився...

Слова падають у мертвій тиші кімнати, як краплі далеко відшумілих злив. Вони наповнюють сухі русла й починають шуміти ріками многоводними та заполоняють всю увагу Віри Павлівни. Так от чого ця дівчина була така химерна останній рік! Так от яку трагедію писалося живою людською кров’ю так непомітно.

— ...Він, більше того... він сказав, коли ти хочеш бути моєю, роби мою справу... До цього часу ти зраджувала український народ... Він так і назвав мене зрадницею, що мусить умерти або спокутувати свій гріх і виправдати себе якоюсь корисною роботою... Він кляв мене й дивився такими очима, що скажи тільки я слово,— він уб’є мене або обійме як кохану...

Марта зупинилася, й тяжке зітхання вирвалося з її грудей.

— І він обняв мене... Я сказала слово... Я відреклася від усього і робила його справу... Я, Віро, за крихітку гіркого, гіркого кохання продала вас усіх: і Артема, і тебе, і Чмиря...

Віра Павлівна з жахом одсахнулася від Марти і стала на рівні ноги. Вихори почувань і думок налетіли на неї, і вона не могла з ними зволодати. Вона дивилася на Марту, на ту Марту, що вона їй допіру безмежно довіряла, з жахом і огидою.

Як сновида, вона одійшла від Мартиного ліжка й стала коло вікна. Там, за шибками, чорна ніч розливала місячний мед з-за хмар, а тут чорна істина сушила серце.

Чи не цілу годину простояла так нерухомо вражена жінка, аж поки не вгамувалося перше зворушення. Віра Павлівна згадала про свою обіцянку Чмиреві і, опанувавши собою, зовні спокійно підійшла до ліжка й сіла поруч Марти.

— Ти його кохала?

Марта кивнула головою.

— Папери ти вкрала?

— Ні...

— А хто ж? Ти знаєш?

— Не знаю... Дід Данило намагався украсти, та не встиг... Хтось інший раніш украв...

— Це ти правду говориш?

Марта підвелася на лікті і, дивлячись просто в вічі Вірі Павлівні, промовила з невластивою їй твердістю:

— Віро, не для того я говорила правду про свій ганебний вчинок, щоб тепер брехати.

У цих словах почулася і образа і гнів. Віра Павлівна пильно глянула на Марту, і їй стало ніяково, що вона так мимоволі образила дівчину. Справді, коли вона призналася у всьому, то хіба не заслуговує на довіру в дрібницях? Але як же ж бути далі?

— Марто, треба подумати, як виправити твої помилки... Треба подумати... Я поговорю з Артемом...

Марта злякано замахала руками.

— Не кажи нікому! — вигукнула вона.— Не кажи до якогось часу! Я подам знак, коли ти можеш розповісти! Ради всього святого, не кажи поки! Ну, ти хороша, благаю тебе, не кажи! Ну, день-два тільки!

Марта благала милосердя, і Віра Павлівна піддалася й дала слово мовчати.

Розділ двадцять третій. Записка на одвірку

Зранку наступного дня Чмир ходив насуплений і підозріло дивився на всіх. Він кілька разів заводив розмови з комунарами, та відповіді були недоладні й нічого не пояснювали Чмиреві.

Об обіді, стоячи на подвір’ї, він помітив, як Марта крадькома вийшла з сіней і, озирнувшись навколо, попростувала до воріт. Вона, видимо, не помітила Чмиря, що притулився до дверей сарая, ховаючись од дощу.

Марта пішла поза парканом садиби й невдовзі зникла за будівлями.

Чмиря як електричною іскрою пройняло. Він стрепенувся і вмить прослизнув через розламаний паркан до лісу. Андрій обережно посувався в той бік, куди зникла Марта, і не заспокоївся доти, доки не помітив її хустки за кущами на дорозі. Він щільніше загорнувся в пальто й подався кущами, весь час не спускаючи з очей дівчини. Марта йшла тепер не поспішаючи, немов роздумуючи про щось, і раз у раз підозріло озиралася. Видимо, що це не була звичайна прогулянка.

З кущів сипалася роса, і Чмир одразу промок, та ці неприємності не стримували його. Він постановив дізнатися, куди ж і по що ходить ця дівчина?

Нарешті Марта вийшла на галявину коло смолярень і зайшла в сарай. Чмир зупинився в кущах і чекав. Час тягся довго й нудно. Марта не виходила з сарая, і нарешті Чмир зміркував, що до сарая можна підійти, користуючись прикриттям кущів. Через п’ять хвилин він дивився в щілину, що робиться всередині сарая.

Марта сиділа на колоді, схопивши голову в руки, і плечі їй підскакували, немов її душив кашель. За шумом дощу нічого не можна було почути з сарая, і тільки коли ридання вирвалися каламутним вибухом, Чмир зрозумів, що дівчина плаче. Але чого вона плаче? Чого, власне, прийшла сюди плакати? Невже, щоб виплакати свої болі, треба йти майже за п’ять верст?

Чи не з годину просидів Чмир за сараєм, а Марта не рухалась на колоді, хоч плечі їй і не здригалися, як раніше. Та от вона підвелася і щось робить коло дверей. Потім, не озираючись, іде геть з сарая, і Чмир мусить вилізти на ріг будівлі, щоб простежити, куди пішла дівчина. Вона пішла старою дорогою, певно, додому, і Чмир не поспішає йти слідом. Його цікавить сарай, і коли Марта вже сховалася за поворотом дороги, він обережно прослизнув у двері задимленої будівлі.

Чмир уважно оглянув усе всередині, і раптом очі його притяг білий папірець, приколотий до одвірка. Папірець списаний олівцем,— це одразу відзначає Чмир. Він обережно висмикує шпильку, що нею він був приколотий, і читає написане, нічого не розуміючи. Він кілька разів перечитує нерівний почерк, але від того зміст написаного не стає зрозуміліший. Видимо, Марта багато вже говорила з тим, кому пише, і може висловлюватись натяками, не опасуючися, що її не зрозуміють. У папірці значиться:

"Хто те зробив, я не знаю. Я не винна. Приходь у наш день".

Чмир бере папірець і приколює його знову до одвірка Потім він виймає свою засмальцьовану записну книжку й старанно копіює записку.

Він певен, що натрапив на кінець ниточки, але як розплутувати клубка, не знає. Перше, що треба,— це розшифрувати таємний зміст цидулки. Він покаже копію її Артемові, і вони вдвох поміркують.

Чмир назад іде дорогою не ховаючись. Він ввесь мокрий од дощу і од роси, револьвер муляє бік, та Чмир не звертає уваги на незручності. Думки складаються в голові на тисячі ладів, і все те він без жалю відкидає, щоб скласти нову тисячу комбінацій і так само жбурнути, не використавши.

"Не треба думати про це",— ухвалює Андрій і силою волі спроваджує думки в інше русло. Він тепер думає про винахід Гайдученків і на всі способи прикладає його до дійсності. От він переходить піщані дюни й напружує фантазію, щоб уявити, як вони будуть вкриті золотою пшеницею. Але фантазія не допомагає. Ще осоку можна уявити на цих пісках, а не пшеницю або виноград...

"А може, все те тільки Артемова мрія? Може, з того винаходу нічого й не вийде? — проскакує зрадлива думка, та Чмир одгонить її геть.— Хай одразу не вийде, але врешті мусить же щось вийти. Хай вийде десята частина того, про що думає Артем, але й то багато..."

От тільки не може пристати Чмир на те, що винахід може відограти таку велику роль, як думає Гайдученко. Андрій доходить висновку, що як не крути, а винахід винаходом, а революція революцією, бо ж кожен винахід можна використати проти революції...

Думки Чмиреві несподівано перериває сіра полохлива тваринка. Заєць вибіг з кущів і зупинився на стежці, нашорошивши вуха. Заєць

роздивляється на рідкого гостя, що йде собі байдуже й не звертає ні на що уваги.

Чмир усміхається в ус і виймає з кобури маузера. Треба ж почастувати заячиною Гайдученків, що нидіють над картоплею.

Заєць немов відчув небезпеку й чимдуж чкурнув вздовж дороги. Вслід йому клацнув постріл, і тварина, кілька разів перекрутившись, упала на мокре листя.

Ого! Дядько Чмир ще не розучився влучати! Він бере зайця за задні ноги і йде до комуни.

Коло самого двору його зустрічає Карлюга. Він пильно дивиться на Чмиря й на зайця.

— Де це ви підчепили?

— В лісі витратив кулю...

— З револьвера?

Чмир киває головою. Що ж тут дивного?

Але Карлюга справді здивований. Хіба можна влучити зайця з револьвера? Це ж тільки випадок, очевидний випадок...

Чмир зовсім не хвалько. Він може довести, що він на бігу влучив зайця. От, може, добродій Карлюга не пожалкує за своєю шапкою і кине вгору? Одна тільки маленька дірочка... Згода?

Чмир виймає револьвер і готується до пострілу. Він наказує кидати і, коли Карлюжина шапка мотнулася чорного грудкою вгору, стріляє.

— Це неймовірно,— каже Карлюга, піднімаючи шапку з двома дірками. Куля влучила в бік і зробила дві діри.

З двору комуни на постріл вибігає кілька душ, і врешті з’являється на воротях Гайдученко.

— Киньте ви полошити людей. Ну як тобі, Андрію, не сором провадити свої стрілецькі вправи?

Але він сміється, побачивши обличчя Карлюжине, що недовірливо вертить шапку в руках...

— Це неймовірно, але факт,— говорить він нарешті сміючись і надіває шапку.

Чмир іде у двір, а Артем підходить до Карлюги й каже:

— Так ми, може, зайдемо до вас? Га?

Карлюга киває в знак згоди головою, і вони йдуть нагору.

Розділ двадцять четвертий. "Зачуханий анархіст..."

— Ви, здається, говорили Чмиреві, що бажаєте вступити до комуни?

— Так. Говорив...

Карлюга відповідає з легенькою посмішкою, зовсім не намагаючись її сховати.

Він сидить проти вікна, і Гайдученко прекрасно бачить ту посмішку.

— То що ж — був жарт, чи що? — суворим голосом питає Артем.

— Ні, який же жарт. Я справді хотів вступити до комуни... А тепер... Тепер роздумав...

Посмішка не сходить з губ Карлюжиних, та Гайдученко ясно бачить, що та посмішка не справжня, фальшива, що Карлюзі зовсім не смішне те, що він хотів вступити до комуни.

"Так, певно, посміхаються дипломати",— думає Артем і питає:

— Чому ж ви роздумали? — і коли ще Карлюга не встиг відповісти, перебиває сам себе: — Та що я вас взявся висповідувати? Справді, яке мені діло до причин, з яких ви передумали вступити до комуни? Вони мені ні до чого, запевняю вас...

Тепер Карлюга бачить, що справді Гайдученкові цікаві причини, але він удає байдужість. Тома злорадно усміхається — на цей раз щиро — і говорить:

— Та чого це ми справді завзялися сповідатися? Давайте краще просто говорити, що хто захоче... От, приміром, мені охота висловити своє побоювання, що з вашої комуни ні чорта путнього не вийде... Як ви гадаєте?

Гайдученко роблено недбало насвистує грайливого мотива, і мотив той ріже ухо фальшем.

— Ні, я не думаю, щоб нічого не вийшло... Чи ви, може, говорите про комунарів, а не про комуну?

— А ви що думаєте, що з ваших комунарів ні чорта не вийде?— ловить його на слові Карлюга й весело сміється. Він давно так не сміявся, як тепер.

Гайдученко відказує:

— Ви, нівроку, весела людина... Скажіть, будь ласка, і звідки тільки така життєрадісність!.. Невже від ночов?

— Ну, не сердьтесь! — кладе йому на плече руку Карлюга і вже серйозно говорить: — У вас, здається, нещастя?

— Так, неприємність...

— Ваш товариш говорить, що вкрали скриньку з паперами?

"Хіба Чмир кому говорив, що саме в скриньці були папери?" — думає Артем і киває в знак згоди головою.

— То що ж, ті папери дуже важливі, чи так собі?

— Ні, не дуже важливі!.. Там дещиця важлива, а решта пусте...

— Шкода, шкода...— висловлює свій жаль Карлюга и починає ходити по кімнаті. Раптом він зупиняється й питає: — А як ви гадаєте, хто міг таке зробити? Залізти вночі до вас? Га?

— Сказати певного нічого не можна, хоч і є підозріння... Та проте це нецікаво...

— Як то так нецікаво? А я хотів запропонувати вам послуги для розшуку пропалого...

— Ну, ви, мабуть, нічого не допоможете...

"Чого це я з ним патякаю тут?" — думає Гайдученко й не находить виправдання своїй балачці. Він встає зі свого місця коло вікна й наміряється йти, але Карлюга гостинно припрошує посидіти ще й поговорити.

— Я оце, одверто кажучи, хочу йти звідси. Набридла мені ваша комуна...

— Куди йти? — здивовано питає Гайдученко.

— Вибрав собі закуток глухий, глухий! Туди й піду жити. Треба втікати од усього, що має ознаки цієї безглуздої метушні, що зветься життя... Набридло... Я ж утік од усього, і от знову ви поставили мене в близькі стосунки з метушнею... Ні до чого це людині... Стихія життя втратила свою владу наді мною, я вільний спостерігач тієї стихії, не більше...

Карлюга починає довгий виклад своїх поглядів на життя, і в голосі йому бринить інтимне тепло. Та його філософія самотності й відмовлення від активної участі в житті починає дратувати Артема.

"Наб’є собі людина в голову дурниць і думає, що вона вже самого Саваофа за бороду держить... Скажіть, будь ласка, який шляхетний син нешляхетного батька!" — думає він докірливо, але слухає далі.

— Той Велетень, що спородив мене і виняньчив, щохвилі простягає до мене свої лабети, як спрут, але я добре вивчив його характер та звички й призвичаївся своєчасно уникати полону...

"Га! Яка "абсолютно вільна людина"! Тільки подумати, що ще такі дурні не перевелися!. Але хто ж то такий, той Велетень, що хоче ухопити в свої лабети шляхетного свого сина?"

— Це що ж, люди або людство простягає до вас свої лабети, щоб знову вас полонити? Чи щось інше ловить вас? — Гайдученко питає й посміхається нарочитою глузливою посмішкою.

— Не людство, звичайно, а дух життя, метушлива субстанція, що живе однаково і в людині, і в самій природі... Тут і біологія, і зоологія, і

загалом фізика... З усім цим я порвав пуповину, і ніщо не поновить її, і ніщо не зв’яже мене з тим, що зветься життя...

Щось штовхнуло Гайдученка зсередини. Він, як ошпарений, схоплюється з місця, стрибає до дверей і, повернувшись до Карлюги, починає вигукувати лайливі слова, добираючи найобразливіших, найгостріших, найотруйніших:

— Ідіот!.. Миршавий імпотент!.. Кретин!.. Зачуханий анархіст!..

Артемові не до снаги стримувати себе. Лайливі слова вилітають каламутними клубами й дзвенять іржавим залізом у задимленій кімнаті пустельника. Нижня щелепа Артемові тремтить, увесь він нервово пересмикується і, видимо, над силу виходить геть з кімнати.

Карлюга стоїть і спокійно дивиться на свого разхвильованого гостя.

Артем вибігає надвір, і холодний вітер з дощем студить йому спітніле чоло. Побоюючися, що когось може зустріти, він похапцем іде до свого мезоніна. Він заходить до кімнати й замикає за собою двері на засув. Одійшовши від дверей, він раптом бачить у кімнаті Чмиря. Чмир дивиться на Гайдученка з пильною увагою і, ніби задовольнившись оглядом, підходить до нього й бере під лікоть.

— Є справа...— говорить він і сідає разом з Артемом на ліжко.

Артем зле втямлює, що Чмир розповідає про записку, про Марту. Андрій говорить швидко-швидко, і слова, як осінні мухи об шибки, б’ються об свідомість Гайдученкову, відлітають, щоб знову задзвеніти в ушах. І як у дзижчанні мух нічого, крім осінньої нуди, не добереш, так не добирає змісту Андрієвих слів Артем. Тільки одна тривога тремтить неспокійною струною, і Гайдученко робить зусилля, щоб зрозуміти, що говорить товариш.

Він проводить рукою по чолу, немов роздираючи завісу, що спала на його мозок, і, знітившись, говорить Чмиреві:

— Ти не хвилюйся і кажи все докладно... Я щось нічого не второпаю...

— Та я й так, здається, кажу толком! — аж образився Чмир і вдруге починає докладно розповідати про свою пригоду в лісі і про Марту, і про сарай, і про записку. Він витягає свою заялозену записну книжку й подає Артемові. Гайдученко уважно розглядає записане там, і йому стає ясно, в чому річ.

— Що ти з приводу цього думаєш? — допитливо дивиться Чмир на Артема і бере з його рук записну книжку.

Гайдученко мовчить. Він довго й уперто мовчить. Дивиться на шибки вікон, уважно розглядає їх, встає з ліжка і ходить широким кроком по кімнаті. Чмир стежить за ним пильними очима, і йому здається, що Артем на нього сердиться і от-от почне лаятися. Та то тільки так здається. Артем раптом зупиняється посеред кімнати й дивиться в вічі Чмиреві.

— Безперечно... цей... лист... адресований... Петрові...

Артем ще кілька разів проходить по кімнаті і знову

так само зупиняється перед Чмирем.

— Це тільки підтверджує твою думку про участь Марти... Так, тепер я певен, що ця психопатка викрала для мого брата мої папери! Я певен у тому, сто чортів його матері! Я певен!..

Артем починає кричати, люто б’є по підлозі, хапає стілець і розсаджує його об одвірок.

Чмир не сподівався такого кінця. Він сильними руками бере Артема за плечі й веде до ліжка. Артем тепер м’який і безвільний, як єдвабна лялька. Він здається Чмиреві й лягає горілиць на ліжку. Його тіпає нервова лихоманка, і Андрій дає йому випити води.

— По-перше, ти не хвилюйся... Справу треба вести обережно й не вигукувати зарані того, чого не можна говорити загалом... Ти дуже нервуєшся... Це нехороше...

І коли вже Гайдученко заспокоївся, Чмир почав про діло:

— Ти кажеш, що листа того писано Петрові?

— Так... Нема ніякого сумніву...

— Виходить, він десь тут?

— Можливо... Він цікавився моїм винаходом... Марта, очевидно, допомогла йому викрасти...

— Гаразд. Я буду стежить тепер за Мартою. Вона не втече моїх очей... А як Карлюга? Ти говорив із ним?

— То пусте... На біса йому папери! Та й взагалі він думає переходити на нове місце... Казав, що вибрав уже собі місце...

— Гаразд. А твій брат, Петро, не подавав тобі звісток про себе?

— Ні, і подавати не міг, бо ми розійшлися давно... Він має мене за комуніста, а значить — за свого ворога...

— Гаразд. Ти лежи спокійно й не виходь з хати. Це буде найкраще. Я скажу, що ти занедужав трохи, а Вірі Павлівні скажу, щоб носила тобі сюди їсти...

Гайдученко дивився на Чмиря, і йому здається, що він маленький і безсилий, а цей мужній Чмир може все, і нічого немає такого, що б він не міг зробити. Точнісінько так, як думають малі діти про своїх батьків...

Так, він буде лежати. Він зробить усе, що не накаже йому Андрій. Він виконає все, як дисциплінований солдат...

На сходах за дверима гупають чоботи Чмиреві,— то він. повертається від Артема. От кроки затихли, і тиша заволоділа кімнатою. Артем поводить очима, і кімната йому здається якоюсь незнайомою, немов він уперше прийшов сюди і ліг на чуже непривітне ліжко...

Розділ двадцять п’ятий. Марті байдуже...

Другий день переносить Карлюга свої манатки на нове житло. Устигає він за день тільки раз сходити до нового місця, та й то стомлений приходить назад.

Сьогодні, повертаючись, він зустрів коло самого двору Марту й привітався. Дівчина відповіла легеньким поклоном і намірялася пройти мимо, та Карлюга зупинив:

— Ви, панно, не думаєте, що нам треба поговорити?

Марта серйозно дивиться в вічі Карлюзі, і уста їй

нервово тремтять. Ледве чутно вона говорить:

— Я прийду сьогодні ввечері...

Такої відповіді не сподівався Тома. Спочатку він аж отетерів, а потім, опанувавши себе, сказав:

— Буду чекати...— і уклоняється з такою собі ласкавою посмішечкою. "Фу, як парикмахер! — докоряв він себе за посмішечку, йдучи до житла. — Але навіщо йому потрібна Марта, що він її запрохує до себе?" — думає Карлюга і робить висновок, що Марта йому ні до чого і що він спитав її так собі, між іншим. Тепер вона, без сумніву, прийде, але що він мусить їй говорити, як поводитися?

Карлюга сідає коло груби. Він стомився й змок під цим проклятущим дощем. Запалює тріски в грубі і перед привітним теплим огнем роззувається та гріє ноги. Мимоволі спадає на думку розмова з Гайдученком, і йому стає ніяково за себе.

Гайдученко, безперечно, дуже хвилюється. Очевидно, паперам тим він надає великої ваги. Ну, звичайно ж, не щоденникові, а тим формулам, що їх ніяк не міг розібрати Карлюга. Надто там щось намудровано, як то завжди буває з людьми, що певні своїх перемог над стихіями. Бідна, бідна людина! Вона вважала себе завойовником, і він брутально відняв у неї фікцію завойовництва, розвіяв марево, яким, мабуть, тільки й жила ця людина... Бідний еквілібрист над прірвами нерозгаданого!

Але з якого це часу Карлюга почав уболівати над еквілібристами? Чи не завелика це шана для них?

Карлюга заплющує очі й скупчує думки. Ось відокремлюється від землі другий Тома Карлюга, той, що не носить брудної білизни та драної шинелі. І зноситься той Карлюга білою байдужою птицею над життям, і діла того життя ворушаться внизу, як бактерії під мікроскопом. От і земний Тома з своїми ділами... Ах, який він цікавий! Просто геніальний той земний Карлюга в своїх ділах! Він навіть закоханий у дівчину, у

звичайну дівчину! Це ж надзвичайно цікаво! Анахорет і аскет... закоханий!..

Абстрактний Карлюга раптом падає з височини своїх абстракцій і летить у прірву, ототожнюючись із земним Карлюгою. І Карлюга в брудній земній білизні встає, як Савонарола, і говорить уголос:

— Досить цього ідіотства! Ти думаєш, що я не маю права робити й відчувати те, що роблю й відчуваю? Ти, абстрактний імпотенте, кривобокий дегенерате, висхлі мощі! Ти смієш глузувати! Так, я закохався, і ти, небесний йолопе, мусиш це знати і знати, що я маю на те право!

Карлюга схвилювався і п’є воду. І замість води теплими струмками ллються в душу Томи нові, давно забуті звуки. Він сідає знову перед грубою й відчуває себе гадюкою, що скинула стару шкуру і гріється на сонці.

"А стихія ж як? — питає єхидний голос.— А Велетень, що прагне захопити тебе в полон?"

— Хи-хи! — сміється Карлюга тихо і з насолодою гріє ноги.

Йому тепер навіть неприємно, що він не встиг узутися, коли прийшла дівчина. "Яка нечемність!" — дорікає він сам собі в думці і просить вибачити йому за непристойний костюм і хвильку зачекати.

Марта здивовано слухає господаря й озирається по кутках. У кімнаті багато змін. Деяких речей, що раніше впадали в вічі, немає в кімнаті, і це дивує дівчину.

— Ви, здається, багато речей поховали? — питає Марта, і від цього простого запитання Карлюзі робиться тепло. Він уже взувся й пропонує гості сісти на стільчик коло вогню.

— Надворі така гидота! — каже він тоном дячихи, щ0 хоче вести пристойну салонну розмову з гостями.

Несподівана посмішка проскакує на губах Марті, і вона відвертається до огню.

Але годі. Карлюга хоче бути серйозний. Він підсовує колоду ближче до Марти й сідає.

— Я хотів про дещо поговорити з вами... власне, вияснити деякі питання, що надзвичайно мене цікавлять...

Марта не ворушиться. Вона стежить за полум’ям у грубі й хитає головою, припрошуючи говорити.

— Ви тієї ночі... серйозно думали?..— Карлюга зам’явся.

— А вам яке до того діло? — прискаливши око, говорить Марта, але Карлюгу це не збиває з тону.

— На ваш погляд, мені, звичайно, ніякого діла до того немає, але насправді, тобто на мій погляд, у мене багато до того діла... Бо, бо... я розгадав вас і тому-то й чіпляюся до вас із розмовами... Пробачте, але коли я вам набридаю, ви тільки скажіть — і я...

Марта немов лякається цих слів і упередливо махає рукою:

— Будь ласка, говоріть... Я охоче слухатиму...

Після розмови з Вірою Павлівною Марті стало легко, немов вона довго тягла на плечах важкий тягар, а тепер скинула й почуває себе краще. Вона ніби морально випросталась, зляканість з її очей зникла, і природжений гумор почав посідати місце затурбованості. От і тепер

Марті чомусь легко говорити з сцим коміком, як вона сама собі називає Карлюгу, і вона не вагаючись може розповісти йому багато такого, чого вона не скаже найближчому другові.

Вона так мало говорить останнім часом, і їй кортить поговорити.

— Я дуже радий... дуже радий...— "Чи вона чула мої слова про кохання, коли лежала напівпритомна?" — думає Карлюга й провадить далі:— Я, коротко кажучи, знаю, що у вас горе... Я знаю, що вас розлюбила людина, якій ви довіряли ціле життя...

Марта здивовано піднімає брови, і іскорки гумору гаснуть їй в очах.

— Він вас не любить, це я напевно знаю, він хоче вас використати, як використовує двірник куховарку, що краде для нього панські котлети...

Ще більше здивування відбивається на обличчі Марти.

— Боже борони, я не хочу на щось натякати... я тільки хочу сказати, що не було щирого ставлення, а тільки удаване...

Дівчина заперечливо крутить головою, а Карлюга, не помічаючи цього, говорить далі:

— ...Треба було удавати закоханість, бо інакше не можна використати дівчину, що не стане ж, справді, за гроші робити різні сумнівні речі й виконувати не зовсім принагідні доручення...

— Ви, пане, занадто багато говорите дурниць! — різко зупиняє його Марта і встає. Їй треба йти звідси після сказаного, але, на щастя, Карлюга просить вибачення, благає її не йти, і вона сідає задоволена, що не довелося кинути цієї людини.

Осінні присмерки синьо туманять кімнату, і світло з груби палахливо стрибає по стінах, по речах, по обличчях. Карлюга не світить каганця і тільки час од часу нахиляється, щоб підкинути дров у грубу.

— ...Я далеко більше знаю, ніж ви думаєте,— каже Карлюга і вдивляється в вічі Марти,— і те, що знаю я,— т і л ь к и я з н а ю. Ви можете на мене звіритись. Так само, як можете звіритись у тому, що я кохаю вас...

На Марту ці слова ніби не справляють враження, тільки чоло їй похмурилося та вуста заворушились незадоволено.

— Ви що ж, може, слідкували за мною? — питає несподівано Марта й очікуюче дивиться на Карлюгу.

Тома відвернувся й ніби не чує запитання, але по паузі спокійно каже:

— Так. Я за вами ввесь час слідкую,— і дивиться, яке враження справили його слова на дівчину. Та Марта спокійна, ніби чує звичайнісіньку річ. Пауза тягнеться довго, і Карлюга перший порушує мовчанку:

— Коли хочете, я все вам розповім, що я знаю,— решту ви можете таїти...

— Я вас слухаю...— ледве чутно відказує Марта.

— Розповідати, власне, небагато доведеться... Ваш наречений вас покинув, бо ви йому не допомогли... Та ви знаєте, в чому не допомогли... Ви збиралися вмерти, але я став на перешкоді...

Карлюга раптом зупиняється, немов спіткнувшись.

— Ви тепер перебуваєте в стані... у важкому стані...— закінчив коротко Карлюга й дивиться на Марту, не спускаючи очей.— Ви можете мене картати за ці мої слова, але я все знаю...— додає він.

Марті байдуже. Їй нема чого втрачати, і вона нічого не боїться. Ця людина врятувала її од смерті і тепер тепло дивиться у вічі. Їй мало хто тепло дивився... Зазнавши самотності замолоду, вона пішла на виклик Петра, а тепер вона знає, що той виклик нещирий, хоч, може, спочатку в почуттях Петрових і була молодеча хороша щирість.

Напевно, та щирість була; Марті це допевне відомо. Вона зазнала тоді тепла, якого не відчула, коли зустрічалася з Петром тепер...

— Я піду вже...— каже Марта, підводячись із свого місця, і, помітивши ляк на обличчі Карлюжиному, додає: — Я прийду завтра до вас... увечері...

Карлюга проводить Марту до дверей і поводиться, як юнак на першому любовному побаченні. Він не знає, що робити.

Коли вже двері зачиняються за Мартою, він бажає їй "на добраніч" і чує від неї те саме!

Радісно схвильований Тома ходить по кімнаті, і йому здається, що він став ніби легший, а м’язи по-молодечому пружиняться, і хочеться скакнути і загалом вибрикнути. Але він стримує себе. Він завтра віднесе струмент на нове місце й дещо пристосує в новому житлі, щоб можна було вже палити піч і ночувати, не боячись пронизливого осіннього вітру. Він вернеться назад, і йому залишиться тоді взяти решту манатків і вже назавжди піти геть звідси...

Але як же Марта? Марта, Марта... Та хіба вона не піде з ним?

Карлюга ходить по кімнаті й думає, але думки якісь чудні і зовсім не нагадують поважних думок філософа-анахорета.

Розділ двадцять шостий. Нічні відвідини

Артем пильно дотримував обіцянки, що він її дав Чмиреві, і рідко виходив із свого мезоніна. У комуні всі знали, що він хворий, і питалися про здоров’я, зустрічаючи його згорблену постать у шинелі.

Переважно ж Артем сидів у себе і старанно записував уривки згадок, шматував написане й брав чистий аркуш, щоб через годину пошматувати і його.

Чмир же ходив замислений і суворий. Він рідко зазирав до Артема, а більше стежив за Мартою. Та вона не виходила навіть за ворота, а тому, що вона відвідала Карлюгу, він не надав великої ваги,— дівчина, певно, шукає поради в пустельника, що так уславився своєю мудрістю... Чмир бачив, як вона вийшла від Карлюги і нічим не видавала неспокою чи бажання скрити свої відвідини анахорета.

Спав Андрій не роздягаючись і не скидаючи з себе маузера. "Все може статись",— думав він і спав сторожко, часто прокидався вночі і виходив на дворище послухати та подивитись, чи немає чого підозрілого. За цими турботами він забув за комунарів,— він був переконаний, що з них ніхто, окрім Марти, не був причетний до крадіжки паперів, тому вони його й не цікавили.

Повсякчасне сторожування дуже стомлювало, але Андрій поклав собі не здаватись, аж поки не дізнається про все чисто.

Він простежив, поки повернулася Марта від Карлюги, і навмисне зайшов до кімнати Віри Павлівни, щоб пересвідчитись, що Марта нікуди не збирається йти. Марта справді лагодилася спати. Чмир спитав дещо з господарства й пішов собі з наміром лягти й виспатися цю ніч. Та раніш,

ніж лягати, він зайшов провідати Артема й застав його за паперами. Артем сидів за столом і виводив незрозумілі Чмиреві числа та формули, а побачивши товариша, кинув писати і майже весело привітався.

— Ну, як твої справи? Що помітив цікавого?

— Цікавого нічого... Марта тільки ходила до того ложкаря й повернулася в доброму настрої... Що вона, ворожити до нього ходить, чи що?

— Не знаю... Може, й ворожити! Адже ж він тут за премудрого Соломона править! — відповів посміхаючись Артем і почав лаштувати ліжко. Говорити не було про що, і Чмир, побажавши на добраніч, пішов собі наниз.

Та Гайдученко не збирався лягати. Йому просто хотілося залишитися на самоті, і він почав лаштувати ліжко, щоб Чмир зрозумів це як його намір лягати спати і залишив би його самого.

Уже кілька ночей сон уперто не бере очей Артемових, і він цілі години ступає вздовж кімнати, як самотній в’язень в одиночній камері. Кімната невелика, тому він ходить по діагоналі, відсунувши для зручності стола.

Він ходить і ходить, а думки плутаються в нього й змішуються, і він виразно почуває, що втратив силу стримувати їхній збурений потік.

І коли навіть сторожкий Чмир спить, Артем годинами вдивляється в одну точку, викликаючи сон. Та сон не сходить до гарячої голови його, і думки ще більше каламутяться.

"Цікаво, котра тепер година? — подумав Артем і, ніби у відповідь на цю думку, почув ледве чутні кроки на сходах.— Хто міг іти до нього в

таку годину? Чи не трапилося чого і Чмир іде попередити? Так, це безперечно він",— думає Артем і сидить на ліжку, очікуючи.

Двері відхиляються повільно, і коли вони розчинилися зовсім, на порозі з’являється незнайома постать. Постать, розвіваючи поли кавказької бурки, як великі чорні крила, повертається й зачиняє за собою двері. Все це людина робить безшумно, і Артемові спочатку здається, що це сон і він мусить прокинутися, щоб одігнати привид. Він схоплюється з ліжка і стоїть, дивлячись широкими очима на прибулого. Гість так само дивиться у вічі Артемові, й на вустах йому з’являється гостра їдка посмішка, і та посмішка знайома Артемові, от тільки не може він пригадати, де раніше її бачив і чи бачив взагалі, чи йому це тільки здається.

Незнайомець раптом одводить очі від Артема і скидає свою чорну бурку просто на підлогу — вона стоїть маленьким шатром, а гість, озброєний револьвером, шаблею й карабіном за плечима, стоїть перед Артемом стрункий і високий, як усучаснений архангел, що змінив свого архаїчного вогняного меча на машинну зброю.

— Ну, Артеме, ти ще не впізнав? — питає гість і сідає, не зводячи очей з господаря.

Він дбайливо поправив шаблю й карабін, що заважали йому.

— Петре! — скрикнув Артем, і очі йому широко розкриваються. Так, це Петро, але як він не схожий на того Петра, що він знав його колись у дитинстві.

— У тебе всі підстави дивуватись,— говорить Петро з незмінною посмішкою,— і всі підстави не впізнавати мене. Час багато змін наклав і на тебе, а мені ще й додавати тих* змін треба...

Петро гладить свою чорну бороду, і Артем дивується: чого вона в нього чорна, коли він сам зроду-звіку був русявий? Але ж то... додавати змін...

— А ти що ж, ховаєшся від кого, чи що? — питає він Петра й одразу відчуває, що ставить недоречне питання. Він нітиться й говорить попередливо:— Звичайно! Звичайно!

— Я ж тут між ворогами! — каже Петро й додає: — Я ж Хворост!

Але Артема це не дивує. Він знав, що під ім’ям Хвороста крився його брат. От тільки чого це він прийшов до нього? Чого йому треба? Чи, викравши документи, він ще хоче чогось од нього? Хвиля обурення й огиди до цієї людини, що звалася його братом, налетіла на Артема, і він уже ладен був вп’ястися йому в горло й вимагати повернути папери, як Петро промовив:

— А ти в комуністи пошився? Га? — Петро глузливо засміявся собі в бороду, і Артем бачив, як тряслося від сміху тіло братове, а самого сміху він чомусь не чув. Артем мовчки подивився на брата й ступив два кроки до нього, не спускаючи очей.

— Чого тобі від мене треба?

Петро перестав сміятись, і зненависть виблиснула в його зіницях. Він став перед згорбленим Артемом стрункий, як тополя, і міцний, як скеля.

— Чого мені треба? Ти думаєш — твоя більшовицька шкурка? — він говорив, розставляючи слова й хижо посміхаючись білими зубами з-за чорної бороди.— Ні, братику! Шкурка твоя мене не цікавить! Ціна не висока!

Артем загрозливо шарпнувся до брата, але, побачивши у руках того пістоля, наставленого в груди, зупинився.

"Коли він витяг зброю?" — промайнула думка, але навіщо це знати, коли він запевний бранець цього звіра і він може робити з ним усе, що захоче. Артем люто прошипів, немов кинув шмат гною в обличчя:

— Ти... бандитська морда! — і слова вилетіли з його горла з хрипом придушеної людини.

— Не нервуйся, братику, і не псуй собі даремно нервів та крові. Я вже не той, що був колись, і прийшов не на побачення з "рідним братом", а маю серйозну справу... Пробач, що зневажливо поставився до твоєї шкури!

Він дужими руками взяв Артема за стан і посадив його проти себе. Артем не виявив опору і, як безвольна лялька, сів на стілець, та, немов загіпнотизований, дивився на Петра.

— От бачиш, ти вже й заспокоївся! З тобою тепер, чого доброго, можна буде договоритись...

Артем похмуро мовчав.

— Справа ходить про твій винахід... Про той, що ти мріяв колись давно і так запально розповідав мені, коли в тебе ще нічого не було зроблено... Ти, звичайно, як то й пасує до твоєї натури, мав цілком вегетаріанські наміри... Я до цієї почесної категорії не належу, це ти знаєш, і дивлюся на твій винахід трохи іншими очима, очима козака, будівника незалежної України!

Він стис лівою рукою шаблю й підсунувся до Артема ближче:

— Я дізнався через свою агентуру, що ти винайшов вибухову речовину неймовірної сили...

Артем устав із свого місця, і здивування скувало його всього.

— Я про це нікому нічого не казав! Це брехня!

— Будь певен, що агентурні відомості я уважно перевіряю сам і добре знаю, що це не брехня... Я не став би тебе турбувати особисто, а вирішив...

— Украсти документи! — вихопилося в Артема, і він весь затрясся.

— Тільки не хвилюйся. Я справді ухвалив украсти в тебе твої робочі папери, щоб почати виробляти речовину у великих кількостях на потреби боротьби з московською наволоччю... Тепер я це можу говорити тобі відверто, бо тих паперів мені не пощастило вкрасти! Ти їх, очевидно, добре заховав і удаєш, що їх у тебе вкрадено. Але цим мене не обдуриш! Папери мусять бути в мене! Я до них доберуся, хоч би для цього треба було переступити через твій труп!

Артем остаточно отетерів. Що він говорить, цей... бандит! Що це — містифікація чи справді так? Коли це так, так хто ж тоді викрав скриньку? Де і в яких руках його папери?

— Скриньку з паперами у мене вкрадено...— сказав глухо Артем.

У кімнаті нависла задушлива мовчанка. Артем важко дихав, а думки його плуталися, і він почував, як сили покидають його і неймовірна неміч огортає все тіло його. Він ледве вже сидів на своєму місці, а Петро розглядав брата, як цікавий експонат на виставці, і почав повільно, не хапаючись одягати свою кавказьку бурку. Він дбайливо поправив на голові шапку-кубанку й зручніше влаштував карабін за плечима.

— От що, Артеме, я більше тебе сьогодні не буду турбувати. Піду зараз із тим, щоб через три дні у мене була вся твоя "музика"... Розумієш? А не буде — я вживу заходів добути силою. Я йду, але ти не подумай піднімати ґвалт і будити своїх "комунарів", бо я тут не один, і хлопці церемонитися не стануть...

Петро махнув чорними крилами, виходячи в двері, і притишені кроки його почулися на сходах...

Артем безглуздо, без думок і почувань, дивився на світло каганця.

Розділ двадцять сьомий. Примари

Марта тієї ночі снила сон. Ніби вийшла вона сонячної днини на широкий луг, і лугові тому не було ні кінця, ні краю. Обернулася Марта назад і побачила, що там так само немає краю лугові, а тільки голубе небо спирається на зелену тарілку прозорим ковпаком. Вітер лагідно віє в обличчя, і метелики пурхають такі великі й кольористі, що Марті дивно, як вона раніше не помічала такої краси. Марта йде все вперед і вперед, і раптом у неї з’являється думка, що, може, вона не вперед іде, а назад, бо чому це вперед? Справді, вона не знає, куди йде, вона тільки знає, що йти конче треба, і коли вона зупиниться, то станеться щось неймовірне, якась катастрофа або непоправне нещастя. Не то що знає це Марта, а почуває і вірить, як колись вірила в бога та в янголів...

Ні, вона тепер не вірить ні в бога, ні в янголів, а вірить, що їй треба йти і що там, за обрієм, її чекає те, чого вона прагла ціле життя. Чого вона прагла ціле життя, вона також не знає, а відчуває, що прагла вона спокою. Спокою такого, який ніколи не трапляється в житті...

Але ні, вона знає, куди йде. Вона йде в країну гармонії, де немає ні злих, ні добрих, де немає боротьби, а тільки музика. Музика вирішає всі людські справи і взаємини.

Ах, нащо їй знати, куди вона йде? Їй так треба йти, а сонце так щиро світить! А метелики такі кольористі! А трави такі теплі від сонця й від землі

Марта почуває, що вона вже не торкається лугу, їй приємно, що вона не знівечить ногами квіти, що розкривають жадібно свої очі назустріч

сонцеві. Вона помахує руками, і тіло її пливе понад травами, як пара або хмарка. Марта зараз може й вище піднятися й оглянути далекі шляхи, що завилися понад лугом. От вона пливе дедалі вище, і раптом очі її тьмаряться жахом,— там, за квітним лугом, чорніє жахлива прірва! Немов велетенський дракон одкусив край зеленого лугу й тримає його в своїй огидній пащі. Прірва та роззявилася й жадає проглинути і землю, і небо, і все суще на землі й на небі. Так от куди вона йшла лугом! Так от що її чекає там, спереду!

І Марта відчуває, що над прірвою вона літати не зможе, що це тільки над лугом вона літає хмаркою, а над чорною пащею вона зробиться по-земному важка і впаде туди в безвість...

Жах охоплює її, і вона прокидається із спітнілим чолом. У кімнаті тихо, і тільки чути, як за параваном рівно дихає Віра Павлівна та шумить невгамовний дощ за вікном. Ще миші своїми гострими зубами шкребуть за стіною, сточуючи вічність, і більш нічого.

Марта лягає зручніше і знову засинає. Пелена сну розсовується, і знову вона бачить себе на лугу, але прірви немає. Вона каже собі: то тільки сон, і більш нічого. Не може бути за лугом прірви! За лугом прекрасні сади й рум’яні яблука на деревах, і птиці і вдень і вночі співають на рясному гіллі. Вона це знає, і дійде до тих садів, і буде їсти рум’яні яблука і слухати птиці. А прірв загалом немає на світі, то вигадали злі люди...

Марта тепер просто йде, і їй легко від повітря, і від сонця, і від неба. Луг пахтить травами і листям, метелики милують очі, а бджоли солодко бринять над квітами.

Раптом Марта чує позад себе кінський тупіт і обертається. Серце їй забилося, як підстрелена пташка, вона ламає руки й не може бігти, втекти, і ніде сховатись на цьому рівному лузі з лискучими травами. З обрію скаче просто на Марту верхівець, і кавказька бурка його

розвівається, як крила чорної птиці. Немов то не верхівець, а крилатий кінь мчить на неї. І потроху чорні крила почали ширитись і затуляти небо, трава припала, як спалена, а квіти стулили злякано свої пелюстки.

У грудях солодкий лоскіт, і думка калатає, немов у дзвін: це він повернувся до неї! Це він, що кохає її, повернувся до неї, до своєї Марти!

І справді, він нахиляється з коня до неї і дужою рукою підводить на рівень із своєю головою. Вона тепер тільки бачить його очі в ореолі кубанки і чує слова, що, як черствий хліб, душать її:

"Будь ти проклята від нині до віку! Ти не пішла за мною, спродалася ворогам! Я думав, що кохаю тебе, але то брехня! Я сам собі набрехав про кохання! Я ненавиджу тебе всім серцем, і душею, і всією істотою своєю".

Він випускає її з рук, і Марта падає на землю. Тупіт потроху стихає, і вона розплющує очі. Над нею сіре небо нахилилося, як гробова дошка, а під нею груддяста гола земля, збита копитами й висушена сонцем. Вона дихнула, і дим пожеж задушливо наповнив її легені. Вона встала й почула далекі зойки мордованих людей, і побачила зловісні заграви над обрієм...

"То тільки стихія... Темна й чорна стихія, нездоланна й проклята одвіку... Тікаймо звідси!"

Іззаду, нахилившись над нею, Карлюга говорить ці слова, і вона притискується до нього, що може захистити її, таку немічну й безпорадну.

"Не можна тікати,— каже вона,— там мордують людей, там горять оселі, як я можу тікати? Ходімо туди, ходімо до наших батьків, що їх мордують за наші гріхи, ходімо..."

"Ми нікуди не підемо. У світі є тільки я та ти. Решта нам не потрібна".

Карлюга бере її на руки й несе, і раптом їй стає легко, немов на болючу рану поклали наркотик, що вгамовує біль, і вона рукою обіймає Карлюгу за шию й притискується до його грудей щільніше. Очі в невимовній млості заплющуються, і Марті здається, що вона маленька, маленька!

Вона розплющує очі й бачить, що там, де вони пройшли, зеленіє трава, і несміливо підводяться з трави голівки синіх квітів, а щодалі — буйніші трави устеляють їхній шлях, і квіти розкішні гордо вилискують тисячами барв на сонці, і метелики дивні тріпочуть крильцями в повітрі, а птиці голосисто гойдають сонячне світло, і воно падає вогнистим водограєм на землю й дзвенить...

"Це моя країна! Це вона так пишно квітне! Це вона дзвенить і купається в сонці!"

Марті робиться тепло на душі, і сльози тихої радості лоскочуть у грудях...

Вона не бачить Карлюги, а тільки відчуває його сильні руки... А він іде вперед, і раптом голос його як з-під землі гуде: "Ти бачиш чорне спереду себе?"

Марта дивиться наперед і бачить вишкірену чорну прірву, і серце їй стихає в грудях, і дихання не находить виходу, і думки божевільними отарами збивають у безладді...

А Карлюга далі йде до прірви, і Марта хоче попередити його про небезпеку, але голос завмирає в грудях, скований жахом. Вона хоче вирватися з його міцних рук, але не може, вона напружує всі сили... і прокидається з легеньким зойком.

У кімнаті темно й тихо. Марта труситься всім тілом. Схопившись з ліжка, біжить за параван до Віри Павлівни і будить її.

— Чого ти? — не розуміє Віра Павлівна.

— Віронько, голубонько, мені страшно! Дозволь мені лягти коло тебе! — говорить вона тихо, і коли Віра Павлівна дає їй місце коло себе, вона щільно притуляється до неї, тремтячи всім тілом.

— Чого це ти, Марто?

Ах, їй приснився такий неприємний і жахливий сон! Вона розповість їй ранком, а тепер хай Віра повернеться до неї, бо їй так страшно, так страшно!

Марта потроху заспокоюється й засинає. Віра Павлівна давно спить, і шарудіння мишей, що сточують вічність під підлогами й за стінами, виразніше пересипається в темній кімнаті...

Розділ двадцять восьмий. Несподівана втеча

Вранці до Гайдученка зайшов Чмир. Артем лежав, як закам’янілий, дивлячись у стелю. Він закинув руки за голову й витягся всім тілом, і Чмиреві здалося, що його товариш мертвий. Він торкнув навіть Артема за лікоть, щоб перевірити своє враження, і той повернув бездумні очі на нього.

— Чого це ти так довго лежиш?

Артем знову поставив очі в ту точку, що й раніше дивився, і нічого не відповідав. Це занепокоїло Чмиря. Він почав торсати Артема, аж поки той не отямився. Стан трансу минув, і Артем ожив. Очі йому вже не пильнували точки на стелі, а блукали по кімнаті, ні на чому не зупиняючись.

— Артеме, що з тобою? — спитав тривожно Чмир, і Артем ніби вперше почув його голос.

— Він приходив до мене... Я нічого не розумію...

— Хто він? Про кого ти кажеш?

— Петро... Він каже, що паперів у нього немає...

Артем безсило мотнув головою й мовчки ліг, а Чмир дивився на нього широкими очима й не знав, про що питати й що говорити.

— Коли він до тебе приходив?

— Опівночі... Він вимагає від мене папери... Він каже, що в нього їх немає... Їх, виходить, украв хтось інший... От...

Гайдученко видавлював із себе слова, і вони шелестіли на його засмаглих устах і падали безгучно, як полова.

"Він не при собі... Йому цієї ночі щось привиділося..." — думав Андрій і з жалем дивився на Артема.

— ...Він вимагає за три дні папери... він загрожує... він знає все, що в нас робиться...

Очі Чмиреві мимоволі впали на підлогу й зупинилися на слідах коло порога. Це не могли бути сліди Артема — це сліди ніг, що немало йшли багнюкою, поки ступили в цій кімнаті... Чмир зрозумів, що всьому тому правда, що Петро був цієї ночі тут, а він, захисник і вояка,— спав! Андрій затурбувався й почав розпитувати про подробиці відвідин, а Гайдученко відповідав нескладно, і його доводилося по кілька разів перепитувати. Та й багато Чмиреві не пощастило дізнатися.

— Справа заплуталася ще більш... Я був переконаний, що досить мені дістати до рук твого "братика", як папери в нас у руках... А тепер... не знаю...

Чмир, насупившись, сидів і думав, а Артем лежав горілиць на ліжку й не ворушився.

— А про діда Данила ти його не спитав?

Артем подумав, немов не розуміючи запитання, і відповів:

— Ні...

— Я нічого не розумію... Та наколи отаманчик затіяв проти нас боротьбу, ми дамо йому відсіч! Так, відсіч! Я зараз піду до волревкому і все зроблю, що тільки зможу, а отаманові відсіч дам!

— Річ у тому, Андрію, що за три дні він нахваляється вжити рішучих заходів... Він не вірить, що папери не в нас... Він мав увесь час догляд і знає, що в мене вже розв’язано питання з термічною матерією, і я її виготовлював... Це його найбільш і цікавить...

— Знаю. Що ж більше може цікавити бандита? А Марті,— подумавши, сказав Чмир,— я приставлю маузера до скроні. Вона мусить мені все сказати! Я більше жартувати не буду!

— Роби що хочеш... Я нічого не можу...

Артем розумів, що Чмир справді тепер не буде жартувати й приставить револьвера кому хочеш, аби дізнатись про все. Від хвилювання Чмир важко дихав, немов справляв важку роботу, і почервонів од натуги. Руки йому стискувалися в кулаки, немов Андрій збирався негайно розпочати бійку з незчисленними ворогами.

Він підвівся з стільця і пішов до дверей, і Артемові здавалося, що кроки його гудуть, як гармати, що підлога вгинається під вагою його тіла, що повітря розпалилося від гнівного дихання його. Потроху гупання ходи стихло внизу, і Артем знову непорушно занімів на ліжку.

Чмир нехороше враження виніс з одвідин Артема, що був як з’їхав з глузду.

"Перше, що треба зробити, так це притиснути Марту",— думав Чмир, сходячи вниз, але незабаром він передумав братись до рішучих заходів. Удень незручно вести розмову, а часу доволі. Увечері ж, коли всі поснуть, він пройде до неї в кімнату і там буде розмовляти начистоту. Хай при тій розмові буде й Віра Павлівна, це тільки корисно...

Він пішов до комунарів, і від цих людей на нього повіяло холодом. На запитання вони відповідали стримано й неохоче і метушилися з своїми манатками. Схоже було на те, що вони збираються від’їздити.

"Що вони затівають?" — питав сам себе Чмир і покликав кількох комунарів до своєї кімнати.

— Що це означає? З чого ця метушня? Прошу говорити відверто й не морочити мені голови!

У тоні Чмиря було стільки суворості й твердості, що присутні відчули силу цієї людини й знітилися. Тільки дід Омелько насмілився сказати слово.

— Ми... так думаємо...— він запнувся, дивлячись у вічі Чмиреві, але бачачи заохотливі погляди інших, докінчив: — Ми думаємо, що нам треба їхати домів... У гостях добре, а вдома краще...— Він зітхнув з полегкістю, а за ним і інші. Слово було сказано, і далі залишалося витримати наскок "начальства".

Чмир обвів усіх суворим поглядом і, помовчавши трохи, сказав, немов нічого не трапилося:

— Що ж, їдьте... Ніхто вас не затримує... А наколи вас хто в дорозі затримає й пустить вас босяком по осінньому болоту, тоді не йдіть сюди! Прийдете — буду гнати в три шиї! Нам не потрібне всяке шмаття, що хоче спекулювати на комуні! Не потрібне нам!

Комунари стояли, винувато переступаючи з ноги на ногу, але з полегкістю на душі. Він вже не затримує їх, а що кричить і лається,— то хіба для них новина?

— Ну, чого ж стали? Зараз же щоб нікого тут не було! Розумієте? А хто хоче залишитись, хай про це заявить.

Та охочих залишитись не знайшлося. Комунари один по одному почали виходити з кімнати, і він бачив у вікно, як на подвір’ї гарячково лагодилися від’їздити. Вози були запряжені, жінки й діти подекуди вже сиділи на навантажених возах, і нарешті дід Омелько сказав, широко перехрестившись:

— Ну, щасти боже! В дорогу!

Передній віз рушив, а за ним і решта. Чмир стояв на порозі флігеля й дивився на цих, таких рідних і таких чужих людей. На обличчях їх не було жалю за тим, що вони покидають, а навпаки — вигляд у всіх був такий, що ніби вони вихопились вчасно з неминучої біди й тепер радіють...

Коли вже останній віз проїхав у ворота, дід Омелько зняв шапку і попрощався:

— Щасти вам боже, а тільки тікайте й ви, бо наскоче, глядіть, банда! — Ще раз поклонився дід і вийшов за возами, дбайливо, по-господарському зачинивши за собою ворота.

Так, справа скінчена. Андрієві хотілося вихопити свого маузера і стріляти в спину отим дезертирам, та він стримався і тільки гірко сам собі всміхнувся.

— Що? Смішно? — почув він раптом голос і, обернувшись, побачив, що поруч із ним стоїть Віра Павлівна. На очах їй тремтіла сльоза, а руки нервово м’яли маленьку хусточку.

— Смішно,— глухим голосом відповів Чмир і зціпив зуби.

Віра Павлівна безгучно заридала. Він подивився на цю жінку, і тепле почуття до неї сколихнуло й зм’ягшило його серце. Він узяв її під лікоть і повів до кімнати.

— А де Марта? — спитав Чмир, коли Віра Павлівна трохи заспокоїлась.

— Марта? Її немає... кудись пішла...— очі Віри Павлівни незрозуміло дивилися на ліжко Мартине, немов бачачи там щось дивне й страшне. Потім жінка підійшла ближче до ліжка й підняла простирадло, що ним було покрите ліжко.

— Чудно! — сказала Віра Павлівна й подивилася на Чмиря, шукаючи в нього поради у своїх ваганнях.

— Що чудно? — спитав тривожно Чмир.

— Марта... забрала свої речі... Вона, видимо, пішла назавжди...

Як ошпарений, схопився Андрій з місця і підскочив до ліжка. Він не знав, що він хотів там побачити. Може, розгадку всіх загадок, а може, потвердження своїх підозрінь.

— От кому б я всадив кулю! — прохрипів він і, звернувшись до Віри Павлівни, промовив тихо.— Нас обікрали й обдурили найдовірніші люди... Артем казав, що він Марті довіряє, як собі...

Скоріше жіночим чуттям, аніж розумом, Віра Павлівна зрозуміла таємний зміст Чмиревих слів.

— То ви думаєте, що то вона викрала Артемові папери? — несміливо спитала вона.

— Тепер я певен. Од нічого не втікають...

Віра Павлівна наблизилась до Чмиря і взяла його за руку вище ліктя.

— Андрію, ви помиляєтесь... Вона не крала... Я це напевно знаю... Украв хтось інший...

Чмир відступив на крок од жінки.

— Це вона вам казала? — спитав він тоном суворого слідчого.

— Так... вона...

— А чого ж ви мені нічого не казали?

— Я обіцяла їй... Марті... не говорити...

— Як же ви сміли дотримуватись такої обіцянки?

Жінка мовчки винувато схилила голову. Справді, як

вона сміла? Віра Павлівна хотіла, щоб Чмир жорстоко побив її своїми важкими кулаками, та Чмир немов охолов. Він оволодів собою, взяв себе в руки і спокійно вже звернувся до Віри Павлівни:

— Кажіть, що вам розповіла Марта?

Жінка відчувала в тоні Андрія прощення собі й почала розповідати, не дивлячись у вічі бесідникові. Коли вона кінчила, Чмир підняв нахмурені брови:

— Оце й усе?

— Усе...

Андрій замислився, і в кімнаті запанувала тиша. Віра Павлівна перша порушила мовчанку.

— Артем дуже погано себе почуває... Я була в нього й нічого не могла допитатись... він як очманілий...

— Так, він у тяжкому стані...

— Що робити?

Чмир розвів руки. Він ще не зібрався з думками під цією навалою несподіваних подій. Тільки допіру йому сплила в голову думка про Карлюгу, і він ухвалив негайно йти до нього. Він ще не вирішив, про що він буде говорити з ложкарем, але мав твердий намір іти.

— Я піду... до Карлюги...

Віра Павлівна нічого не сказала, і Чмир, важко гримаючи чобітьми, вийшов з кімнати.

Мертва тиша панувала на подвір’ї і в лісі, що стояв у диму осінніх туманів. Хмари гусли й низько схилялись до землі, немов бажаючи послухати її дихання. По двору ходила спокійна курка, забута комунарами, і ця курка ще більше підкреслювала спорожнілість дворища. На землі виразно виднілися сліди від коліс. Чмир обійшов усі закапелки двору, оглядаючи допитливо й уважно найдрібніші куточки. Йому зробилося моторошно від цієї порожнечі.

Обійшовши двір, Андрій пішов нагору до Карлюги.

Без попередження він узявся за клямку й одчинив двері. У присмерках кімната дихнула на нього пусткою. Ніяких слідів житла, ні діжок, ні струменту, ні всього того, що було в кімнаті Карлюжиній.

Навіть груба розвалена, і з неї взято плитку й дверці.

"Певно, забрав із собою на нове житло",— подумав Чмир, і думка чомусь зв’язала цю втечу з утечею Марти й комунарів.

Він сів на колоду коло груби, бо відчув утому в ногах, і оглядався навколо. Біля груби накидано купу стружок, далі в кутку залишилися козли від ліжка, а поруч кронштейни від нічного столика. У найтемнішому кутку, де накидано так само стружки, видно підняту дошку. Чмир устав і пішов у куток. Піднята дошка підлоги тирчить, немов поламане ребро. Під дошкою порожнє місце, на якому, видимо, щось переховувалося. Раптом Андрієві спадає на очі білий шматочок, що теліпається на цвяху в дошці. Видимо, папірець залишився з того часу, як заховане виймали з-під підлоги.

Обережно, як пушинку, Чмир зняв той білий шматочок паперу з цвяха й підніс до світла. З одного боку той клаптик зовсім білий, а з другого — уривчасті слова: "Треба досліди", "Войшиць...", "аналі...".

Слова писані незнайомим почерком, і атрамент вицвів від часу чи від вогкості. На клаптику паперу виразні сліди води й того бруду, що скупчується на папері невідомо з яких причин.

Чмир хотів кинути цей клаптик, але затримався й бережно сховав його в кишеню. Він тепер уважно переглядає все в кімнаті, але більше нічого не знаходить і, зачинивши щільно двері, йде вниз...

Розділ двадцять дев’ятий. Революція і винахід

Артем байдужими очима дивився на подвір’я, як там лагодились від’їздити комунари, і йому було смішно з тих бородатих "мудреців", як він їх назвав, що їдуть невідомо куди з дітьми й жінками, може, на страту, та й напевно на неминучу страту, але почуття відповідальності на цей час не турбувало Артема. Немов то їхали люди, що він до них не має ніякого стосунку. І коли до кімнати ввійшла Віра Павлівна, то й це не зворухнуло Артемової байдужості. Йому було навіть незрозуміло, чому хвилюється дружина, коли все так просто й зрозуміло...

Ну, їдуть, і хай собі їдуть... Хіба від того хоч на крихту зміниться світ? Адже ж папери однаково загинули, і його винахід зник без сліду... Так для чого без винаходу ця убога комуна?

Віра Павлівна була недовго в Артема і, вражена його байдужістю, пішла вниз із важкими почуттями. Артем по цих одвідинах якось одсунувся від неї, став чужий і далекий. Уже внизу Віра Павлівна зупинилася й приклала руку до серця. Воно скажено колотилося в грудях, і жінка, ледве не падаючи, дійшла до своєї кімнати й звалилася на ліжко. Лоскотна знемога розлилася по тілу й почала душити Віру Павлівну вибухами ридань...

А Гайдученко стояв коло вікна й каламутними очима дивився крізь каламутну шибку надвір.

От уже останній віз зник з очей, і Артем усміхнувся посмішкою божевільного над трупом коханої людини... Він ні на крок не поступиться! Він знову й знову розпочне і доведе-таки, що можна будувати на цих злиденних пісках нове прекрасне "виноградне" життя! Він вдихне душу живу в цю прокляту землю або трупом ляже на ній! Цей вибух решток розвіяної волі переродив Гайдученка.

Байдужість зникла без сліду, голова горіла новими думками, але думки ті метушилися, як на пожежі, й не складалися в стрункі шереги системи... То був запал розпачу, героїзм засудженого на скін...

Він бігав по кімнаті й стискав свою бідну голову, а очі йому горіли всепальним огнем. Усередині горіла душа й не згорала, як казкова купина, і вогонь її пожежі загравився в зіницях. Скільки часу так метався Гайдученко, він не знав, аж відчув неймовірну втому. Та втома раптом скувала його тіло, і він, як підкошений, упав на ліжко й заснув каламутним сном.

Чмир, зайшовши до кімнати, побачив Артема сонного в незручній позі. Товариш дбайливо поправив його тіло на ліжку, та Артем не виявив будь-яких ознак свідомості. Чмир сів тихо до столу, вийняв з кишені таємничий клаптик паперу й довго сидів, думаючи свої важкі думки. Коли прокинувся Артем, Чмир показав йому папірець. Довго обглядав той клаптик Гайдученко і, нарешті потверджуючи, кивнув головою.

— З твоїх паперів?

— Так... Де ти взяв?

— Там, де їх тепер немає...

Ця відповідь немов задовольнила Артема, і він не розпитував далі, а ліг на ліжко, уткнувшися лицем у подушку.

Чмир не дочекався, доки Артем устане. Чудні думки зароїлись йому в голові. Думки про всю цю "халепу", як назвав Чмир історію з паперами. Ще й раніше, в розмовах з Артемом, він обстоював думку, що ніякий винахід не здатен вивести людність з тої безвиході, в якій вона опинилася завдяки капіталістичному пануванню. Він твердив, що нічого не можна зробити без людських рук, без втручання сили в хід історії, бо всякий найкращий винахід можна використати і в інтересах небагатьох, в інтересах панування небагатьох над масою...

Гайдученко з запалом обстоював інше. Він погоджувався, що кожен винахід може стати зброєю в руках ворожого класу, але винахід, що в корні рушить приватновласницьку психіку, вироблену капіталістичними взаєминами, може бути тільки зброєю пригніченого пролетаріату...

— Ніяка боротьба без такого винаходу в руках пролетаріату ні до чого не призведе,— казав Артем, і віра світилася йому в очах.— Навіть звитяжна боротьба пролетаріату закінчиться поразкою, коли в руках працівників не буде засобу сплутати карти людської психіки, вихованої на тисячолітній життьовій практиці... Почуття власності на речі увійшло в емоціональну сферу людини, отруївши її... Тільки надзвичайний винахід, що кардинально зламає людську психіку, може справді звільнити людство від ганебного рабства...

— А революція? Що ж вона, не потрібна?— спитав Чмир.

— Революція як неодмінна ступінь розкріпачення потрібна, але вона не все... Революція — це оранка тисячолітніх облогів, але оранки не досить... Треба скородити й сіяти...

Згадуючи ці розмови, Чмир думав про "халепу". Винахід Артемів, може, й важливий, але він, по-перше, не здатен змінити взаємин між

людьми, а тільки частково полегшить добування їжі, а значить, і допоможе революції? — постало раптом єхидне запитання. Так, революції, звичайно, допоможе...— відповів сам собі Чмир і усміхнувся. Усміхнувся він тому, що спочатку думки пливли в той бік, що не треба зовсім боротися за винахід... Ні, боротись таки треба, бо він полегшує революцію, він є вода на справу перемоги пролетаріату, і коли-то ще вороги можуть використати його, а ми використаємо!

Ці думки піднесли занепалий був дух Чмиря, і він, вийшовши на подвір’я, навіщось свиснув дико й протяжно, як свистять у дешевих книжках розбійники та романтичні злодії.

Річ ясна: папери в Карлюги, і тепер тільки знайти Карлюгу — й видерти у нього папери, хоча б з душею разом, а видерти. Він не сантиментальний дурник — і розчавить гадину, коли та гадина ще ворушиться!

Але де шукати?

Міркуючи, Чмир дійшов висновку, що Карлюга перейшов недалеко звідси. Не міг же він піти за двадцять верст, переносячи не тільки свої убогі лахи, а й матеріали?

Мабуть, верст найбільше за десяток, а може, й ближче... А коли так, то треба вислідити всі сторожівні, що їх знає Чмир у цьому краї, і відвідати їх по черзі, а найперше відвідати Двадцятий квартал та Тихий хутір.

Розділ тридцятий. Бездоріжна ніч

У грубі горіло палахкотливе світло й щоразу висувало димні язики в кімнату. Надворі бушував вітер, немов збираючись вивернути з корінням усі дерева в лісі й висушити всі болота та озера.

Дикі наскоки бурі ледве стримували стіни хати, і щоразу, як вітер задував у димар, піч, немов казковий змій, дихала димом, висолоплюючи червоний язик. Від огняного язика кімната на мить світлішала, і з мороку висувалися химерні кособокі кутки. На стінах висів струмент ложкаря, а в кутку на ліжку ворушилась людина і щоразу зітхала, як буря вривалася в димар і полохала вогонь у грубі.

Та ось вітер, немов присмирілий кінь, подув рівно, і полум’я в грубі загорілося спокійно, ясно. Потроху розвіявся дим, і в кімнаті стало затишно й світло. Постать з ліжка встала і, кутаючись у широку теплу хустку, присіла коло груби на обрубку дерева. Очі гостро вдивлялися в огонь, а вуста шептали щось тихе й невиразне.

— Знову... цей біль... ох, цей біль... Треба поспішати... Він щохвилини може прийти...

Марта провела рукою по чолу й, накинувши кожушанку, відчинила двері в сіни. Звідти увірвався в хату холодний подих вітру, притишений сінешньою загородкою, і груба знову висолопила свій димний язик. Марта старанно зачинила двері й вийшла надвір.

Темрява охопила її з усіх боків і махала чорними руками сосен над головою, немов наміряючись схопити її й повести в безвість. Лункий голос вітру плутався в зеленому чатовинні й гув, як дзвін приглушеного сполоху, без надії когось докликатися на метушливу тривогу.

Вітер ухопив Марту в свої холодні обійми, заліз гострими пальцями під її кожушанку, помацав крижаними пазурами по обличчю, і дівчині стало моторошно. Вона відчула самотність, якої вона до того ніколи не відчувала.

Навколо темний чужий ліс, і ніч, і вітер, і небо, запнуте хмарами, а вона одна отут, у цьому чорному морі самотності й туги.

Марта закуталася щільніше в кожушанку і в хустку, та вони не гріли її тіла, а вітер, здається, продував і груди, і серце.

Марта повернулася до хати, закинула двері на гачок та засув і почала поратись. Вона поставила горщик картоплі на плиту, а сама взялася перекладати речі, щось пильно шукаючи. Вона вже перебрала все, і тільки маленький вузлик на печі лишивсь нерозібраний. Той вузлик поклав туди Тома, коли вони прийшли в цю глушину і розташувалися в покинутій лісовій сторожівні.

Марта розгорнула вузлик.

— Здається, вони...— мовила вона сама собі й піднесла пачку паперів до вогню.

— Так, це вони,— ствердила Марта тихо й поклала їх за пазуху.

"Це вони, Артемові записки, і вона їх має отут, на серці... Тепер вона може знайти те, що втратила... Вона знайде те, чого не мала досі..."

Похапцем дівчина склала свої убогі манатки й зв’язала їх у вузлик. Наділа кожушанку й запнулася хусткою. Вона готова в дорогу, але кудою йти цієї чорної буряної ночі, де шукати того, кому вона понесе свою любов і приязнь?

Марта сіла на лаву й замислилася. Тома пішов у сусіднє село, там обіцяли йому роботу. Він попереджав, що, може, не повернеться сьогодні. А може, й повернеться? Скоріше не повернеться, бо вночі може заблудитись... А коли не вернеться, то чи не краще їй перебути до ранку в цій задимленій, але затишній хатині, а на світанку податися геть, щоб не бачити ні цієї хатини, ні того, хто так палко домагається її кохання.

Так, вона піде ранком звідси, але коли той ранок? Чи не прийде тим часом немилий Тома, що вхопилася вона за нього, як за соломинку під час негоди?

Ні, вона таки піде зараз, щоб не ризикувати. Вона піде тою стежкою, що веде до вуглярських сараїв, і відти зверне в той бік, звідки приходив він... Вона ж добре пам’ятає, звідки він приходив! Вона піде в тому напрямку і знайде свого сміливого лицаря з чорними крилами, що стереже її серце і вдень і вночі.

Вона піде до його табору і покладе перед ним ці папери і скаже йому, що вона виконала все, що потрібно було для його кохання, і тоді... тоді...

Марта не знала, що буде тоді, але відчувала, що тоді буде щось таке, чого вона шукала ціле своє життя.

Озирнувши темну кімнату, дівчина тихо вийшла й щільно зачинила за собою двері. У вікні вона бачила відблиски від огню в грубі, й ті відблиски вабили Її затишком і теплом.

Вітер налітав злим демоном і хапав холодними зубами за поли її кожушанки і тягнув кудись в темну пащу ночі. Ноги самовільно ступали по мокрій землі, і звуки від її кроків не долітали до вух, гублячись у чорному шумливому хаосі...

Марта озирнулася востаннє, але не побачила відблисків з хати. Вона тільки відчула, що той убогий притулок подоланого стихіями Карлюги у неї за плечима, і вона не повернеться до нього, хоча б їй довелося загинути отут, у чорному лісі.

"А коли б там був Петро?" — стало підступне запитання, і Марта, як громом вражена, зупинилася.

"Виходить, що поворот може бути й до комуни, аби там був Петро? А що ж вона тоді?"

Знемога розлилася тілом, і дівчина присіла під звваленим деревом. З темряви гоготав вітер і злісно шарпав поли невидимими руками.

"Аби Петро? А коли Петра не буде, тоді куди?"

Марту закружляли демони заперечливих думок і вагань, і бездоріжна ніч зазирнула у її безпричальну душу...

Розділ тридцять перший. Закляклий труп

Буря бушувала над лісом, але пітьма розвіялася, і в соснах лежав день, зелений, як утопленик, що його витягли з зеленої трясовини.

Десь пробивалося світло холодного сонця, та не гріло воно ні землі, ні людей, а було холодне під цим скаженим вітром, що залазив під одежу й студив виснажене тіло своїм диханням.

Чмир стомився і сів спочити. Він відчув справжню втому, що наливала важким оливом і ноги, і руки, і навіть думку, що ледве ворушилася під черепом.

Сидіти довго не можна було, бо вітер починав остуджувати спітніле від довгої ходи тіло, та й сон намагався склеїти важкі повіки. Чмир устав, поправив пістоля й рушив лісовою стежкою, щоразу зупиняючися, щоб прислухатись. Йому здавалося, що раптом він почує стук ворожих копит і доведеться або сховатись, або стати до нерівного бою. Тому він тримав зброю напоготові і йшов не по самій стежці, а обабіч, щоб першому не спасти на очі ворогові.

Чмир вийшов з комуни сьогодні на зорі, залишивши Віру Павлівну в чорній розпуці. Віра Павлівна ввесь час умовляла Артема виїхати звідси

кудись у безпечне місце, а той уперто мовчав і тільки заперечливо мотав головою. Нічого не домігшись од нього, Віра Павлівна звернулася до Чмиря, щоб той допоміг вивезти Артема, і Чмир мусив пообіцяти, що, діставши втрачені документи, він першим ділом вивезе Артема до міста, бо він у дуже поганому психічному стані... У відповідь Віра Павлівна заплакала, бо слова ці підтвердили її боязкі здогадки про стан чоловіка.

А Артем справді був якийсь чудний. На запитання не відповідав і демонстративно зціплював зуби. Він щодалі блід, висихав, а пальці кістляво ворушилися, хапаючи перші-ліпші предмети.

Чмир тепер думав і про Артема, і про Віру Павлівну, і про комуну, у відродження якої він не йняв віри, хоч і хотів вірити, і про зниклі папери, що невідомо яку ціну мають, а може, й ніякої ціни не мають...

Він хотів вірити і в блискучу долю комуни, і в надзвичайну цінність паперів, щоб цією вірою бадьорити знесилене тіло, що почало боліти своїми старими ранами. А може, краще зруйнувати цю віру вщент, кинути шукання й боротьбу і вмерти з утішною думкою, що все те, за що він боровся й чого шукав,— мізерія?..

Чмир помацав себе за лоба й усміхнувся,— це просто якась зараза навколо в повітрі! До такого додуматися.

Чмиреві аж весело стало, і тіло його сповнилося бадьорості переможця, що не знає перепон на своєму шляху.

Стежка бігла все далі в глиб лісу, і незабаром Андрій побачив, що лишилося не більше верстви до старої сторожівні, в якій він сподівався надибати Карлюгу.

От він вийшов на галявину і в далині просіки побачив наче паркан чи ріг будівлі.

Чмир пішов обережніше. Тут можна несподівано надибати замість Карлюги на озброєну ватагу лісових братчиків, і тому треба оглядітися раніш ніж виходити з кущів. Чмир пішов чагарником і дякував вітрові, що заглушує його кроки. Не доходячи до хати, він зупинився й почав стежити. З димаря вився ледве примітний димок, що його без жалю шматував вітер. Чмир присів у кущах.

Двері сторожівні виходили в його бік, і він міг стежити за ними.

Потроху дим з димаря перестав куритися, мабуть, у грубі погасло, але з хати ніхто не виходив. Це починало непокоїти Чмиря, й закралося підозріння, що його помічено і пожильці ховаються. Але ж він був надто обережний, щоб його можна було помітити!

Потроху ця думка розвіялася, але видавати своєї присутності Чмир не хотів і чекав, що хтось покажеться з хати.

Хвилини проходили одна по одній довгі, як вічність, а Чмир нікого не бачив. Тоді в нього виникла думка, що з хати є вихід у другий бік і пожильці користуються з того другого виходу. Він тихо прослизнув чагарником, щоб перевірити свої підозріння, і, здивований, побачив глуху стіну. Чмир повернувся на свою стару позицію, але будинок стояв мертвою пусткою.

Але чого тоді в ньому палилося? Чому вставлено одиноку шибу у вікно? Значить, там хтось живе? Але хто?

Чмир плутався в здогадках і нарешті насмілився. Він вийняв пістоль, пересвідчився, що все в ньому гаразд, і поклав його для зручності в кишеню, тримаючи руку на держалні, готовий вмить вихопити й сіяти смерть меткими пострілами. Він одійшов чагарником так, щоб підійти до хати непомітно, і, опинившись коло дверей сінець, відчинив їх. Двері були незамкнені, так само незамкнені були й двері до хати. Одчинивши

їх, Чмир став убік, щоб на всяк випадок мати змогу сховатись од ворожих пострілів.

— Хто в хаті? Виходь!

Голос його продзвенів глухо в темних сінцях і не знайшов відгуку в світлиці.

Не маючи відповіді, Чмир почав із своєї схованки вдивлятися в світлицю, і очі його прикувала до себе чорна тінь, що маячила в кутку. Розглядіти її не можна було, але належала вона, напевно, людині.

Тінь нерухомо чорніла і, зважаючи на всілякі несподіванки, Чмир вигукнув ще раз:

— Руки вгору! — і націлився в постать. Та й це не справило враження на постать людини.

Раптом холодний жах поскріб Чмиря по шкурі, волосся заворушилося на голові, а рука міцно стисла пістоля,— очі, призвичаївшись до напівпітьми, виразно бачили голову людини, що схилилася набік у неприродній позі.

"Завісився",— промайнула полохлива думка і прогнала суєвірний страх, навіяний незрозумілим. Тепер ясно — в хаті завісилася людина, і її треба рятувати якнайшвидше.

Чмир, не кидаючи зброї, ступив до світлиці й озирнувся навколо. Там нікого не було, крім жахної постаті в кутку. Андрій вихопив ножа й перерізав мотузок. Закляклий труп з глухим стугоном упав на долівку.

Чмир оглянув мертвого й пізнав Карлюгу...

— А, злодюжка! — вихопилося у Чмиря, і він з огидою відвернувся. Вхопивши якусь одежину, він накинув на труп, а сам вийшов надвір. Голова боліла, і хотілося дихнути свіжим повітрям.

Накрапав холодний дощ із снігом, і Чмир зрадів, що під таку погоду мало кому заманеться блукати в лісі, а тому він забезпечений од несподіваних одвідин.

Повернувшись до сторожівні, Чмир почав методично оглядати приміщення. Він перекидав усе, що тільки можна було перекидати, й лише куток, де лежав мертвий Карлюга, він залишив наостаннє.

У хаті знайшовся каганець, і Андрій засвітив його, щоб легше провадити трус. Але шукання його були марні: будь-яких слідів од паперів у хаті не було. Тоді він узявся до останнього, найнеприємнішого — обшукати труп. Та й цей обшук нічого не дав. Тільки коли вже Чмир залишив мертвого, він побачив білий клаптик паперу в руці Карлюги. Гидуючи, взяв він кінчиками пальців за край папірця, і той, на щастя, легко висмикнувся з задубілої руки.

Обережно розгладив папірець і підніс до світла. Він був невеличкий, а написано було в ньому ще менше. Олівець під час писання, видимо, поламався, і авторові довелося натискувати на папір, щоб олівець полишав сліди на ньому.

Чмир прочитав:

"Я вас дурила. Всі мої слова були брехнею. Я забрала те, що ви старанно ховали від мене, і йду туди, де знайду щастя... М."

Чмир кілька разів перечитав записку, склав її й засунув у кишеню. Потім підійшов до дверей і шарпнув їх. Двері зірвалися з петель і, грюкаючи, упали на землю. Чмир ухопив сокиру, що лежала на дривітні, й розтрощив двері, немов то була тоненька трісочка. Шмаття дощок він

скидав у хату, а потім підсунув під них остружків і підпалив з каганця. Огонь охопив дерево, і в хаті не можна було дихати від диму. Чмир вийшов надвір і здивувався, побачивши, що пітьма загусла над лісом, як чорна кров, а ніч буряно бушує у нетрях. Він пішов у бік комуни і за чверть години озирнувся,— сторожівня горіла, як свічка, і заграва химерними розводами скакала в пошматованих осінніх хмарах...

Розділ тридцять другий. Замкнений Артем

Думка Чмиря збентежено шукала виходу. Марта втекла, але чи варто шукати її, і чи справді ті папери мають таку силу, як запевняє Артем? А може, то верзіння напівбожевільної людини, а він, здоровий парубійко, витрачає сили, замість прикласти їх до живого й потрібного діла?

І раптом думка, тверeза й ясна, з’явилася й розвіяла всі його вагання: "Ну, хай той бандит захопить секрет винаходу, хай він має вказівки, як добувати ту страшну вибухову матерію, але ж у лісі, без потрібного устаткування, хіба можна багато виробити тієї вибухової речовини? Та й взагалі чи можна навіть трошки виробити? Звичайно ж, ні. А коли так, то буде він тинятися з формулами і ніякої шкоди зробити не зможе... Але винахід можна спродати? Він про це раніше [не] подумав... Так, за винахід можуть дати неабиякі гроші десь за кордоном..."

Пізно прийшов Чмир до садиби, і його неприємно вразила мертовна тиша навколо. Раніше іржали коні, ревли корови, а тепер тихо, тихо, тільки вітер скажено шугає в порожніх сараях та свистить десь під дахом.

Чмир зайшов до своєї кімнати й засвітив світло. За стіною чути було, як поверталася на ліжку Віра Павлівна, і Чмиреві захотілося піти до цієї тверезої жінки й розповісти свої сумніви.

Він трохи повагався, а потім пройшов сінці й постукав у двері.

За дверима зашаруділо, і Віра Павлівна незабаром з каганцем у руках відчинила двері.

— Пробачте, що турбую...

— Заходьте... Де це ви так довго блукали?

Чмир довго й докладно розповідав свою пригоду в лісі і нарешті подає папірець, що він вийняв із рук мертвого Карлюги.

Віра Павлівна, прочитавши папірець, змінилася в лиці, і руки їй затремтіли. Вона кілька разів перечитала записку, і з її очей покотилися великі сльози. Вона сиділа, мовчки стиснувши губи, а сльози сипалися й сипалися, немов срібло очей розтопилося на великому вогні й капає тепер на руки, знесилені нещастям...

Минула чи не ціла година, як Чмир нарешті насмілився промовити слово...

— Плачем нічого не зробиш... Справа така...

Він повідав свої сумніви і щодо паперів, і до винаходу, і до перебування їх тут... Голос його був глухий, але часом підносився вгору і дзвенів, як струна, що от-от порветься. І коли він скінчив свою мову, Віра Павлівна, холодна й суха, як черничка, сказала:

— Артем дуже хворий... Я замкнула його в кімнаті, бо він ввесь час намагався втекти... Одного разу я завернула його вже за двором. Так не можна більше. Треба покласти край цьому божевіллю. Ви ж помиляєтесь, що Артем так-таки нічого й не винайшов,— він винайшов вибухову речовину, але її не можна використати, доки він не винайде

другу... Я гадаю, що треба негайно вибратись звідси, переїхати на село, а ще краще податися до міста, щоб лікувати Артема...

— Ми це зробимо завтра,— немов продовжуючи думку Віри Павлівни, казав Чмир.— Ви поїдете у своє рідне село й там спробуєте знайти якусь посаду... З Артемом я сам упораюся, а коли він буде в лікарні, я приїду до вас...

Чмир і Віра Павлівна підвелися і, не сказавши ні слова одне одному, вийшли з кімнати. Вони попрямували нагору до Артема й, раніш ніж відчинити двері, прислухалися. В кімнаті було тихо. Чмир перший увійшов до кімнати. На столі горів каганець, а на ліжку лежав, широко розкривши очі, Артем. Він не поворухнувся, коли зайшли вони, немов нічого не чув і не бачив. Віра Павлівна підійшла й поклала руку на чоло чоловікові, і у відповідь почула його пригнічений голос, немов з глибокого колодязя:

— Важко... мені...

Гайдученко ледве ворушив губами, і дружина дала йому напитись.

До ранку просиділи в Артем овій кімнаті Чмир і Віра Павлівна, відчуваючи, що однаково не може бути сну під таку ніч. Артемові вони нічого не говорили.

Як на світ зайнялося, вийшов Чмир на подвір’я й почав ладнати воза.

Віра Павлівна складала до воза найпотрібніше майно.

— Вам треба буде їхати на Олексіївку... Це не далі як сорок верст звідси... Там заїдете до мого брата... він вам дасть парубка, що проводить вас до вашого села... Коня хай забере собі... Так і скажете братові, Андрій, мовляв, дарує за те, що благополучно доставить вас до місця...

— А ви ж як з... Артемом? — занепокоєно спитала Віра Павлівна.

— А ми завтра зранку торби на плечі — й гайда до залізниці! А може, й підводу яку знайдемо... За нас не турбуйтесь...

Перед від’їздом Віра Павлівна хотіла попрощатися з Артемом, та Чмир не дозволив, щоб зайвий раз не турбувати хворого. З жалем погодилася жінка з доводами товариша й сіла на воза. Чмир вивів коня під гнуздечку, а сам дивився у землю. Його непокоїла думка про Артема й про долю цієї жінки, що під такий неспокійний час рушає сама в далеку дорогу.

— Прощавайте! — сказав він за ворітьми.

— Прощайте! — прошепотіла Віра Павлівна й, нахилившись, поцілувала Чмиря в лоб. Вона швидко одвернулась і погнала коня.

Віз щодалі зменшувався й нарешті зовсім зник за поворотом у сизій імлі осіннього дня.

"Коли б тільки не було до вечора дощу або снігу",— подумав Андрій, поглядаючи на хмари, що сухо клубочилися в небі, переганяючи одна одну.

Розділ тридцять третій. Іскра зотлілого вогнища

На ніч піднялася буря, і все навколо сповнилося шумами, немов тисячі химерних істот зібралися на нічну раду й говорили на своїх таємничих мовах.

Чмир одвідав Артема і намагався нагодувати його, та даремно,— Гайдученко не звернув уваги на їжу, і її довелося залишити на столі.

"Треба негайно кинути цей закуток і насамперед одвезти Артема до лікарні... Сам він подасться на Волинь, де Віра Павлівна, напевне, знайшла якусь роботу".

З такими думками ліг Чмир і, знесилений за день, заснув скоро й міцно. Вітер шумом загойдував стомлену голову, і Андрій не чув, як хтось увійшов у сінці й тихо подався нагору до мезоніна.

На подвір’ї залишилося ще кілька тіней, насторожено тулячись під піддашками.

За людиною, що подалася нагору, пішла друга людина й зупинилася коло дверей, коли перша відчинила двері й увійшла в Артемову кімнату. При світлі каганця людина озирнулася навколо й ступила до ліжка, на якому лежав Артем. Обличчя Гайдученкове витяглося й висохло, а давно не голене підборіддя рижіло від миршавої рослинності.

Прибулий вдивлявся в це лице й не пізнавав Артема. Так змінити людину може тільки тяжка хвороба.

— Артеме! — гукнув прибулий тихо й поторсав його за плече.

Артем перевів очі на прибулого з таким зусиллям, немов то були не очі, а млинові жорна, тяжкі й незручні, і він котив їх повагом, аж поки не докотив. Сухі губи його заворушилися, та з них не злітало жодного звуку. Артем немов силувався змочити зсохлого язика, але йому не щастило це зробити.

Прибулий стояв нерухомо над ліжком Артемовим, і чорні крила його кавказької бурки затуляли від хворого всю кімнату. Гість мовчки вичікував, але бачачи, що нічого не дочекається, сказав твердо й рішуче:

— Артеме, годі жартувати. Я прийшов по те, по що мусив прийти. Я свого слова не ламаю!..

Аж тепер Артем зрозумів усе. Він поворушився з наміром підвестися на ліжку, але це йому не вдалося зробити. Та очі перестали бути важкі, і в них засвітився вогник і грав у зіницях, як іскра дотлілого вогнища під подувом вітру.

— Ти... не... сердься... Я тобі... все... віддам...

Артем знову поворушився, і тепер Петро допоміг йому сісти на ліжку...

— Отак би й давно! — радісно промовив він.

Жагуча думка палала в голові Артемовій, спліталася на тисячі відмін і загострювалася на сотні лез. Та думка всеохоплювальна налила силою його виснажене тіло, і він став на ноги.

Похапливо натяг сіру шинелю й шапку, а потім скинув те й друге. Помітивши підозрілий погляд братів, він сказав:

— Усе внизу...

Артем дістав ключі з шухляди й кинув коротке:

— Ходім.

Петро пішов слухняно за братом, і йому здавалося, що Артем от-от упаде, що в нього може порватися життя, до краю напружене хоробливим безсиллям.

На темних сходах присвічував сірниками Петро, а коли вийшли у двір, сірники взяв до своїх рук Артем.

— Світити не можна... Я винесу на подвір’я...— сказав Артем, відчиняючи двері до льоху. Він сховався в темряві, а чорні тіні щулились попід стінами й чекали.

Раптом брязкіт скла розітнувся в будинку й потому постріл.

— Що там?! — вигукнув Петро, схопившись за зброю.

— Утік, пане отамане, утік той, що ви наказали затримати!..— казав, засапавшись, озброєний чоловік, вибігши з дверей будинку.

— А куди ж ви дивилися, йолопи! — нагай отаманів свиснув у повітрі, і людина зойкнула.— Негайно наздогнати!..

У пітьмі зачавкали ноги, а отаман лишився коло льоху, нервово стьобаючи нагайкою.

— Артеме, чи довго ти там?

З льоху вийшов Артем, несучи важкий бідон. Він поставив ношу й сказав:

— Тут півтора пуда... терміниду... Він на повітрі горить як гас, але в оболонці...

Артем несподівано чиркнув сірником над бідоном, і полум’я вогняним стовпом витяглося вгору й освітило сліпучим світлом все навкруги. Присутні інстинктивно відскочили назад, і раптом один по одному схопилися бігти. Останній побіг отаман і почув за собою слова брата:

— Тікай! О! О-о! — кричав Артем у сліпучому світлі. Він побіг за ворота, і раптом сам запалав велетенським огняним стовпом. Огняний стовп вертівся вихром по дорозі, освітлюючи темний ліс і обертаючи на пару холодний дощ. І з темних хащів, тікаючи на зморених конях у глиб лісу, бачили озброєні люди вогняні стовпи й чули громові вибухи в садибі.

Спереду ватаги суворий, як Каїн, їхав Петро Гайдученко і в безсилій злобі тиснув острогами боки коневі. Він не може послати на тортури зрадника України, він не може висмикати у нього нігті і здерти шкуру живцем... Він уже нічого не може йому заподіяти!..

А позаду чулася канонада сліпої помсти безсилої людини, і кожен вибух тряс землю, і розривав небо, і червонив важку пітьму.

У темряві тупотіли коні і шумів вітер. Люди мовчки їхали в темну безвість...

Розділ тридцять четвертий. Боязкий день

Далеко тікати не було рації. У лісі така темрява, що за три кроки не можна було знайти не то що одного чоловіка, а й цілий десяток. Тому Чмир не подався в глибину лісу, а засів у чагарнику поблизу садиби, щоб принаймні чути, що робиться.

Перший вибух приголомшив Чмиря, і він припав до землі, а коли почув ще вибухи, поповз геть, ховаючись попід деревами, бо шмаття землі й дерева далеко розліталися в лісі й могли поранити.

Андрієві ледве пощастило врятуватися, коли до його кімнати вдерлося кілька чоловіка розбишак. Зрозумівши, що пробитись через двері немає змоги, він зупинив напасників пострілами, а сам’ вискочив у вікно, висадивши рами. На щастя, за вікном не було варти, і Андрій зник у найближчих кущах. Бандити спробували шукати втікача, і Чмиреві

довелося зайвий раз випробувати свою витриманість, щоб не стріляти... Пошукавши недовго, бандити, переконані, що Чмир утік, пішли геть.

Тільки на світ зайнялося, Чмир обережно посунувся ближче до садиби. Вітер ущух, і досвітній туман безборонно обволікав дерева. Тишу ніщо не порушувало. Небо було вкрите розірваними рештками нічних хмар, що застигли нерухомо у непривітній височині.

"Навколо, певно, нікого немає. Вибухи налякали банду..."

Та хоч і була така певність, Чмир тримав руку на держалні маузера, ідучи до садиби. Та от і садиба.

"Так он яку силу винайшов Гайдученко!" — подумав Чмир, стоячи на дорозі. Обережно наблизився він до подвір’я й довго шукав очима натяку на розтерзану людину, але нічого не знайшов.

"Так невже ніхто не загинув під час вибухів? Адже ж, безперечно, те все зробив Артем, а коли не він, так бандити, необережно повівшись з термінідом. А може, банда підібрала трупа? А може, вона живцем захопила Артема? Але ні. Ватага надто панічно тікала, щоб брати з собою живу людину чи то підбирати трупи..."

Чмир пішов навколо садиби, сподіваючись щось знайти, і незабаром зупинився коло обгорілого трупа.

Це, без сумніву, був труп Артема. Чмир упізнав і чоботи, і рештки одежі — це був Артем, обгорілий і знівечений вкрай.

Ходою сновиди, не розуміючи куди й за чим іде, Чмир повернув у ліс.

Картини недавнього минулого механічно проносилися в голові, не викликаючи думок і міркувань.

День боязко розцвітав над лісом. Високо піднеслися в небі сірі бездощі хмари, і Чмир, дивлячись на них, відчував себе метеором, що швидко мчить невідомо куди мертвими просторами...

Він не пам’ятав, скільки часу йшов, і стямився тільки на перехресті доріг. Ліс лишився в далині, а в усі боки розляглися осінні поля та луки. Будь-яких ознак житла не було навколо, і тільки там десь упереді, за живоплотом сосен, звивалися у небі довгі мотузки диму. Там, напевно, було село. Чмир відчув утому й присів коло придорожньої верби.

Думки пливли сплутані, як оті осінні хмари, але потроху думка про дальші заходи відсунула всі інші й затурбувала Андрія.

По-перше, треба попередити органи влади про подію, потім розшукати Віру Павлівну, потім... Але що "потім", Чмир не знав, та й нащо знати про те "потім", коли не зроблено перших кроків?

Та попередження влади здалося за чверть години Чмиреві за непотрібне. Адже ж сільська влада зробить це краще за нього. До того ж ніяких наслідків, крім законної, сказати б, реєстрації факту від тієї заяви бути не може.

Хто стане з приводу вбивства одного агронома посилати військові загони ловити злочинців? Та й хіба мало вбивають тепер усякого люду, щоб смерть одної людини могла викликати таке занепокоєння?

Перший крок, таким чином, відпав. Чмир ухвалив за краще не показуватися на людські очі, бо це може викликати довгі розмови, що тільки будуть терзати його, а чогось позитивного дати не зможуть. Може, навіть і краще буде, коли всі думатимуть, ніби комуну розграбовано й знищено впень, а не сама вона розбіглася так ганебно...

Залишається друге: шукати Віру Павлівну, власне, іти за сто верст до того села, куди поїхала вона. Андрій піде туди, щоб повідомити її про

смерть чоловіка й про всі обставини смерті, і так виконає свій товариський обов’язок перед Артемом.

Та от Чмир аж здригнувся від думки про Артемові папери. Як він міг про них забути, коли вони таять у собі таку силу? І коли з’явилася ця думка, все попереднє відлетіло, як пух під подувом дужого вітру. Так, він насамперед мусить одшукати папери, а потім уже решта. Решту він знав,— решта буде там, де живе Віра Павлівна...

Чмир підвівся, щоб іти в той бік, де найпевніше можна знайти і Марту, і того стрункого чорнокрилого отамана, що так жорстоко помстився над своїм братом. Андрій більше чуттям, аніж розумом, знав, що смерть бандита буде тим, без чого не можна йти до Віри Павлівни і без чого він не спроможеться жити як чесна людина. Він мусить, і це "мусить" увійшло, як набій, у його серце, і лежало там затаєною вибуховою силою. Він знав також, знав без слів, що ту вибухову силу він мусить таїти, аж поки не прийде слушний час її використати.

Чмир відчув полегкість, немов розв’язав складне завдання, і глибоко зітхнув. Голова його підвелася, і він ясно дивився тепер у далину сизо-зеленого чатовиння, як мореплавець, що під буряну й темну ніч нарешті побачив маяк і може прямувати до нього через невідому й страшну темряву.

Жвавіше заступали ноги, вільніше дихнули груди, і небо стало тепліше й ласкавіше...

"А Марта? Що робити з цією убогою зрадницею, що передалася ворогові?"

Чудне запитання,— він розчавить її, як жабу, та й годі...

Чмиреві огида поповзла у грудях, і він плюнув на дорогу.

"Вона хвора, Андрію..." — згадав Чмир Артемові слова, і йому зробилося ніяково, немов він, дужий мужчина, хотів убити несвідому дитину...

Розділ тридцять п’ятий. Дорога до щастя

Ураган звуків оглушив Марту в лісі, і вона втратила здатність орієнтуватися. Відчуваючи під ногами дорогу, Марта, проте, не знала, куди веде та дорога. Ліс кружляв у буряній темряві, як чортячі релі, що на них насідало безліч потворних істот і нагонили жах на людину своїм виттям та вереском.

Марта зупинилася й поміркувала, куди саме їй треба йти. Од своєї хатки вона відійшла недалеко і з напрямку вітру догадалася, що шлях її правильний і йти треба саме так, щоб вітер дув у ліву щоку.

Марта заступала у темряву, інстинктивно тримаючи за пазухою пакунок, немов опасуючись, що хтось зловісний видере його.

Вітер потроху тихшав, і в повітрі світлішало. Світанок сіявся через густе сито хмар і викреслював контури дерев.

Скільки часу Марта йшла, вона не могла зміркувати, але по всьому було видно, що довго її ноги ступали по вогкій дорозі, бо важка втома налила їх.

"Позначається на ранок",— подумала дівчина й сіла на пеньок перепочити. У цьому місці вона була недавно, ідучи до вуглярських сараїв. Так, залишилося не більше трьох верстов, і вона почне відшукувати втрачену стежку до щастя...

Чорний Ангел! Чорний Ангел!

Він стояв в її уяві стрункий і високий. Схилявся до неї з темних віт бору, говорив голосами бурі і віяв своїми гарячими диханнями...

Марта підвелася й пішла, легко несучи своє кволе тіло. І що далі вона проходила в лісові нетрі, то світліше ставало в зеленому чатовинні. Нарешті світло зливою заструмилося через сітку гострих голок, і тиша спала на землю.

На поляні вирізьблилися чіткі силуети вуглярських будівель, і Марта зайшла до першої з них.

Вогка напівтемрява навіяла на неї містичний настрій, як колись у маленькій церкві за дитинства. Вона озирнулася навколо й спочатку нічого не побачила. Тільки згодом, оговтавшись у темряві, вона помітила на одвірку свою записку... Од часу вона розмокла й обвисла, а шпилька заіржавіла, і її трудно було витягти з дерева. Марта смикнула була за шпильку, та потім кинула, здерши розмоклий папірець. Неприємне почуття образи піднялося у глибинах свідомості, але ту образу затер образ Ангела в дверях сарая...

Марта заплющила очі і бачила Чорного Ангела, що ступав ходою переможця просто на неї. Вона воліла відчути дотик його дужої руки, але то була тільки мара!

Марта розплющила очі і вийшла з сарая. День розквітнув по-осінньому й заговорив своєю блідою сонячною мовою. Дівчина подалася лісами та перелісками туди, куди кликало її сліпе почуття...

Цілий день вона йшла зарослими стежками, що несподівано виникали і так само несподівано зникали, аж поки не дійшла до лісової сторожки. Вікна в ній були цілі, так само як і огорожа, і на всьому відчувалася дбайлива хазяйська рука.

Марта вкрай знесилилась, бо не їла ще з того часу, як вийшла з Карлюжиної хатки. Її тіпала пропасниця, і обличчя горіло хворобливим огнем.

Дівчина підійшла ближче й зазирнула у двір. Просто перед нею стояла незграбна постать старої людини, що намагалася розрубати колоду, але сили її не дозволяли це зробити. Дідові, видимо, було принаймні років вісімдесят, і ввесь він немов обріс мохом. Він помітив Марту й дивився на неї здивованими очима, що блищали старечим блиском з-за сивих кошлатих брів. Вся голова його була немов обліплена білою вовною, а одежа висіла рам’ям.

— Добридень,— привіталася Марта, але дід зачекав із відповіддю й, тільки подумавши, відповів на привітання. Він кинув свою сокиру й пішов дрібними старечими кроками до Марти, ввесь час не зводячи з неї очей.

Так він дивився кілька хвилин, аж поки в ньому не воскресли старі-престарі звичаї гостинності, і він запрохав подорожню до хати спочити. Це він зробив якось урочисто, з тою старосвітською велебністю, що ще схоронилася по глухих закутках і вважається за обов’язкову в поводженні з гостем.

Марта пройшла за дідом через двір і ступила в маленькі сінці. Там було багато мисливської снасті: якісь сітки, сільця, пастки, що стояли під стіною й висіли на кілках. Це трохи здивувало Марту, і вона подумала, що, певно, десь недалеко є озеро або річка.

Дід почастував дівчину печеною рибою та картоплею, а вважаючи обов’язок гостинності за справлений, спитав, куди вона йде і як потрапила в ці краї.

Марта довго пояснювала господареві мету своєї подорожі, а дід хитав головою й докірливо дивився на неї. І що далі говорила Марта, то

більше плуталися її думки, і вона не впізнавала свого голосу. Він звучав, немов відкілясь збоку, чужий і ворожо-холодний. Нарешті Марту почала трясти пропасниця, вона зціпила зуби й стиснула руки в кулаки, щоб не тіпатись, але це не врятувало її. Пропасниця смикала й підкидала на ослоні. Дід, не перестаючи похитувати головою, встав із свого місця, згорблений, як вічність, і сказав докірливо:

— Ти, дочко, хвора... Скидай свою одежу... Лягай на лежанку, а я зараз підкину у грубу хмизку...

Дід підійшов ближче й поклав свою шорстку руку їй на чоло:

— Горить... горить...

Це були останні слова, що їх цей день чула Марта. Далі все потонуло в гарячковому тумані. Червоні розводи попливли перед очима, і звуки погасли, як вогники. Вона швидко, швидко посунулася в темряву й тишу...

Розділ тридцять шостий. Гості з лісу

— ...ми пробудемо тут днів зо два...

Старечий голос щось тихо відказує. Потім кашель перериває мову, і Марта чує слова:

— У мене тут хвора... непритомна...

І знову голос владний і суворий:

— Ми не потурбуємо... Нас троє ночуватиме... Вдень ми будемо в іншому місці...

Раптом голос починає здаватися Марті за трубний глас архангела, і від того починає вібрувати і повітря, і земля, і вона сама в тому голосі, як незначна нотка...

Марта підводиться на своєму жорсткому ліжку й знову падає... Вогнисті розводи блискавок спалахують у Мартиних очах і гаснуть, як гасне десь у далині архангельський глас...

І в гарячковій уяві її постав Чорний Ангел і вимахнув крилами, і ті крила закрили вогонь небесного багаття, і ніч, як трясовина, засмоктала дівчину...

Дід турботливо мимрив собі щось під ніс і приводив до порядку свою вбогу хатню меблю. Час од часу поглядав він на хвору дівчину, що от уже два дні, як лежить непритомна в гарячці.

І здається дідові, що люди стали якісь дохлі й нікудишні. От молода дівчина, а, чого доброго, помре, недарма ж вона поминає в гарячці ангела... Страшно дідові, бо почув він одного разу, що дівчина назвала того ангела чорним, і кострубатий марновірний жах заповзає в його дуплясту душу,— мариться йому, що чорний ангел — то сам диявол, що хоче забрати грішну душу, та на захист тієї душі постають світлі сили небес, і точиться між ними страшна боротьба...

Дід стає навколішки й довго молиться, проказуючи химерні молитви.

А в цей час дівчина металася в нестямі й кликала Чорного Ангела, і відступав від неї з жахом старий...

Надвечір дівчина затихла. Дід довго не насмілювався підійти до неї, аж нарешті насмілився й приклав глухе ухо до грудей. Серце билося, хоч і стомлено, а на грудях од дихання ворушилася брудна сорочка.

— Спи, спи...— шептав дід. Він тепер переконався, що світлі сили перемогли ангелів ночі, і дівчина одужає.

Надвечір до дідової хати підійшли двоє й зупинилися коло порога. Коли вийшов дід, один із них, у чорній кавказькій бурці, спитав:

— Що, діду, не бачили тут поблизу кінних?

— Ні, діточки мої... Ось уже кілька місяців, крім... вас та оцієї дівчини, нікого не бачив... Нікого не бачив... Ото влітку пройшли ще полячки... У-у! Які люті... Певно, гармати шукали свої на поповій греблі...

— Які гармати, діду?

— А ті, що кинули, як їх руський цар гнав... Давно це було... Та, певно, не забули ще...

Дід озирнув прибулих оком, немов прикидаючи, чи могли ці люди пам’ятати ті часи, коли "руський цар поляків гнав" та вони покидали свої гармати на поповій греблі...

Прибулий у бурці щось сказав товаришеві, і вони вдвох засміялися.

— Ну, веди, діду, до хати...

У хаті було темно, і тільки вогонь од груби кидав світло на стіни й давав змогу зорієнтуватися. Прибулі поскидали верхню одежу й поставили рушниці коло столу.

— А це що, хвора в вас? Га?

— Та йшла... Прибилася... Та й лежить... Куди ж людську душу під таку негоду виженеш?.. Лежить, а хто вона, не знаю...

Відповідь заспокоїла прибулих. Вони вийняли з торби хліб, сало та пляшку горілки й почали вечеряти. І коли перед вечерею вони обидва перехрестилися широкими хрестами, всі симпатії дідові були на їхньому боці.

Довелося й дідові випити з гостями, і горілка підбадьорила старе тіло.

Полягали спати покотом на підлозі, але дідові наказали стерегти і, коли що, негайно розбудити.

— Ми заплатимо...

Хоч випита горілка й тягла діда до балачки, та прибулі, видимо, не охочі були розмовляти з господарем і скоро поснули. Тільки дід сидів перед грубою і шамотів сам собі про давні діла, аж поки не схилився й не заснув коло лежанки...

Розділ тридцять сьомий. Два постріли

Ранок кинув своє бліде світло через каламутні шибки лісової хатки й розлився сірим молоком. Гості й дід спали, коли Марта розплющила очі і здивовано оглянула кімнату. Вона не могла зрозуміти, де вона і як потрапила сюди, в цю хату. Це, певно, було вчора. Вона міцно заснула, стомившись од подорожі, і тому нічого не пам’ятає.

Марта всміхнулася собі й хотіла повернутися, але не змогла. Намагалася підвестися, та й у цьому їй не пощастило. Тіло боліло, і вона застогнала. Стогін розбудив діда, що підвівся з долівки і протирав очі.

— Що, дітко, води, може, вип’єш?

Марта тільки поворушила губами, що були сухі, як торішня трава. Дід подав їй кухлик з водою, дбайливо підвів Марті голову, і вона ковтала холодну вологу маленькими ковтками.

Напившись, вона безсило опустила голову на ліжко, а дід почав поратися по господарству. Він приніс оберемок дров, розтопив у грубі й поставив чавун з картоплею варитись.

— Діду!..— покликала Марта.

Дід устав і підійшов до хворої. Марта ледве чутно запитала:

— Діду, хто там дихає?

— То якісь подорожні, дитино... Вчора прибули...

— Як я до вас дісталася, діду?

— Дісталася, дитино, дісталася... ішла й дісталася... Ось уже три дні, як прийшла...

— Три дні, діду?..

— Так, три дні... Гарячка в тебе й пропасниця, дитино моя...

Марту огорнув жах. Вона мацнула себе за груди й заспокоїлася, її талісман був там.

Дід ще трохи постояв і відійшов до груби.

Випивши води, Марта повернулася на бік, і їй стало видно прибулих, що спали на підлозі. Та розгледіти гостей дівчина не могла й знову заснула.

Прокинулась Марта від розмови в хаті. Нічого не розуміючи, підвелася на ліжку, і очі їй втопилися в чорну постать, що лагодилася виходити з хати.

— Петре! — несамовито вигукнула вона й застигла в німому чеканні.

Високий повернувся до Марти, ступив два кроки й нагнувся над нею:

— Це ти, Марто? Як ти сюди потрапила?

Марта нічого не вимовила. Тремтячими руками вона витягла з-за пазухи пакунок з паперами і подала Петрові.

— Це що таке?

— Я здобула...

Петро взяв пакунок і підійшов до вікна. Нетерпляче він розгорнув його і проглянув. Так, це були ті самі папери, що він їх домагався. Він згорнув пачку й засунув у кишеню.

— Ну, бувай, діду, здоров! Увечері прийдемо знову, а як хто питатиме, нічого не кажи про нас...

Він вийшов із хати, навіть не глянувши на Марту. Вона мовчки стежила, як Петро вийшов і товариш його зачинив двері. І коли в хаті лишився тільки дід, вона упала на своє ліжко й зойкнула, як розчавучена тварина. Вона виплакувала своє горе, а дід стояв байдужий, як століття до хвилевого горя маленької комашки.

— Випий, дочко, та заспокойся... Всяке буває в житті... І всього не переплачеш...

Він довго говорив слова мудрості, перевіреної на тисячах людських поколінь, а дівчина лежала тиха, як земля після рясного дощу, і в душі їй сходили паростки нових почувань, ще не ясних і таємних, що вражали своєю новизною.

Об обіді дід наготував картоплі, і Марта покуштувала її з хрумкою сіллю. Тиха хвиля найшла на неї й заколихала. Забуття підкралося непомітно, і вона заснула, але вже не хворим сном, а сном людини на видужанні.

Її сон потривожив чийсь знайомий голос. Марта не могла згадати, де вона чула тон голос, і не могла проснутися, щоб подивитись, хто то говорить.

— Діду, хто це у вас?

— Хвора... Дівчина хвора...

— А хто ще був у вас сьогодні?

— Нікого, голубе, не було... Нікого...

— Брешете, діду, сліди копит я бачив на дорозі, діду...

Марта відчула, як знайомий голос наближається, і пута сну раптом розриваються. Вона розплющує очі й бачить над собою суворе обличчя Чмиря.

"Чого це він тут? Чи це примара?" Марті хочеться помацати руками обличчя Чмиря, щоб пересвідчитися, що над нею нахилився живий Чмир, та Чмир попереджає її. Він кладе їй на голову руку й питає:

— Що, хворієте?

Голос звучить суворо, і Марті стає страшно. Вона зіщулюється, як перед ударом, і мовчить.

— То це ви тут побачення уряджуєте? Га?

Марта тремтить, і хоче щось сказати у своє виправдання, і не може. Чмир стоїть перед нею, як суддя, що може послати її на смертні тортури. Ось він тільки поворухне пальцем, і вона буде розчавучена, як паршивенька комашинка під чоботом... Марта відчуває, що тіло їй стає легке й підноситься в повітря, як пушинка, а потім із швидкістю каменя падає в якусь чорну прірву. Вона зойкає й підхоплюється на ліжку.

— Ой, ой, які ж ви нервові! Ну, лежіть спокійно, лежіть... Вам треба заспокоїтись...

Чмир повертається до діда, а Марта відчуває, що суддя вже помилував її, і від того стає легко й радісно...

— Ти, діду, не бреши. Хто тут був уранці?

Дід ніяково мнеться, і його згорблене старе тіло ще більше згинається, немов цей суворий гість навалив йому на плечі неймовірну вагу своїми запитаннями.

— Не знаю, що воно... Два парубки...

— Озброєні? З пістолями? З рушницями?

Чмир дивиться на діда, і дід відчуває, що цей чоловік має над ним владу, і тому говорить усе, що знає про тих людей та що сталося з дівчиною...

— Так, кажете, що ввечері прибуде?

— Так... казав...

Чмир ще пильніше дивиться в вічі старому, і той гнеться під цим поглядом.

— Діду,— каже чітко суворий гість,— до вечора ви мусите не виходити з хати. Аж поки не приїдуть ночівельники... Розумієш, діду? Але коли ти вийдеш, то...

Чмир помацав пістоль, а дід кивнув головою й одійшов до груби.

Марта дивилась то на діда, то на Чмиря й нічого не розуміла. "Ах, хіба не однаково? Хай буде, що буде",— промайнуло в її голові перед тим, як сон скував її знеможене тіло...

Два ляскотливі постріли дзвінко розляглися знадвору, і Марта схопилася на ліжку. В хаті було вже напівтемно.

Дід дивився у вікно й хрестився тремтячою рукою.

Його старечі губи шептали молитви, а тіло шарпалось у лихоманці.

— Що то?.. Діду?..— ледве чутно спитала Марта, і дід здивовано подивився на неї, немов не сподівався, що хтось, крім нього, є в хаті.

— Ой, страшні діла!.. Страшні діла!..— замахав дід руками, не відриваючи очей од вікна.

Марта підвелася й повільно спустила ноги з ліжка. Потім стала і захиталася від напруження.

— Ой дитино, не вставай! — кинувся до неї дід, але Марта вже впала на ліжко, не можучи втриматись на ногах.

У цей час двері відчинилися, і з револьвером у руках у хату ввійшов Андрій Чмир. Він мовчки підійшов до Марти й показав їй пакунок.

— Це він? — спитав Чмир дівчину.

Марта шарпнулася на ліжку й широкими очима дивилася на пакунок, що тільки вранці передала його в інші руки.

— Він? — знову перепитав Чмир.

— Так... він...

Андрій мовчки поклав пакунок у кишеню і сів на ослін коло ліжка.

— Ви видужуйте... Днів через три-чотири я пришлю сюди підводу з волості... Нічого не бійтесь і їдьте з тою підводою...

Марта мовчала.

— Ви обіцяєте мені, що приїдете, як я кажу?

Марта стрепенулася. Їй хотілося впасти на сильні груди цієї людини й виплакати всі свої болі, але вона стрималася й твердо сказала:

— Обіцяю.

— Не обдурите?

— Ні,— відповіла Марта, і рука її опинилася в руці Чмиря.

— Я вас чекатиму у волості. Вірю вам на слово, що ви не обдурите...

Андрій устав з ослона і звернувся до діда:

— Викопайте, діду, яму та поховайте тих, що на дворі...

Висока постать пропливла перед вікном і вийшла в сіни. У хаті чути було, як зачинилися сінешні двері й хода затихла в темряві.

Огонь ледве просвічував з груби. Марта відчувала, що увіходить у якийсь новий світ, такий теплий і привітний, і що той світ зустріне її не як ворога, а як свою людину, що тяжко грішила, але гріхи ті були гріхи її батьків, гріхи, що їх спокутується кров’ю.

— Страшні діла... Страшні...— прошепотів дід, сидячи коло груби, і потім почав дбайливо накладати картоплю в горщик, щоб варити вечерю...

Розділ тридцять восьмий. Благословенні помилки...

Золотоокий ранок розігнав пітьму ночі, і електрична лампочка в моїй кімнаті налилася жовтавим світлом. Бесідник скінчив свою оповідь і задумливо колотив у склянці давно захололий чай.

Я встав і підійшов до вікна. Місто снило свої досвітні сни, повившись у блакитні димки, і на блакитному екрані моєї уяви пропливали різьблені силуети людей, що про них мені розповів суворою мовою бійця Андрій Чмир. Він стомився від незвичної справи розповідати, і, видимо, горло йому пересохло, тому він так жадібно ковтає холодний чай. Я нишком поглянув на нього й побачив цю людину в колі його ворогів і друзів...

Ось трагічна постать Марти, що вміла щиро грішити й не менше щиро спокутувати свої гріхи. Я розумію її, бо бачив тисячі таких, як вона, ошуканих і кинутих при битій історичній дорозі. Для неї в мене приховано крихітку співчуття, як до дитини, що її обікрали хитрі злодії...

А ось із туману виринає виснажене обличчя Артема Петровича Гайдученка, агронома і мрійника... Його робота ціле життя була оточена

неприязню, але він був вірний собі до скону... Він зворушливо вірив у правдивість свого шляху до визволення трудівничих мас з-під влади капіталу через технічний винахід і поклав головою за свою віру...

Хай благословенні будуть помилки шукачів і винахідників,— вони застережливі маяки на шляху до істини!..

Але облудний маяк — помилки Карлюги. Він показує шлях не вперед, а назад, шлях пошматованих трісочок розбитого класового корабля... Хай їм буде вітер попутний до нірвани!

Далі в моїй уяві випливає чорнокрила постать Петра Гайдученка, що невідомо про нього, чи був він обдурений, чи сам обдурював... Він виріс, як чортополох на родючому ґрунті, і високо підніс голову. Ту голову збив метким пострілом скромний Чмир, а переліг, де вона зросла, глибоко переорює трудівнича рука, щоб сіяти золоту пшеницю...

У колі всіх цих друзів і ворогів реальна постать Чмиря, що сидить тут проти мене, поставала в ореолі героїзму, відваги й сили.

— Ну, що ж, дотрималась Марта своєї обіцянки? — питаю я, певний, що відповідь буде позитивна. Адже ж немає сумніву, що Марта тепер дружина Чмирева! Хіба ж могло бути інакше?

— Уявіть собі, дотрималась... Щоправда, я мало на неї покладався. Надто вже вона була заморочена... Та вона приїхала... Тепер працює в мене... Прекрасний робітник!

— А заміж вийшла? — спитав я, і Чмир, не помітивши мого підступу, просто відповів:

— А вийшла,.. Оце недавно.

— Ну, і як ви живете?

— Хто це ми? — не зрозумів Чмир.

— Та ви, з дружиною...

— А! Прекрасно живемо! Віра Павлівна учителює, а я — в райвику... Роботи по горло, сваритися ніколи...

Чмир засміявся, а помітивши мій здивований погляд, пояснив:

— Ми вже давно одружені... Ви, здається, здивувалися чогось?

— Ні, нічого... то я так...— знітившись, відказав я.

— А в Марти оце недавно з’явився ангел, тільки не чорний, а червоний, і я, звичайно, не став на перешкоді цьому ангелові! — Чмир весело засміявся.

Я сів до столу, і на очі мені спали розкидані папери Артема Гайдученка.

— А як же ж із винаходом? — спитав я гостя.

Чмир устав і лагодився вже йти.

— Винахід? Цілковите непорозуміння! Я показав папери декому з професорів, і вони кажуть, що Артем нічого нового не винайшов... Він виготував вибухову речовину, давно відому хімікам... Це рідина, що зветься якось дуже мудро, не пригадаю...

Чмир попрощався й вийшов з кімнати. І коли широкоплеча постать його зникла за дверима, я встав і підійшов до вікна. Місто вже шумувало своїм буденним життям, і тисячі Чмирів метушилися на вулицях, несучи у грудях мільйони епопей боротьби та будівництва...

КІНЕЦЬ